

ISSN 0869-6624

KAZAN

Казан

Габдулла ТУКАЙ

Даһига

Күз карашыңда синең дөнъя күренде мәңге төн.
Киттең эзләп син аны яктыртмага идеал утын.

Гайрәт иттең, армый-талмый йөрдең ушбу юлда син.
Чын сөбатлә алга бардың, бакмый уңга-сулга син.

Мин әле хәйран һаман да, белмәдем ни булганын,
Нәрсәгә артка карыйсың, утка калгач бер адым?

Ялтырау күрдеңме артта? Ут түгел ул, алтын ул;
Юк мөкатдәс нур да анда, юк жылылык — салкын ул.

Изге юлны һәрвакыт алдан шулай кыскарта ул,
Син сатылмассыңмы, дип, фикрең үзенә тарта ул.

Артка бакма, даһием, идеал һаман да алда ул;
Алга барганнарга тик табла табылса: алла ул.

Сөбатлә — ныклык белән
Мөкатдәс — изге

Казан

Иллюстрациялэнгән иҗтимагый-сәяси, тарихи-публицистик
һәм әдәби-нәфис журнал

Татарстан
Жәмһүрияте
Дәүләт Советы
басмасы

БУ САНДА

<i>Айдар СӘХИБЗАДИНОВ</i>	
Киләчәк хәтерем	4
<i>Әхмәт РӘШИТ</i>	
Каршымда уйный рәшә. Шигырьләр	25

LEX DE FUTURO

<i>Лазарь КЕРЖЕНЕВИЧ, Роберт ШАКИРОВ</i>	
Жәзаларгамы яки гафу итәргәме? Казан ничек итеп	
Россиядә антлы утырышчылар суды нигезләрен салган	33
<i>Кафил ӘМИРОВ</i>	
Россиягә антлы утырышчылар суды кайта	38
<i>Наил САФИУЛЛИН</i>	
Жинаять корбаны гаеплеме? Бу турыда безнең балалар	
нәрсә уйлыйлар. Социологик эскиз	40

ҮТКӘННӘР АВАЗЫ

<i>Булат СОЛТАНБӘКОВ</i>	
"Казанны кулында тоткан кеше..." Ришвәт алмаган	
полицейский турында булган хәл	45

СӘНГАТЬ ДӨНЬЯСЫНДА

<i>Гәүһәр ИБРАҺИМ-ХАН</i>	
Кайчак янам, кайчак көйрим... Шигырьләр	111
<i>Илдар КЫЯМ</i>	
Парчалар	113

ТАРИХ ШАҺИТ

<i>Павел АКСЕНОВ</i>	
Сонгы ышаныч. Дәвамы	116

САН АХЫРЫНДА

Өч туганның кече энесе. Татар халык әкиятә	145
<i>Зөлфия НӘБИУЛЛИНА</i>	
Сабыйлар нәрсә белән юанган. XI гасырда һәм	
XX гасыр башында халык уенчыклары	154

Тышлыкның
1 нче, 3 нче һәм 4
нче битләрендә —
Татарстанның БДМ
тупламасындагы
Б. Урманченең
Шурале темасына
иҗат иткән
акварель рәсем
кучермәләре.
2 нче биттә —
Тукай Кырлайда.
Р. Шәмсетдинов
фотосурәте.

Тематик тупланма

Габдулла Тукай — татар әдәбияты классигы. Ә бу исә аның ижаты үткән чорга гына карамый дигән сүз. Аның язганнары безнең замандашларыбыз тарафыннан яңача үзләштерелә, ул бүгенге мәдәниятның яңадан-яңа катламнарына утөп керә һәм аны бәрәкәтле чишмә кебек сугара.

*М. Мәһдиев, Г. Арсланов, З. Рәмиев, Ф. Бәшир,
М. Әхмәтҗанов, Ш. Әхмәров, Ф. Яхин,
З. Шәйхелисламов мәкаләләре*

49 б.

Баш редактор
Ю.БАЛАШОВ

Редакция
коллегиясе
һәм Советы:

Ә.БОРҖАНОВ
В.БОХАРАЕВ
Д.БИКБОВ
Б.ГАЛИЕВ
Ә.ЕНИКИ
Р.КУРЧАКОВ
Р.КУТУЙ
Б.ЛЕУШИН
А.ЛОЗОВОЙ
Н.МӨХӘРРӘМОВ
В.НУРУЛЛИН
Р.ТАҢИРОВ

Үз тупламаларындагы картиналар, фотосурәтләр һәм башка экспонатларның күчәрмәләрен журналыбызда бастырып чыгарырга мөмкинлек биргәннәре өчен **Ольга Арнольдовна** һәм **Рудольф Арнольдович Бренинг**, **Георгий Валентинович**, **Андрей Георгиевич** һәм **Ярослав Георгиевич Фроловларга**, Татарстанның Берләштерелгән дәүләт музеена, Казандагы Габдулла Тукай музеена, шәхсән аның директоры **Фәрит Зәки** улы Яхинга редакция үз рәхмәтен белдерә.

Журнал 1993 елның октябрь аеннан чыга башлады

Журнал Татарстан Җөмһүриятенә Мәгълүмат һәм матбугат министрлыгында 349 нчы сан белән теркәлгән

Редакциянең адресы: 420066, г. Казан, Декабристлар урамы, 2
Телефоннар: 49-35-53, 49-36-76, 43-25-13

Казан. Татарстан газета-журналлар нәшрияты

© "Казан-Казань", № 9-10, 1995

Редакциянең компьютер үзәге җитәкчесе Р. Камалова
Рәссам А. Фомина. Компьютерда эшләде Л. Вафина
Фотосурәтче В. Смирнов. Гамәли хезмәткәр Л. Сәлимова

Татар һәм рус телләрендә чыга

ОЕШТЫРУЧЫЛАР — Татарстан Җөмһүрияте Дәүләт Советы һәм редакциянең хезмәт коллективы, Татарстан Җөмһүриятенә Дәүләт милке белән идарә итү комитеты йөзәндә Казан шәһәре хакимияте

1996 елга язылу Татарстан Җөмһүриятенә даими басма КATALOGы буенча.
Индекслары: татарчасыныкы — 73943, русчасыныкы — 73944

Басарга кул куелды 26.04.96. Кәгазь форматы 70 x 100 1/16.
Офсет ысулы белән басылды. Басма табагы 10 + 2 төсле басма. Шартлы басма табагы — 15,6.
Заказ Е-236. Тиражы 3500 данә

Татарстан газета-журналлар нәшрияты басмаханәсе
420066, Казан, Декабристлар урамы, 2

KAZAN
is an illustrated
socio-political,
historico-publicistic
and literary-arts
magazine

Founders:
The State Council
of the Republic
of Tatarstan,
the staff
of the Editorial Office
and administration
of Kazan

Published monthly
in Tatar and Russian

Distributed
by subscription
and through sales
Advertising
is accepted

Editorial Office
address:
2 Dekabristov St.,
Kazan 420066,
Tatarstan, Russia

IN THIS ISSUE:

The issue begins with the autobiographical story of the writer Aidar Shakhbuzadinov.

In their publication "To Execute or to Pardon" its authors Lazar Kerzhenevich and Robert Shakirov turn to the experience of the court of public assessors in Russia. The first legal proceedings with public assessors in Russia took place in Kazan, on December, 19 (the Old Style), in 1870. A prominent Russia lawyer A.F. Kony took part in the case, and the authors give a detailed description of it. Commenting on the article Kafil Amirov, the deputy public prosecutor of Tatarstan, speaks of the significance of this experience in connection with the court reform held in Russia and Tatarstan. The reform sets great hopes on the court of public assessors, as being one of the most independent and closest to people.

Several publications are devoted to the classic of Tatar literature Gabdulla Tukai, whose 110-th birthday is celebrated in 1996.

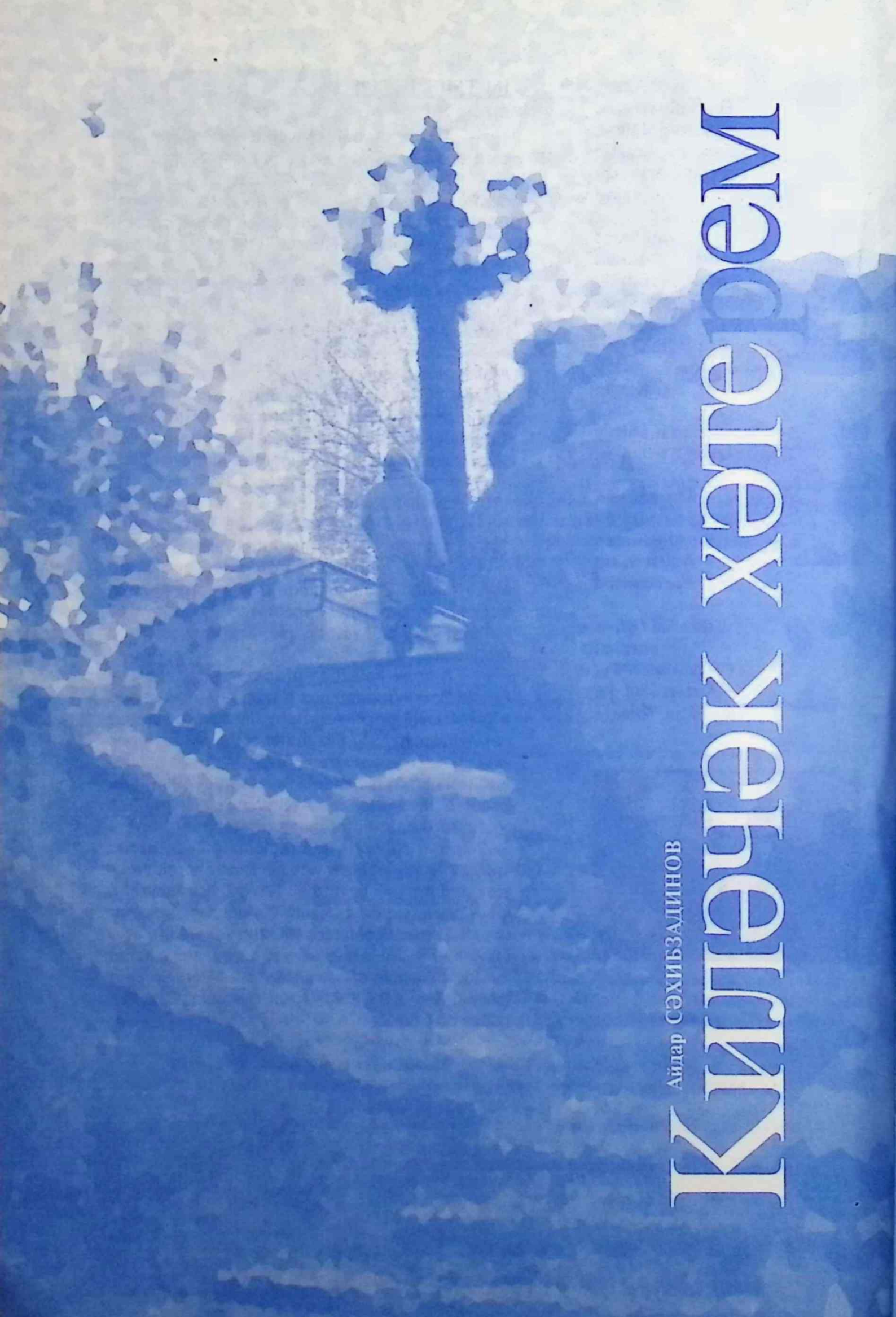
The issue publishes reproductions of the artist Rushan Shamsutdinov — a great master in book illustrating, whose main works are devoted to the history of Tatar people, their customs and traditions.

A large selection of photographs taken by Arnold Brening, a famous Kazan pharmacist and a great lover of photography, is devoted to our native town. In 1937 the author of the photographs was shot. The photograph of German war prisoners, working at his chemist's, taken in 1905, had become "the evidence". A. Brening's children has retained hundreds of glass photoplates, and a well-known collector and regional ethnographer Georgy Frolov together with his sons Andrei, Yaroslav and the exhibition hall "Volga" acquainted a lot of citizens of Kazan with the unique photoes.

The work of famous Kazan writers are also published in the issue, as well as the story about the toy collection of our distant ancestors, kept in the reserves of the State United Museum of the Republic of Tatarstan.

Айдар СЭХИБЗАДИНОВ

КҮЛӨЧӨК ХӨТӨРӨМ

Айдар СӘХИБЗАДИНОВ

у күптән — вакыт елгасында агып киткән бүтән Казанда булган иде. Ул замандагы Идел елгасы да юк иде, ул да бүтән.

Тимер күперне яңгыратып, һәр елны ике мәртәбә поезд мине елгадан соң калкып торган үр аралыгыннан ерак-еракларга — Мәскәүгә алып китә торган иде. Чемоданымда мин провинциалның таушалып беткән караламаларын йөртәм.

Шул кулъязмаларны укыган саен, чәчмә әсәрләр төркеме житәкчесе Феликс Кузнецов чаларган башын ия төшә дә, эндәшми-нитми генә сәхифәләрне актарырга керешә. Аннары әдәбият турында сөйләргә тотына. Үзенң “партиячел” китапларында язганнарыннан аермалы буларак, тирәнтен каера, әллә нинди кинлекләрне иңди. Арткы рәттәге тыңлаучыларның киеренкелектән иңбашлары кысылып тора, галәмнең иксез-чиксезлегә алдында куркышып калганнар, диярсен.

— Сездә Ходай индергән очкын бар, — ди миңа Феликс Феодосьевич бик мәгънәле пышылдап. — Сезнең өметегез бар әле.

Совет иленең төп тәнкыйтьчесе саналып, ул СССР Фәннәр Академиясенең әгъза-корреспонденты булып тора. Заманында Александр Солженицын, Евгений Евтушенко һәм Белла Әхмәдуллинаны тозлап-борычлаган кеше. Шуннан соң тегеләрнең күген байтак гомер буена кара болыт басты. Ә моның кир-

печ калынлыгы китаплары гуманитар югары уку йортларында хәрби устав шикелле укытыла, моның белән очрашканда бөөк Брежнев белән Андропов күзләренә яш тыгылганчы, туганнарча кочаклашып үбешә. Бу — Кремльдә үз кеше, Ждановка тин йөртелә.

Менә шул кеше минем язган-сызганнарымда Ходай очкыны күрсен инде, ә? Аның мине үз итүенә шик-шөбһә белдерергә кирәк иде микән соң?

Язганнарым кешеләр язмышы, фажигаләре хакында иде. Мин боларны язганда һәрчак намуслы булырга тырыштым. Эшемә күрә әжерен дә алдым. Очрашканда ялагыланып кул бирә башладылар. Шолохов белән Толстой турында сүз кузгатсаң, яшелле-зәңгәрле булып килүче “западниклар” — көнбатышчыларның ачыктан-ачык көнләшүләренә карамастан, кулымны кысучылар күңелгә хуш килә иде килүен. Боларга мәкиббән китмәс өчен мин эшләдем дә эшләдем. Күрше бүлмәдәге символист шагыйрь дә, төне буена йокламыйча, ижат саташуына бирелә. Минем кебек үк, төнге зиратта “әфган”нарның калай табутларын “ачып” йөри...

Башкала басмаларында игелекле, әйбәт сүз башлары белән беренче әсәрләрем дөнья күрә башлады. Тик күңелем канәгать түгел иде әле.

Мин илдә бер генә кешедән көнләштем...

Бервакытны почта әржәсеннән зур гына бер хат алдым: Красноярскидагы Академия шәһәрчегеннән. Түземсезләнеп ачтым инде. Мәктәп дәфтәренен куш битенә шәмәхә кара белән пөхтә итеп язганнар. “Ай-яй, туган! Талантлы язгансың. Яхшы!” — дигән сүзләренә укыдым.

Карасам, шул — мине көнләштергән кеше икән. Күренекле Виктор Астафьев, атаклы “Патша-балык” романы авторы. Ул миңа дөньяда тиңе булмаган әсәр булып тоела иде. Миңа әле бала вакытымда, дүртенче сыйныфта укыган чагымда ук көзгә бакчага чыгып, ботакларда ялтырап торган су тамчыларына, күк гөмбәзен тутырып жемелдәшкән йолдызларга карап соклангач: “Мин чын язучы булырмын әле!” — дигән яш бер кешегә нишләргә кала соң инде? Әйе, нишләргә кала? Хыялымның чынга ашуы белән килешергәме? Мин үз бәхетемне ялгызым гына кичердем. Иртәләрен хикәяләр язам. Алар торган саен яхшырак килеп чыга башлады. Дусларымның хатларына җаваплар язам. Кичләрен шәһәр паркына юнәләм, кафедра утырам. Беркем кирәкми. Шәраб эчә алмыйм. Каным агуланып беткән инде. Бер ел элек жанымны шайтанга саттым да, ул “яшел елан”ны буып ташлады.

Кайчандыр мин сәер дәрвиш Иван Флягинны да уздырып жибәрә торган, кичләрен барабаннар кага-кага күз алдымда пәйда булгалый торган куш тояклы, йонлач елмаюлы шайтаннар, женнәр белән кочаклашып кайтып керәм кебек. Туйдырып бетергәч, диван астындагы кисәүне алам да жан-фәрманга куып таратам боларны... Идән астына төшөп китәм дә учларымда асылташлар уйнатырга, капчыктагы кул пулеметын капшарга керешәм — тегеләр күрсен, шүрләп качсын, янәмәсе. Анда да төмам туеп беткәч, бөтен жанымны шайтанга сатам... Инде менә бетте — эчә алмыйм...

Кризис башланган чагында миңа бер язучының хатыны телефоннан кычкыра:

— Хакың юк! Син үз-үзең генә хәҗәт түгел — башкаларга да кирәк. Бүтәнчә икән — син жинаятыче!

Менә шул: каным агуланып беткән, үз-үземне белештермәүче мин кичләрен дәүләтнең кендеге шикелле, кафедра ялгызым утырам. Кофе эчәм, көйләр тынлыйм, уйчан мәктәп кызларына сокланам.

Бу кафе “Визит” дип атала иде. Вагондагы шикелле бәләкәй купеларга бүлгәләнгән, диварлары тукума тышлы. Хәрәкәттәге поезд сыман, вакыт агышы сизелеп тора. Сюрреализм картиналарындагы кебек, сәерлегә дә бар: ул ишеккә ишек диярлек күмү йолалары конторасы белән кара-каршы тора. Контораның тәрәзәсеннән таянып йөри торган таяк, табут һәм эшләпә, катыргы туфли күренеп тора...

Шуннан соң мин бүтән бер кафега күчеп китәм. Анысы чаттан борылгач. Исемсез. Моңысы да сәер: юл аша булган зиратка караган. Каршында — пыяла са-

вытта шарлама сыман кайнап торган жиләк-жимеш суы турысында Афина алиһәсенең бакыр статуясы, ул музыка көенә аягы астындагы утлар белән яктыртыла. Ә каршыдагы тәрәзәдән миңа биек католик тәресе текәлгән.

Трамвайга утырып, тыныч, акыллы кыяфәттә өйгә таба кузгалганда ул тиклем соң булмый әле. Тәрәзәдә кышкы шәһәр утлары чагыла. Тагын әлегә зиратның коймасы, агач ботаклары шәүләсе, таш капка күренеп кала. Кайдадыр якында гына Рөстәм Кутуй, озын торык буйлы, бөкерәйгән, әледән-әле ютәлләгән шагыйрь Леонид Топчий йөридер кебек. Идәннән түшәмгә хәтле сузылган дәү тәрәзәле буш фатирындагы язу өстәле янында утырган Кутуйны күз алдыма китерәм: йөз сызыклары нәфис, чәчә арысланныкыдай күперенгән, күңелә дөньяга җавап белән ташып тора, кыскасы, үзе яраткан язучы Оскар Уайльдның тәвәккәл, мәңгелек фетнәчә каһарманын хәтерләтә.

Һәм мин янадан үз өемдә. Акылдан шашкан кешеләр дөньясына алып керердәй тоелган аркалы капкадан үтәм. Боларның бөтенесе һәм узгынчылар турысыннан карангылык киemenә төренгән, кулын алиһәләргә генә хас булганча жилпеп жибәргән, матур аяклы Афина үзе очып барадыр сыман.

Казансу аша салынган күпернең ватылган, янартылып яткан чагы. ГАИ хезмәткәрләре жиңел машиналарны гына үткәрә. Трамвайларның икенче вагоннарын алганнар. Алар тиз йөри, һәр йөртүчесенә артта калган күпер жимерелеп төшкәндер шикелле тоелгандыр инде. Куркуның күзе куш бит аның.

“Химиклар сарае” тукталышы. Мондагы ачыклыкта һәрчак жил. Кайчандыр бу урында Кизический монастырь булган. Ташка-таш, бинага-бина торган, күпме чиркәве, гыйбадәтханәсе, кыңгырау манаралары булган тулы бер шәһәр. Кеше хәтерә иксез-чиксез, диләр. Хәтта теге монастырьны салган ташчының кирпечкә карап ни уйлаганын да белеп буладыр төсле. Шундый таштай нык күпме уй-фикер йөргәндер монда, диварларга күпме язмыш сурәте сыйгандыр... И вакыт, диген!..

Биредә Лев Толстойның бабасы — 1820 елда вафат булган Казан губернаторы граф Илья Андреевич Толстойның, Мусин-Пушкиннар, Баратынскийларның төрбәләре торган. Адәми затларның рәшәләргә, томаннарга күмелеп калган бөдрә наратлар сагы астындагы борынгылык манзаралары...

Пыяла мәдәният сараенда музыка уйный, тәрәзәләре якты балкышта. Анда бииләр. Салмыш диск-жокей тавышы. Вакыт-вакыт ул сәхнәдән чак кына егылып төшмичә кала. Аны пинжәк итәгеннән эләктерергә өлгерәләр дә, курчак төсле итеп, урындыгына утырталар. Башын чайкап, ул кулын жилпеп жибәрә, микрофонга теленә нәрсә килсә, шуны сөйли.

Эңгер-меңгердәге бер ак йөзлә кызны мин күптән күреп алдым инде. Базык гәүдәлә булгангамы, бик яшь күренә. Бергә бии башлагач, мин аның шалкандай күкрәкләрен тоемладым. Миңа чытырдап диярлек ябышкан, сыланган, кап-кара күз алмалары вакыт-вакыт кысылып киткәли, әллә кайдан, ерактан караган шикелле итә.

— Кешелек прогрессының нидә икәннән беләсеңме, кызыкый? Безнең табаннарыбыз астындагы таш идән астында — зират. — Ул миңа текәлеп бакты. — Шуңа күрә табут өстендә биегән женнәр — нәкъ менә без инде ул.

Биеп бетергәч, мин аны әүвәлге урынына илтеп куйдым да чыгып киттем.

Ул мине баскычта куып житте дә:

— Туктагыз әле! — диде. — Сөз кем буласыз соң?

— Минме?.. Суалчан, патша, кеше үтерүче.

— Охшаган шул, — диде ул нык тавыш белән.

Дивар көзгесендә сурәтебез чагылып тора, әйтерсәң лә үз-үзеңне читтән күрәсең. Кызыкый чәченә матур бантик бәйләп куйган. Чәчен күтәрткәч, озынрак күренермен дигәндер инде. Ә үзе елмая.

— Кайсысына күбрәк охшаганмын соң?

— Үз-үзегезгә. Исемә төште: мин сезнең фотогызны газетада күргән идем. Сез проза язасыз.

Мин аның “проза” диюен үз иттем. Гадәттә, таныш студент кызлар “китап”, “мәкалә” дияләр иде.

Киенгәч, без паркка чыктык. Төн иде инде. Декабрь күте аяз, аны биеск-биктәге жыллар чистарта. Иделгә табан сирәк-мирәк болыт мендәрләре агыла. Нарат ябалдашлары да болытларны хәтерләтә. Монастырь ылыс авазларында, күлөгәләр чайкалуында йөзеп бара шикелле...

Сукмак буенча атлап киттек. Кызчык тун, кыңгыр салып, берет кигән. Береты үзенә бик килешле. Ул моны үзе дә истә тотта, күрәсен: шат, шук. Кулын тун кесәләренә тыккан.

Бактың исә, ул инде кияүдә булып кайткан. Ире хирург, ди, аспирант, барып чыкмаган галим...

— Ул мине санга сукмады. Соң кайта, төрпә сөйләшә. Ә мин дәшми идем. Аннары ул миннән колак кагуы ихтималын аңлады... Каршы дәшмәдем, әрләшмәдем. Тик жанда әллә нинди агулар касмагы утырып калган шикелле...

Икенче көнне ул үзенә танылган бер композитор белән таныш икәннен сөйләде. Аннары ачуланышып хушлашканнар. Хатын-кызга мөнәсәбәте шундый булган, күрәсен: гел нидәндер шикләнгән. Моңа рәнжеп, кызыктай тавыш чыгарган. Үзен дәрәжәле институтка керергә ярдәм кулы сузган композиторның дустане белән күзгә-күз очрашу үткәргән дә — вәссәлам. Тегене шулай хур иткән...

Боларны тыңлавы миңа уңайсыз иде — бүлдердем.

— Юк инде, ахырынача белеп бетер! — диде ул чәчен мангаеннан сыпырып. Жанын ачып куясы килгән диярсен. — Ул да миннән өлкәнрәк иде. Бик күпкә. Тик яшь аермасына аптырамыым мин. Төс-кыяфәтендә дә эшем юк. Сагыз, кыланчык егетләргә женем сөйми! Маймыллар. Ә бу...

— Ташласана инде, йә?

— Тыңлап бетер инде.

Мин буфетчы хатын алдындагы савытта уйнап торган жиләк-жимеш суын күзәтәм. Ә теге Афина сыны һаман жинү, жинү, жинү турында гына искә төшереп тора...

Без мин торган жиргә киттек. Төн уртасында ул тын гына залга чыкты. Челтәрле эчке күлмәкчән, көзгә каршында кара чәчен тарый. Күкрәкләре калку, төмам житлеккән. Тукума япмалы абажур уты муенындагы кан тамырларын зәңгәрләтеп күрсәтә. Йөзе чиста, балаларныкы сыман саф.

Шулчак аңа гашыйк булганым өчен үз-үземне кызганып куйдым.

— Беләсенме? — дидем. — Минем үткәннем гөнаһлы — хөкем ителгән зат. Мин наркоман идем, бу йортны да саттым. Тагын... минем улым да бар әле, синнән аз гына яшәрәк.

Үткәнне актарып салып, сөйләдем дә сөйләдем.

Хәзер ул кызганыч тоела иде инде...

Мондый ачыктан-ачык сөйләвемне ул көтмәгән иде ахрысы — көзгә алдындагы урындыкка чүкте.

Әле ишеккә, әле үземә ишарәләп:

— Менә — мин, әнә — бусага. Сайла! — дидем дә бүлмәгә кереп киттем. Яткач, төмәке кабыздым. Газаплы көтү минутлары кичердем...

Йокы бүлмәсендә ут сүндерелгәнгә, мин аны шәйли алмадым. Тавышы-тыны да ишетелми.

Бераздан аның бүлмәгә кереп, яныма утырганын абайладым.

Эндәшмим әле. Йөрәгем кага.

Ниһаять, кузгалып, ул башын иде дә:

— Иртәгә минем ял көнем. Берәр концерт-мазарга барасым килә. Никтер бер жиргә барганыбыз юк.

Икенче юлы мин аңа:

— Синнән күпкә өлкәнрәк икәнемне беләсеңме соң? — дип бәйләндем. — Минем авырып китүем ихтимал. Ә мин — авыр: йөз килограммлы.

— Авыра-нитә калсаң, күтәрәп йөртермен, — дип елмайды ул. Тик минем төбәп каравыма шиңеп төшкәндәй булды. Аннары, кыюсызлыгын жиңеп: — Тырышырмын, — дип өстәде. — Безнең балаларыбыз да булыр әле. Күп итеп алып кайтырбыз. Син минем нинди буласымны белмисең әле.

Шунда аның нинди данлы зат буласын күз алдыма китердем дә, калтыранган бармакларым белән чәчен сыйпадым. Хәтта баш тирәсендәге һаваны да иркәлисем, назлыйсым килеп китте, тик йөзенә кагылырга кыймадым.

Ул вакыт, ике айлап әүвәл минем Мәскәүдә китабым нәшер ителеп, тотарлык, ул чагында шактый кыйммәт “сникерс” алырлык, аны кафеларга йөртерлек, таксида алып кайтырлык акчам бар иде әле.

Ул кайчагында яшерен кызыксыну белән:

— Әйт әле, минем белән очрашулардан сиңа ни файда? — дип сорый иде.

Өйдә мин аңа яңа суйган хуш исле ит кыздырып ашатам. Бармакларын тырпайтып капкан, тешләп алган, чәйнәгән вакытта аның шат, канәгать йөзен күрсәгез!..

Безгә, чынлап та, бергә күңелле иде. Аның нәкъ балаларча самими калган чаклары матур, сокландыргыч. Сөйләшеп туйгач, башыма жәймә каплый да, диванга аударып, шук сабый сыман тинтерәтергә, интектерергә керешә. Тузгып, тыным буылып, иркәллеккә чыгам да хәл алып утырам. Ул теземә утыра, муенны кочып, маңгаен маңгаема тери:

— Йә, ни файда? Әйт инде...

Шаярткан булып, карашымны читкә юнәлтәм, гүя ниндидер серемне чишүдән куркам.

Аннары ул миңа менеп үк атлана, бәләкәй интектерүче кыяфәтендә яңа жәза китереп чыгара:

— Хәзер үк, хәзер...

Пушкинның вафат булган көнендә такси алдым да, Оренбург юлы буенча чыгып киттек. Сөембикә манарасы турысыннан уздык, бара торгач, каршыдагы Каенлыкка килеп чыктык, урман читендә төштек. Салкын иде, күк йөзә чат йолдыздан гына тора. Карлы аланны тирәләгән урман шәрә, буп-буш, битарафлыгы белән шөбһәләндерә. Гүя бүтән бер дуэльнең шаһиты булырга әзер. Яшьлегемдә язган бер шигырем искә төште:

*Алтатар көпшәсе кара, буп-буш,
Усал-явыз ата, ашыга...
Күк күкри, яшен! Зифа бер каен
Яулык болгап чыга каршыга.*

Юк инде. Алай түгел. Һәммәсе гадирәк тә, куркынычрак та. Мал сугымындагы кебегрәк.

Китеп барып алдыннан мичкә ягып, күмерләре көйрәсә дә, юшкәне ябып куйган идем. Кайтып кергәндә исе беткән, өй һавасы саф. Мичтән, мунчадагы кебек, жылы кирпич исе тарала. Розалина калын свитерын салып, кара майкачан гына калды. Салкыннан соң аның ак тән тирәсен күрү ничектер сәеррәк иде. Аны урманга алып барасым килгән иде шул. Ә урманга барып житкәч, аның янәшәсендә ялгыз чагымда

хис итә торган тойгыны кичерә алмаслыгыма төшендем; урман читендә ул да йөземнән күзен алмады. Пушкин хакында уйлаган язучы кисәге йөзеннән инде.

Эчке канәгатьсезлек кичерүемне ул да күреп-сизенеп торды, ә мин сөйләргә керешкәч, кашык белән чәен болгата-болгата:

— Шигъриятенә караганда, тормышы кебек үк, аның тулаем ижаты кызыктырак. Вафат булучыларның иң бәхетсезе инде УЛ, — диде. — Ул коточкыч ялгызлыкта үлгән. Аның яшендәге кеше һәрвакыт ялгызак, яңа дуслар таба алмый инде: бөтен жаны уртаклашырга мөмкин булмаган серләр белән тулы... Хәзер кайберәүләр: “Натали, Натали”, — дип тел чәйнәгән була, ә намуслыраклары аның яшьлек яратуын ихтирам итә. Шуннан ары — таш койма: гайбәт сатарга, бөек шагыйрьнең дәрәжәсен төшерергә теләмиләр. Анна Ахматова вөжданлы булган: хатын-кызларга гына хас хәлдә, үтә нечкә көнләшү белән баяллаган. Шуңа күрә Наталины да гади күреп кабул иткән — хатын-кыз хатын-кызны мунчада күргәнчә...

Ләкин Пушкинның язмышында башкача була да алмаган ләбаса! Юк, була алмаган. Ижат кешесе һәрвакыт эчтәлек белән сугарылган: ул Наталины үзе күргәнчә генә күргән. Зыялы аристократ, эллинарча хыялый Наталиның жәйрәп, бөтерелеп торган чәч учмаларында, чигәсендәге кан тамырларында ул тарихның үзен чамалаган: Август белән Антонийның узара канлы сугышларын, Катуллинның көнчелеген, мөхәббәтендә алданган Наполеонның җиңелүен... Әгәр дә хатын-кыз йөзе аның хыялын уятмаган икән, ул нинди тормыш була ди инде? Ана йөз кирәк, йөз! Тукайчарак әйткәндә, илһамчысы! Уйланганым бар: йөзәндә табигать барча нәрсәне — иң югары Булганлык, Яхшылыкны чагылдырган чибәр хатыннары ни өчен шул тикле явызлык нәтижәсе була икән? Нәкъ менә алар, ә Дантеслар түгел? Дантеслар алтатар тәтесенә генә баса. Эдипләр бу темага аз кагылалар, чөнки хатын-кызларны күрәлмаучылар кыяфәтендә күренәселәре килми. Кызык бит: моны фәкать хатын-кызлар гына фаш иткән: Ахматова, Цветаева. Әллә Натали гаилә көймәсенә кая таба йөзгән, иренә кем икәнлеген белмәгән ди мәллә? Ул аны акча дөгъвалап азаплаган, А. Пушкинга тиешле гонорарларның күләмен Сытинга катгый төстә үзе әйтеп барган. Ә Пушкин бу нәширне күрмәс өчен, оялып, кызарып, бүлмәсенә кереп бикләнергә мәжбүр булган. Бу инде ачык йөзлә шагыйрь түгел, ә йөзә кучкыл болыттай күнелсез зат. Мондый хәл турында нигә эндәшмәгәннәр соң? Чөнки Пушкин моны үзе яшереп тоткан. Хатыны хыянәт кылган ирләргә һәрвакыт оят, хурлык. Гомере ахырында шагыйрь күп жәфа чиккән. Моңы белү генә житми, ә тоярга, кичерергә дә кирәк. Бөтен нәрсә фаш булгач, ул әлегә шакшылыкка тетрәнеп китә. Ә ул Төньяк Пальмира — Санкт-Петербургның беренче дәрәжә шагыйре ләбаса! Көнләү газабы, күпме рәнжеш! Ә бөтенесе өчен әжерә — эченә бер ядрә. Үпкәләве икеләтә булсын өчен!

Менә ул соңгы сулышларын ала инде, ә хатыны — “жанның саф үрнәге” — аның үлемен көтә. Үзенә аны күрәлмаганы өчен түгел. Тагын да яманрак, алама-рак. Һәммәсенә соңгы нокта тизрәк куелсын өчен төп шаһит та китеп бара. Ә Пушкин боларны белеп тора. Үзе үк гаиләсен фаш итүе, ихтимал, хатларны юкка чыгаруларын сорый. Һәрбер гаилә үзенчә бәхетсез. Ул Дантесны кичерә, ә хатынын гафу итми: сәбәбе юк бит! Кайдадыр нидер язганнар икән — ялган. Әйе, сәбәбе юк! Ул яшертән генә елый... Гафу итегез, язуы читен... Әйтәләр ич әле: яхшылык, кече күнеллелек, олы жанлылык... Чын яхшылык — ялган бит ул. Чөнки яхшылык — Гаделлек ул. Ә йомшаклык күрсәтү түгел. Йомшаклык күрсәтүне тикмәгә генә караклыкка тинләмәгәннәр инде ул. Йомшаклык күрсәтүе җиңелрәк, җавапсызлырак. Яхшылыкка үчлек белән генә кайтаралар. Ит яхшылык — көт явызлык, диләр ләбаса...

Шушылар хакында сөйләшеп бетергәч, чоланга кереп киттем дә, тәрәз пәрдәсен ачып, сигарет көйрәтеп жибәрдем. Күк гөмбәзе караңгы, йолдызлар аермачык, Ай калыккан, йөзә томан аша күренгән шикелле...

Розалина минем артта, кайнар чәйлә чынаяк тоткан.

— Менә, — дип, ул аны тәрәзә төбенә — алоэ гөле чүлмәге янәшәсенә куйды. Йөзем белән күкрәгенә капландым да:

— Синен йөкле эченне кайчан үбәрмен соң инде? — дип сорадым.

Хушлашасыбыз бар иде: аның кышкы сессиясе башланырга тора. Аңа уку авыр бирелә, ә ул тырыша инде. Минем язмышыма буйсынудан гайре чарам юк. Кичләрен ялгызым анда-санда йөргәлим, шагыйрь Марк Зарецкий житәкләгән әдәби берләшмәгә баргалыйм.

Горький музеедагы әлеге берләшмәне мин мәктәптә укыганда ук үз иттем. Житмешенче еллар...

Марк Зарецкий — яшь һәм чибәр, ярлы, тик илһамлы шагыйрь, Иисусныкыдай озын чәчле. Тавышы искиткеч шәп, урыс шигъриятенен йөзләргә үрнәкләрен яттан, артистларча укый.

Мин дә бер поэма илтәп тапшырган идем. Пушкин стилидәгә ялтыравык кыйсса. Тар-мар итәп ташладылар...

Моңа кадәр мин аны Татарстан Язучылар берлеге сәркатибе, сугышта очучы буларак катнашкан язучы Юрий Белостоцкийга күрсәткән идем. Бу — пеләш, көлеп торган зәңгәр күзле бер абый. Кулъязмамны үтерепләр мактаган иде. Бауман урамындагы Матбугат йортының бер бүлмәсендә гәпләшеп утырдык. Кемдер килеп керде. Юра дөдәй түзмәде, миңа ишарәләп:

— Менә бу — яшь Лермонтов инде! — дип салды.

Күкнен жиденче катына ирешкәнәмдәй тоелды. Кайтышлы бала чагымда теге: “Мин чын язучы булам!” — дип әйткәнәм искә төште. Менә, ниһаять, юраганым юш килде бит!

Шунда, менәтерә, Лоренс Блинов — “Мрак Зверецкий” дип, куш тырнаклар эчендә язып чыккан шагыйрь — тетмәмне тетте дә салды... Ни әйтергә белми калдым. Бүрегемне башыма чәпәдем дә кулъязмамны култык астына кыстырып чыгып шылдым. Музейның коргаксыган агач баскычларын юри каты шыгырдатып төштем.

Кулын Мандельштам сыман чөеп, Марк:

— Барыбер әйләнәп киләсәңне бел! — дип кычкырып калды.

Мин инде, әлбәттә, туп-туры Белостоцкий тарафына элдердем. Рәнжүемне түкми-чәчми житкерергә ашыктым.

Ул көнне мин берьюлы бөтен Казан язучыларын күрәп белдем. Идарә утырышы бара иде. Бер бүлмәне ачтым — сайланма әдипләргә колаклары гына шәңкәеп тора. Сәхнәдән язучы Ян Винецкий сөйләгән чакка туры килгәнмен. Кулын хәтәр айкап-чайкап, ул шахтерлар турындагы бер романны кисеп ята. Янәмәсе, каһарманы эштән соң “төшергәли” икән. Советлар илендә алай килешә димени соң? Мондый адәмгә күмер чапкычны ничек ышанып тапшырмак кирәк? Стахановчылар ни димәс?

Бу — гыйнвар ае. Урамда — жәүлө буран. Бүрегем жебегән. Йөрәгем кырыкмыш тай ише би. Ишекне “теге ягыннан” ябып куйдым инде.

Утырыштан соң мине Белостоцкий йөзе коелып кабул итте. Күрәсәң, бөтенәсен ишеткән, беләп өлгәргән инде. Чәчмә әсәрләр язучы буларак, үз ялгышын аңлаган, күрәсәң: минем рәвешчә ул вакытта язмыйлар иде шул.

Зарецкий хаклы булып чыкты: мин әйләнәп-тулганып, бер барып чыктым: шигърият минем тәкәбберлегемнән өстенрәк иде. Эмма ул моны үзенә жинчә төсендә кабул кылмады. Ул — эш, гамәл кешесе.

Тәнкыйтьне күтәрәп, мин корычны сындырдым бугай. Шулай да мине элеккечә үк “кыйный” бирделәр. Югары курс студентлары “тал чыбыгы” ашаттылар. Сергей Карасев, Равил Бохараев әйткәннәргә түзеп була иде әле. Ә менә “вознесенскийчылар” минем кылымны кырыкка яра бирделәр. Укып-белешем чамалырак, шуңа күрә каршылык күрсәтүем дә шул тиклем генә булгандыр. Пушкин ижаты белән Толстойның “Сугыш һәм тынычлык” романынан битәр һичнинди әсәрне танийсым, кабул кыласым килми. Толстойны мин сак-сак кына, әкрәкләп кенә укыдым, кайчак-

ны мәктәпкә барып торуны да кирәк санамадым. Мине аның язу стиле биләп алды, буйсындырды. Мине аның сугыш кырыннан өстен торганлыгы, имәнлекләрдән, хәтта үз тормышымны да уздырып ижат итүе таң калдырды. Мин шул чор рухы белән яшәдем, шул чорның хисләренә, мәгънәсенә, төшенчәләренә, вөждән, илне ярату тойгысына мәкиббән идем.

Мин тегеләргә капма-каршы куярдай нәрсәләр нәкъ менә шулар иде дә инде. Белем дә, күп белүем дә түгел, ә бәлки язучының ничек, нинди булырга тиешлеген аңлау хисем, дөньяны кабул кылуым, аңлавым, аңлата алу сәләтем. Инде хәзер, Толстой белән Вознесенскийны чагыштырсаң, нинди ялгышулар булганлыгын күз алдына китерергә мөмкин. Мин менә шундый үпкәләүләр аша үрмәләп чыккан бер затмын.

Мин әдәби берләшмәгә бер малай сурәтендә генә элгәрерәк барып эләккәнмен. Ике елдан соң югары курс студентлары кайсы-кая таралырга тиеш иде дә, мин боларның каты кулыннан котылырга ихтимал идем. Жанымның яраклаша белүе дә ярдәм итте булса кирәк. Ә минем ише бала-чага аларга кызык булмагандыр ахрысы. Инде дә калкып чыкканым шәттә алар мине үзләренә тиң күреп “изәләр” иде. Житмәсә озаграк дәшмәвемне, вакытларын алмавымны көтеп кенә торалар.

Бер заманны әдәби берләшмәгә югары дәрәжәдәге бер аксакал килеп чыкты. Чәче тузгып, жилфердәп тора, керә-керешкә үк яшьләр белән бәхәсләшәргә тотынды. Зиһене таралганрак инде, кан тамырлары бүртенеп чыккан кулын болгый-болгый нидер исбатлый, газәпланган адәми заттай йөзен жыерып, нәрсәнедер инкяр итә. Бу яшьләрнең күңеленә тиде, анда-санда көлгәләделәр. Карт бер ялгызы калган сыман булды. Ә Марк Зарецкий, берләшмәдәге гадәттәгечә, эндәшмәде, бүлдермәде, кызыксынып тыңлады, күзәттә генә.

Инде менә шушы кипшенгән озын буйлы кеше, дәлилләрен сарыф итеп бетергәч, беркайчан булмаганча сәхнәгә күтәрелде дә шигырь сөйли башлады. Кин хәрәкәтләре кыя ярыннан бәрәп чыккан агач тамырларын хәтерләтә иде. Ул үзенң шигырь сөйләвен кешелекнең бетон белән пыяладан торакак табуты турындагы сүзе белән тамамлады.

Яшьләр исә ул укыганда да, аннан соң да кызганулы төстә баш кагып торды. Күрәсең, үткән заманның “мамонтын” жәлләгәннәрдер.

Ул чыгып киткәч, мин әлеге картлачның элеккеге концлагерьлар тоткыны шагыйрь Топчий икәнлеген сорашып белдем.

Марк Зарецкий берүзе кан коюга тиң шигъри бәрелешләрдә жиңеп чыга иде. Үзе әйткәнчә, “тешләкләр”гә каршы. Ул үзе алардан башка һичнәрсәне хәл итә алмады, шуңа күрә әлеге “бәрелешләр” аны төшләренә кереп йөдәткәндер. Булат Галяев белән Лоренс Блинов үзләре генә дә ни тора иде бит. Лоренс, Бразилиядәге пирания балыклары күченә тиң рәвештә, капкан жиреннән өздәрәп алырга әзер иде.

Әгәр дә Марк биш кенә ел булса да озаграк яши алса, бу аның Лоренс тешләренә каршы торган иммунитеты аркасында гына булыр.

Бервакытны Марк өендә утырып мәшһүр бер шигырь язды.

*Әгәр сине тормыш алдаласа,
Сагышланма һәм дә рәнжемә.
Күңеленнә төшенкелек басса,
Күңелле көн килер жаныңа.*

*Йөрәк бит ул киләчәктә яши,
Фәкать хәзергесә күңелсез.
Бөтенесе мизгел: уза, китә,
Үткәннәре булмастыр үксез.*

Кирәгенчә өч нөсхәгә күчәргән дә, “берләшмәчеләр”гә өләшкәч, почмакка сыенып тын калды...

И, шунда моңа яуган тәнкыйть бозы астында калырга язмасын, яраббиде! Төрле яктан:

— Бер күзәнәклә инфузория башмакчык! — дигән сүз ташлары очып кына торды. — Мамык ич бу! Моңы укысаң, тавык көләр!

Әйтерсең лә һәр сүз саен Марк кечерәйгәннән-кечерәя барды, иңбашы жыерылып бөреште. Моңа ташланган пиранья балыклары көтүеннән котылып әмәл юк шикелле тоелды.

Әмма ул сабыр гына көтә бирде. Буталышып бетсеннәр әле дип уйламады микән, әй?

— Яхшы, — дип мыгырдап куйды ул соңрак. — Башмакчы дисезме? Бәлки тавыклар көлүе дә ихтимал.

Муеның үпкәлә кәкерәйтә, ул урыныннан калыкты да портфеленнән бер китап чыгарды. Шуннан әйтте инде:

— Бу — А.С. Пушкин шигыре. Фәлән том, төгән бит.

Шуннан соң ул бая гына укыганын янәдән кабатлады. Теге өләшкән кулъязмалар әллә кая гына гаип булды шунда.

Берләшмәне тарихи тынлык биләп алды. Алексей Пешков ипи, каланчалар пешергән суык мичтәгә тараканнарның мыек селкеткәннәре дә ишетелә торды сыман.

Ниһаять, арттарак утырганнар кузгалышып куйды. Теге такта баскычтан кемнәндер менеп килгәнә ишетелде.

— Нәрсә? Пушкин начар шигырьләр дә язмаган дип беләсез мәллә? — дигән тавыш ишетелде.

Көлешеп жибәрделәр.

Моннан соң чирек гасыр үтә китте инде.

Ә ул нәкъ шул ук рухта әле дә берләшмәне мичәүләп тартып бара әле. Дәүләт аңа дистә ел буена суык бер тиен дә түләми.

Бер кәрсәм, шул ук күзлеккә, шул ук тирән карашлы күзгә тап булдым. Чәчегенә чаларып беткән. Әүвәлгечә, ул башлап язучылар белән таң тишегенә чаклы утырырга, ашау-эчү хакында онытып торырга әзер. Рәхәтләнеп гәпләшмичә, һичкем урыныннан кузгалмас. Яшьләр дә, асруча четреклек пенсионерлар да. Марк һәр шигырьгә ифрат илтифатлы. Чөнки аларның ни бәрабәренә язылганын яхшы белә.

Күптән инде: апа аркылы берләшмәгә бик ерак жирләрдән бер кулъязмамны юллаган идем. Чәчмә әсәр, беренче хикәям. Аны кычкырып укып, үзем дә шунда утырган шикелле тикшереп чыкканнар. Язма бәяләмә белән мин төрмә камерасында таныштым. Андагы жылы сүзләр мин тоткынга иреклек кош канатлары биргән шикелле булды...

Марк — илаһи сүз хезмәтчесе. Ярлы бер еврей кешесе. Шәһәрәбезнең тере, кыскаларыннан-кыска бер мәзәк.

Нимә дип ул илһамият дигән асыл нәрсәнең хакиме түгел дә, нимә дип, үзен-үзе аямастан, бүтәннәр өчен шул хәтле дә тырыша икән?

Аның рухында өч талант иясе яши: Исаак Бабель, Юрий Олеша, Осип Мандельштам. Алар бер-берсен кимерә, бергә салгалыйлар, бергә тулганалар, бүтәннәргә качып-посып дигәндәй язарга-сызарга ирек бирмиләр. Ә Марк, мул рухлы зат, кешеләр арасында гына аларның күңелләрен били, әйткән сүзенә орлык булуына омытыла.

М. Горький музеедагы әдәби берләшмәгә Рөстәм Кутуй, Диас Вәлиев, Роман Солнцев (Рөстәм Суфиев), мине төрмәдән йолып алган Әхәт Мушинский йөрде.

Бу — мине шигърият жәнә белән рухландырган бердәнбер урын.

Чыгып киткәндә мин аның ябык кулын кысып:

— Нигә калтырый ул? — дип сорадым.

— Ярар, — диде ул. — Бакырдан коелмас.

Сиксәненче елда берләшмәдә әзмәвердәй буй-сынлы, аксыл чәчле яшь шагыйрь Остудин пәйда булды. Ул үзен, шаяртып:

— Көнчыгыш еврее, — дип таныштырды. Кекин йортындагы кафедра манекен кыз аягы озынлыгындагы күркә ботын кимерә-кимерә ул мине Мәскәүдәге Әдәбият институтына барырга яучылады. Ә үзен шуннан ук куып чыгарганнар. Бу уку йортының ректоры сыйфатында Евгений Сидоров утырганда аның үзенә анда яңабаштан керү һич мөмкин түгел икән.

— Ичмасам шуны берәр министр итеп куйсыннар иде, — дип уфтанды ул.

Әйтерсең лә аның сүзен Аллаһы тәгалә үзе ишетеп торган: Сидоровны Россия мәдәният министры иттеләр. Остудин шуннан соң Югары әдәби курсларында укый башлады. Тик бусы — соңрак әле. Бактың исә, Казан шагыйрәсен яклап, грузин шагыйрьләрен тулай торақта шактый тәпәлэгәнә өчен куганнар икән.

Бу хакта Мәскәүгә баргач кына ишетеп белдем. Коридор буенча килә-килешкә, чын Казан кешесенә хас булганча, көнбагыш яра да кабыгын идәнгә төкереп ата. Кинәт күрше бүлмәдән жан өшеткеч тавыш яңгырады. Биклә ишекне тибеп ачкан да бәрәп кергән инде. Наркотиктан миләре түнгән ике грузин моның якташын — бер кызны көчләргә маташа икән. “Сулико”ны яратса да, Остудин Салих Сәйдәшевнән атаклы маршын якынрак күрә, кадерлерәк саный икән. Тегеләрдән берсенен теш казнасын жимереп ташлады, икенчесенен кабыргаларын теткәләде. Сулкылдаган ханымны култык астына кыстыргандай гына күтәрдә дә үз бүлмәсенә алып кереп китте. Бикләп үк куйды. Чөнки белә: хәзер кинжал тоткан бер төркем тау халкы бәрәп керәчәк тә мәхшәр китәчәк, ә үз “Иваннары”ның монда эше булмаячак. Аларга әчегән кәбестә салатлары күпкә кадерлерәк. Нәкъ шулай килеп чыкты да. Килделәр, ишегенә төйделәр:

— Слюшай, поверны ключек. Или ми сломаем дверь!

Ишек инде уйнап тора. Эчтә ыгы-зыгы, сүгенү авазлары. Бикләнеп өлгергән Остудин белән бер бүлмәдә яшәүче осетин дуслары һөжүм итүчеләр арасынан аңа чыгу юлын әзерлиләр икән. Ә бүлмәдә калсалар, бетте: алар өчәүләп кенә уника грузинга каршы чыгуда көчсез, сөякләрен дә жырлык булмас.

Шулай итте дә. Ишекне кинәт ачып жибәрәп, ханымны култык астыннан төшермичә, шагыйрь кыр кәжәсә жәһәтлегә белән тышка атылды, тегеләр арасынан үткән чакта аягын эшкә жикте. Үзенә эләкмәдә түгел.

Урамда исә таксига кереп чумдылар.

Икенче көнне ак чәчле өлкән туганнар да уяңды-уяңуын. Әмма сугырга туры килмәдә. Ә ректор каршысына алсу яңаклы Остудин белән бинтка уралган өч тау вәкилен китереп бастыралар. Остудинны укуыннан чыгаралар.

Хак булса, Евгений Евтушенко үзен күренекле “Россия шагыйре — шагыйрьдән зуррак ул” дигән гыйбарәсен шушы очрак тәэсирендә язган, имеш.

Әдәби берләшмәдән кала, теге гыйнвар аенда, мин Кутуй фатирына да барып чыга идем. Безне әлегә дә баягы Остудин таныштырды. Алар табындашлар икән. Ә мондый дуслык чәчәк атканда гаилә юрганы ертыла. Хәзер аларның һәркайсы ни-кахка шкаф артында гына дога кылалар.

Кутуйны күрү бәхетә миңа балачакта ук елмайган иде. Аңа әллә ни гомер инде. Ул вакытта яшь идек әле, бүген мәңгелек йортларында яткан кешеләр дә туры басып йөриләр иде.

Жданов урамында жәйге энгер-менгер. Кармак таягымны инбашыма куеп, кичен балык тотып кайтып килешем. Мин утырасы трамвай, шалтыр-шолтыр килеп, Островский урамындагы агач йортлар арасына кереп китәм.

Шунда биш катлы йортның керү-чыгу юлыннан кыска жиндә шакмаклы күлмәк кигән берәү күренә. Ул үткән-сүткәннәргә нидер кычкыра. Мин аны әйләнеп

үтмәкче булам... Ә ул жырларга ук керешә: Кальманның “Мистер Икс” дигән опера-сыннан бер ария шунда. Көчле, калын тавышы күңелемә кереп калган:

Әйе, мин — шут, циркта бер жүләр,

Әфәнделәр шулай атасын.

Ерак алар миннән, бик ерак,

Ник берсе-бер кулым кыссын соң.

— Дөшмәгез! — дип кычкырды ул бөтен мәйданга. — Мин сезгә жырчы түгел!
Мин — Рөстәм Кутуй!

Ул үз исеменә ниндидер дәншәт салырга тырыша иде.

Утыз ел узгач, язмыш безне тагын очраштырды. Теге усал булып маташкан кеше үтә анлаучы дус икән. Калын тавышы да үзгәрмәгән. Бервакыт Аккош күле янындагы язучылар дачасына юл алдык. Автобус көтәбез. Шунда теле ачылды:

— Моннан ерак түгел минем беренче хатыным, оныкларым яши. Алар миңа “Начар бабай” диләр. Мин дәрвиш бит. Шулай бервакыт дачага киттем. Автобус юк, салкынча. Кибеткә кереп чыктым да әнә теге куак астында “жылындым” инде. Кая-ле, мәйтәм, оныкларга сугылым әле. Киттем, кыңгырау чылтыратам — жавап бир-миләр. Өйдә кеше юк, тик мин юри ачмыйлар, дип уйладым. Ишеккә типкәләмичә генә, жырлап үч алырга булдым. Күз алдыңа китер әле: төн буена тәрәзәләре турысында жырлап чыктым.

— Арияләрме?

— Шул. Өй тирәли йөрәнә-йөрәнә акыра бирдем. Дөнья шартлылыгын калын тавышым белән челпәрәмә китерәсем килде. Кайбер фатир тәрәзәләреннән кул да чаптылар. Кызлар балконнан чәчәкләр дә ыргыткалады.

Бер журналда икәүләп эшләгәндә ешрак очраша идек инде. Ничектер авырып китте бу. Хастаханәгә янына киттем. “Тын сәгать” башлана икән. Бинага шунда дәваланучыларны гына уздыралар. Жаен табып, мин дә үттем, югарыга мендем. Рөстәм Кутуй әллә нинди башкисәрләргә тартым ике кеше белән тәмәке тарту бүлмәсеннән чыгып килә.

Кечерәк бер палатага кердек. Сәнгать эшлеклесе буларак, ул берүзе ята икән.

— Хәлләр ничек? — дип сорадым.

— Начар. Иртәгә баш табиб керә.

— Шуннан?

— Иманны укыта инде.

— Ни өчен?

— Жырлаган өчен, — дип, ул башын кашып алды. Агачларны күзәткән булып, тәрәзәгә таба борылдым. — Әз генә эчкән идем. Бүлмәгә кердем, караватны ишеккә терәп куйдым да ятып йокладым. Нишләтерләр инде...

Кутуй бер үк вакытта нечкә күңелле, әдәпле зыялы да, ниндидер тынгысыз бер фетнәче дә. Ул да шайтанга жанын сатканнар сафыннан. Теге заманнарда шактый мул яшәсә дә, бөтен кешегә дә ярашып бетә алмады. Үзенә балконына эчке киёмнән чыгып баса да хакимнәрне сүгәргә тотына, ә нотыгын ниндидер ария белән төгәлли. Казан өстенә аның карлыккан мул тавышы тарала...

Розалина белән очрашмавыбыз кыен иде. Ләкин бу аның мине ташлавы газавы түгел. Уйларым чиста, күңелем якты. Тик күңелсез генә.

Ул эшләгән Мода йортына шалтыратырга, тавышын гына булса да ишетергә мөмкинлегем юк иде. Ул укый. Элек шалтыраткан чакларымда минем берәр ягымлы сүз әйтүемне сорый, шуны көтә иде. Ә мин жыен юк-бар, ахмак гыйбарәләр генә табам. Шулай да һәркайсыбыз бәхетле. Тавышыбызны, сулышыбызны бер-берләренә үтә якын кешеләргә тоябыз, кичерәбез. Сүзләренә мәгънәсе әлләни кызыксындырмый, тавышыбыз гына мөһим. Балаларча уйнап, ул уеныбыздан тәм, көч табабыз.

Кичләрен аны түбән катта каршы көтеп алам. Чыгу белән сорап куя:

— Ялыктырмадыммы?

— Бар азрак, — дим мин аны карангы урамга әйдәп. — Душта коенып алдым да монда чаптым. Шпаллар санап йөгәргәндә карасам, рельска башын салып исерек бер ир ята. Торгыздым да әрләп аттым. Ә ул мыгырдана. Читкә сөйрәдем дә синен янга чаптым. Әйләнәп карасам, мине карап калган. “Яңагыңа тартам бит!” — мәйтәм. “Тарттырырмын мин сиңа...” — дигән була, мөртәт. Китеп барсам, рельсны тагын мөндәре итә инде. Шуннан соң диспетчерга шалтыратып, рация аша локомотивка хәбәр салуларын сорарга туры килде.

Тынлап торгач, ул мине мактап:

— Әйбәт иткәнсең, — диде. — Синнән ышанычлы ир чыгар. Ә хәзер әйт: сагындыңмы? Яхшы итеп сагындыңмы?

Ә мин үземнекен тукий бирәм:

— Минем ул кешене кайдадыр күргәнем бар иде бугай.

Аның исә моңа исә дә китми: көлә, бияләе белән миңа бәргәли, үпкәләп тә куя. Ислә төшәп, битендәге февраль жиле салкынайткан күз яшен үбеп алудан башка чарам калмый...

Укий башлагач, аның вакыты житми башлады. Көн саен бишәр-алтышар пар сәгать дәрәсләрдән соң өенә соңгына кайта торган булып китте. Көч-хәл белән түзәм. Ул күңелсез лекцияләрдә ничек утырмак кирәк?

Тире эшкәртү, органик химия... Ә ул исә тырышлыгын, түземлеген учында кысып тота белә иде.

Очрашмыйча дүрт тәүлек кенә чыдадым. Өйләре турысында трамвайдан төшкәндә кичке тугызынчы иде инде. Тәрәзәсендәгә сүрән яктылыкны читтән үк карап бардым. Күтәрелдем. Кыюсызгына кыңгырау төймәсенә бастым (әнисен һич белмим бит әле). Тын. Тагын чылтыратам. Тынлык. Ышанычлырак, озаграк басам. Якынлашканда теге сүрән яктылык телевизорныкы булып тоелган иде.

“Әниседер инде, — дип уйладым. — Йә йоклый, йә...” Кулларымны кесәгә тыгып һәм сызгыргалап, түбәнрәк катка төшәп киттем дә тәрәзә төбенә утырдым. Астан ишекләренә карап-карап алам... Үземнең аның әнкәсе белән очрашуымнан шикләнүемне аңладым. Кызыннан өлкәнрәк яшьтә булуыма ни дияр? Әйтерсәң лә әйбер урларга, моның кызын алдарга килгәнмен. Шуңа күрә әнкәсен өнәп бетермәгәнменме тойдым... Ишекләре затлы итеп тышланган, бусага төбөндә ике катлам бәләкәй палас жәелгән. Биредә пөхтә, ирсез татар гаиләсе яшәгәнлегә сизеләп тора (Розалинаның әнисе дә аерылганын белә идем). Монда әрләш-талаш, эчү юк. Монда миңа караганда Розалина янына яшьтәше килеп йөрүе хәерлерәк, әлбәттә. Шуңа күрә ишек тышланган тукумага аркылы-торкылы кагылган тасманың миңа бирегә керү тысла кебек мәгънәсә бар иде бугай.

Көтмәгәндә түбәндәгә ишек, жил каккандагы сыман, бәрәп куйды. Кемдер югары күтәрелә башлады, сулаганы да ишетелә иде. Йөрәгем кагарга тотынды. Култыксадан аска иеләп карадым. Туныннан танып алдым — суыкта бите алсуланган. Ул да мине күрдә, менеп житкәч, кулымнан өстерәп, югарыга әйдәде. Сүрән утны телгә алдым.

— Төнгә ут ул! Уты булган фатирга кайтып керүе күңеллерәк. Караклар да шикләнә. Ай, үлөп ашыйсым килә!..

Бәләкәй, чиста аш-су бүлмәсенә уздык. Бәрәңгә ашый-ашый, ул лекцияләре хакында сөйләде. Анасы ахирәте янында, берәздән кайтасы икән.

Аннары ул кечкенә бәллүр ике савытка варенье салды. Мин, буйдак, гадәттә, банкага кашык белән кереп китәм, савыт-саба юуны өнәмим.

Чәй эчкәч, түр бүлмәдәгә диванга телевизор карарга утырдык, аннары магнитофон уйнаттык. Берәз уйланып торгач, бөтенесен сүндерде дә миңа үзенң фото-сурәтләре альбомын тоттырды. Менә аның бала чагында алынган сурәтләре. Әнә, аягын салындырып, диванда утыра, әнә бакчада... менә өлкәнәйгәч — табын янын-

да, кайсысындыр армиягә озатулары. Розалина иңенә сержант кителе салган да елый. Әгәр Розалина тирәсендәгә кызларның йөзе елмаюлы булмаса, бу фотога көнчелек белән карадың да ихтимал. Ә бер фотога: “6 май. Туй алдыннан.” дип язылган. Ул ерак бер үткәнендә калган жәеннән карап тора.

Миңа менә-менә аның әнисе кайтып керер шикелле. Розалинаны аның соңгаруы һич борчымый. Төн уртасы узгач, кайтмаслыгына төшендем инде. Мин бу төнне кизү эләктереп-ычкындырып тору эшендә булырга тиеш, тик ашыкмадым: ул чакны вагоннар аз килә. Розалинаның иртәгә кыен бер имтихан тотасы бар, тик аның әлләни исе китмәде: “Иртән карап чыгармын әле”, — дип тынычланды.

Ул миңа урын-жир алып килде, аны киңәя торган диванга жәйдә дә, ятарга кушып, утларны сүндергәч, үзе бүтән бүлмәгә кереп китте. Тәрәзә пәрделәрен япмыйлар икән: каршы йорт ерак тора. Фатир ай нуры белән тулды.

Чәчәкле төнге күлмәкчән, тез турысында челтәрле ыштаннан килеш пәйда булгач, ул караватка менеп басты, биегәндәй итте. Шул рәвешчә, ул төн буена кыланды: ачык шкаф каршысына тезләнеп, үзенә челтәрле-мелтәрле эчке киёмнәр куеп карады. Иркәндә калган бала-чагамыни! Айның зәңгәрсу нурында коенгандай, ул, шулай, яртылаш шәрә килеш бүлмәдән бүлмәгә йөрәнде...

Мин иртән иртүк кузгалдым. Башым авырта иде. Ә ул мендәрдән чак кына аерыла төште дә, “Хәзер, хәзер...” дигәләп, тагын түнде.

“Химиклар сарас” янында караңгы, жиләс, эт тә юк иде. Беренче трамвайны көтеп алдым. Суык, кузгалсаң, киёмәңнән желегенә үтәрлек.

Базада вагоннар булмаганга күрә, өйгә кайтып киттем. Йокым килде.

Көн уртасында гына уяндым. Кичкә кадәр мәшәкәтьләр белән йөрәп арыгач, тагын кайтып аудым. Төнлә уянып юяндым да кофе кайнатып эчтем. Гадәти булмаганча тынлык хөкем сөрә иде. Тәмәке тартып жибәрдем. Өстәлдәгә кәгазьләргә актарталадым, укырга маташып карадым. Янәдән кофе авыз иткәч, радионы тоташтырдым: Лев Толстойның “Кити Щербацкаялардагы бал” дигән әсәреннән өзек тапшыралар иде. Аннары әллә Тютчев, әллә Афанасий Фет шигыренә язылган “Таң атканда ул татлы йоклый” дигән романсны бирделәр. Көтеп торсам да, “Шәрә күкрәкләрен аерып” дигән юлны ишетмәдем — төшәрәп калдырганнар. Ә шул “аерып” дигән сүз нинди көчле ләбаса!..

Тапшыру да бетте. Мин яңадан йокыга талган дөнья уртасында ялгызым торып калым. Бер мәгънәсез утыра бирдем... Мин алдагы көн тойгылары белән яши идем шул әле: аның ай нуры зәңгәрләткән йөзен, чәчен, ялтырап торган күзен һаман да күрәп торам шикелле. Боларның һәммәсе соклангыч бер төш кебек кенә искә төшә. Елап жибәрәсем килде, тик күз яшьләрем чыкмады...

Февраль ахырларында без яңадан көн саен күрешә торган булдық. Һәрвакыттагыча, аны фойеда көтеп ала идем. Без вокзалга, бишенче автобуска йөгәрәбез. Шалтыравык “извозчик” безне көтеп тора да, без сикереп кенә эчкә керүгә, урыныннан кузгалып китә. Кышкы салкыннан өтелгән, бөрешкән сыман калган автобус төтенгә күмелә-күмелә жәяүле бураннан цирк утлары яктысында Казансу яры буйлап, гирляндага охшаган прожекторларның мандарин төсле яктылыгы төшкән кремль диварлары калкулыгы астындагы борылышларны үтеп чаба. Жәй көннәрендә аю баланы үсә торган калыга ерганагы өстендә Сөембикә манарасы басып тора, ул, әйтерсең лә, һәр төнне галәмгә күтәрелеп китәр сыман иде.

Без Чехов базары янында төшәп калабыз да атлый йөгәрә дигәндәй миңа кайтабыз. Ул мич янындагы урындыкка утыра. Аның оекбашын салдырам, салкыннан кызарып чыккан тез башларын угалап жылытам. Ул миңа парлы, кайнар мунча салырга кирәклегең пышылдый.

Кичке аштан һәм чәйдән соң ул миңа жәйгә таба миндә кунып та калырга ниятләвен хыялланып сөйли. Төннәрен бергәләп сандугачлар сайравын тыңларбыз, янәсе. Ә инде өйләнешү белән үк тавык кетәклегә дә төзәрбез, имеш. Бәлки әле куян

да асрарбыз. Тиреләреннән бүреклар дә текмәскә микән әле... Хәер, юктыр, куянарны тунау кызганыч булыр...

Ә мин исә бу хыялый сүзләренә ваемсыз бер елмаю белән генә тыңлыйм.

Тиздән ул үзенәң теге ниятләрен тормышка ашыра башлады. Беренчедән, ире белән аерылышу турында гариза язып илтте. Ләкин ул судка килмәс дип, бик тә پوشынды. Ә бу хәл өйләнешүбезне ерагайтырга ихтимал.

Судка бер көн кала ул бик уйчан иде. Мин иртәгесен аның белән бергә барырга карар кылдым, чөнки аның иреннән көнләшә идем әле. Әмма ул моңа кискен төстә каршы килде.

Икенче көнне мин аны түземсезлек белән көттем. Ул үзе килер дип килешкән идек.

— Бөтенесе әйбәт, — диде ул бусагадан керә-керешкә үк. — Аердылар, тиз аерып куйдылар.

Аның сөйләшәсе килми иде. Күңелемдә ниндидер шик-шөбһә калды.

— Исәнләштегезме соң ичмасам?

— Үземә шул кадәрле явызлык кылган кешегә исәнлек теләдем ди, бар!

Бу сүзләр күңелемә җиңелчә генә кагылып үтте...

Чәй эчеп алгач, ул яныма килеп ятты, мине тынычландыра башлады.

— Беләсезме, кызганам мин аны. Мин чыгып барганда, ул ларектан бер бука тутырып шәраб алды...

Нәкъ вакытсыз дип әйтергә кирәк, минем язганым өчен әжердән калган акчам бетеп китте. Хезмәт хакым исә үтә аз. Өстәмә эшкә дә алына алмыйм, чөнки диплом язам.

Бәлки Мәскәүдә китабым чыгар, дигән өметем бар иде әле. Тик озакламый Феликс Кузнецовның “Современник” нәшриятында коммерция шартларына күчүе һәм “гомумән, ул арагы сата башлаячак!” дигән хәбәрә алдым.

Тагын да аянычрак хәбәрне Рәстәм Кутуйга ирештерделәр: “Советский писатель” нәшриятында инде җыелып тәмамланган китабын “чәчеп бетергәннәр”.

Уңышсызлыктар бер-бер артлы килә торды... Мәскәүнең яшь режиссеры — сабакташым Мишка Ваксман бер ел элгәре миңа үзе төшерә торган “Кайнар асфальт аякны пешерә” дигән фильмында төп тольне уйнарга тәкъдим иткән иде. Мин үземне нинди дә булса рольне башкарып чыга алырмын дип уйламадым анысы. Шулай да режиссер үжәтлек күрсәтеп, каяндыр акча да юнәтте. Аннары төшерелгән фильمنىң эчтәлегенә дә ошый башлады: бер егет табигатының кыргый баласы булып яши. Цивилизацияне күрә алмый. Аңа бер чибәр кыз заты ташыйк була. Ә соңыннан алар барыбер аерылышалар. Кайнар асфальт егетнең ялан аягын өтә...

Ваксманның әбисе телефоннан миңа оныгының туристик сәфәргә чыккан жиреннән Америкада туганнарында бөтенләйгә калуын хәбәр итә... Ә башка режиссер — Казан егете Валерий Севастьянов исә минем “Ватан” дигән хикәям буенча кыскаметражлы фильм эшләргә ниятле иде. Ул мине студиягә алып барып йөрдә, үзенәң эшләрен күрсәтте. Мин сценарий язарга карар кылдым. Имештер, “югарыдан” да ризалык биргәннәр. Ләкин яз көне бөтенесе челпәрәмә килде: акча да юк, төшерер урын да юк...

Барчасы, шулай, жимерелә барды... Әле өченче курста укып йөргәндә үк мин башкаладагы “хужам” — житәкчем күзгә күренмәс, көчле куллары хакимиятне (башкала редакцияләрендә вакытта мин аның кодрәтен сизә идем) үзеннән ычкындыра башлавын аңладым. Әле кайчандыр бер мизгелдә миңа миллионлаган тираж ясап бирә алырлык Феликс Кузнецов көчсезгә әйләнде. Әле кайчан гына ул мөхәррир урындыгына утырткан кешеләр дә аның хакимлек канаты астыннан качарга омтылды. Ул үзе дә минем моңа төшенгәнлегемне аңлый һәм сизә иде. Кайчакларда семинарларда аның сүзсез карашлары редакцияләрдә мине үзенәң шәкертә икәнне сиздермәскә өнди иде. Бу — сәяси астыртынлык чоры. Зур акыл иясе буларак, ул, су асты көймәсе

сыман, төпкә төшөп ятты. Ә сәяси давыл чорында исә аны әледән-әле дулкыннар чәчрәтеп өскә калкытып чыгардылар, әйтерсең лә ул фәкать бер йомычка гына. Акыллы, файдалы, тирән белемле кеше буларак, ул шулай да сайлап куелышлы Дөнья әдәбияты институты директоры урынын саклап кала алды...

Минем диплом эше булып, Казанда дөнья күрәсе китабым да үз вакытында чыга алмый калды. Нәкъ шуннан соң инде мин туйдыра башлаган хикәяләр язудан туктап, повестемнең икенче бүлеген сырларга омылдым. Моңы мин шулай ук өлгертә алмый идем. Аның соңгы өлешенә ирексездән ритмик проза рәвешендә язган новелламның койрыгын өстәп куярга туры килде. Кайчандыр әлегә новелладан нәкъ менә шушы повесть ярала башлаган иде. Аның беренче бүлгә барлык текстны тартып-сузып барганын белгәнгә күрә, дипломны яклайсыма ышандым да. Бары тик бер нәрсә борчыды: әсәрнең идеясе турында башкала тәнкыйтьчеләре нәрсә дияр икән? Бераз алга китеп әйтеп үтим әле: алар берни дәшмәде. Владимир Гусев минем “оятсызлыгым”ны билгеләп үтте-үтүен. Ләкин ул үзе дә Андрей Белыйдан “суыргалый” иде. Аннан соң ул Гоголь үзе дә рус теленең ялгышлыктарынан торган дип чыкты; күңелсез хисләр белән “туфрак һәм язмыш” турында, куркыныч “су асты агымы” турында, әлегә дә баягы шул ритмикадан йөзен жыерды һәм, ниһаять, Евтушенко белән көрәшсә, сугышуы турында оран салды. Ә соңыннан иң кирәген әйтеп куйды: повестьта сәясәт турында бер генә авыз сүз дә юк!.. Ә ике картлач — күңелләренә “Обломов” турындагы баллы аһәңле рус арфасы белән Чеховта соңгы балзамны үз иткән ике картлач — повестьне түбәндәгечә бәяләде: берсенә әсәр каһарманының сөйгән кызының бавырын ашавы күңеленә тисә, икенчесе эчтәлектә “нәрсәнедер” аңламавын белдерде. Тик **нәрсәне** — моңысына мин үзем дә төшенмәдем инде...

Ачуы чыккан Феликс Кузнецов аларга жавап кайтара алмады; чөнки, яклау кануннары таләбенчә, ул кыска гына итеп алдан чыгыш ясаган иде инде. Шулай да чираттагы студентка тимәстән, янадан минем хактагы сүзгә әйләнеп кайтты да ачуыннан кызарып-бүртенгән килеш комиссиянең “астын өскә китерә” башлады. Ул студентларның эшен биш бит саен түгел, ә бәлки һич югы ике бит аша укырга кирәклегенә, **повестьта бөтен нәрсә тотып алынмавына**, аның Василий Беловка ачуы турында сөйләде һәм... шунда ул миңа таба кырыс карашын төбәде. Башымны аска июдән битәр башка чарам калмады. Үзем болай дип уйлыйм: күрәсен, повестем белән мин үз-үземне алдаганмын ахрысы...

Соңыннан ул яныма килде дә, эшләнеп бетмәгән эшемне тапшырганым өчен үпкәләвен әйтте.

Ул вакытта мине диплом, аеруча кызылы, һич тә мавыктырмый иде. Алай да күңелемә юшкын утырды, шуның белән кайтып та киттем.

Виктор Астафьев белән уймак чыгардым. Яшьләрдән күрмәкче булып, ул “яңача” яза башлаган, элек “йоклап яткан” фикерләрен уята башлаган иде. Мин ул вакытта тормышның бер ягын — күпләрне кызыксындырган, сиңа исем китерерлек ягын белә идем инде. Ә бу хакта язмадым, ник дигәндә, күп кенә тамак яручылар моңы белән акча эшләде... Ул “Лодочка” дигән сугыш турында роман-очерк язды. Үзе уйлавынча, бу чын **сәнгать** иде. Бу — мин белгән Астафьев түгел иде инде — ә ниндидер “тиз язарга күнегеп беткән “берәү” иде. Ә миңа исә яңа “Патша-балык” кирәк. Яшь чагымда ул минем төшләрәмә кереп йөдәткән үзенә күрә бер ижат Аллам булды, ә бүген инде ул Алланың гомере ахырына якынлашып килә. Миңа өлгерергә кирәк иде.

Туп-турысын әйтеп, аңа хат яздым: картаеп хәлсезләнүен, аның кауруй каләмен йөртүче бармак очларында элеккеге очкыны сүрелүен әйттем. Һәртөрле өлкән кешегә хас булганча, ул миңа “балалар үпкәсе” белән бик каты үпкәләде, мине “муены куе йонлы реалист” дип атады. Мин аның кан тамырлары бүртеп чыккан кулы кәгазь битенә якынлашканда каләменен ни рәвешле калтыраганын ап-ачык күз алдыма китердем. Ул фронтовик әтиемне — хәлсез, тиз үпкәләүчән һәм сытык йөзле бер кешене хәтерләтте. Миңа кызык булып китте. Ә шул ук вакытта... үтә авыр иде. Гомеремдә

чираттагы бер ялгыш ясаганымны анлап алдым. Ёич югы картлачны үпкәләтүем моны раслый иде. Ёәрнәрсәнең үз вакыты була ләбаса! Гөләп чәчәкләренә дә сулыр көннәре була ич. Ёәркайсыбызны Астафьев янына әйди торган Остапово станциясә көтеп тора инде ул. Гайре-табигыйлеккә атлап түгел, ә бәлки көчсез уйлар белән барып житәр-без. Бу — әйләнә түгәрәк. Алай түгел икән, дүртпочмаклы көпчәкләрдә йөрерләр иде ул. Шулай да, сәясәттән читләшү дигән нәрсә — ул ихлас күнелдән бирелгән кинәш иде бугай. Ә ул исә, суалчан тансыклаган шырткала сыман, әлегә кармакка килеп капты.

Тормыш мине чоңылга торган саен ныграк сөйри иде инде. Шулай да мин мичәүгә жигелгән ат сыман тарта, йә чаба бирдем.

Чынбарлык әлләни артык кысмады әле, таң калырдай инерция көчле идеме шунда... Мин Розалинаны көтеп торган Мода йорты янында үз машиналарының ишеген ачып, “Лик” театрыннан чыккан кызларны көтеп алучылардан — һавадан акча ясаучылардан көнләшмәдем. Күктән яуган кар бөртекләрен, шәһәр утларын ниндидер бер изге күңелле лилипутлар театрына охшатырга тырышам. Монда мин генә бар, мин — дөньяның баш режиссеры. Ёшансыннар: мин һичкемгә явызлык кылмам. Кулымнан килми!

Фәкать шуннан соң гына үземнең хәерчелегемнән котым алынды да, айнып киткәндәй булдым. Мондый хәлне кичерүе гаять авыр нәрсә ул, хатынының хыянәтен соңыннан гына белгән ир шикелле, ә итекче үзенә итексез калуын күргәнмени, мин дә яп-якты сәхнәдә шәрә калган режиссер кыяфәтендә калганмын кебек. Ул вакытларда мин азык-төлек таллоннарымны югалткан, шуңа күрә ачлы-туклы дигәндәй торган чакларым иде. Ёш кына жәяүле бураннар, юлга яткан шапшак бозлавык һәм ашкын жилдә драп пәлтәсенә итәген шап-шап бәреп барган, көя ашап бетергән бояр бүреге кигән Александр Блок чалымнарын күрәм. Аның күкрәгенә кыскан икмәк кисәген каршына очраган танышы чәметкәләп ашап бетерә торган булган. Мондый минутларда мин элеккегә һәм бүгенгә революцияләренә бер үк төрле алыш-биреш итүен, экспроприацияләү белән көн күрүен, талавын ачыктан-ачык күргән кебек булдым.

Хәзер мин Розалинаны теләгән һәрбер нәрсәм белән сыйлый алмыйм инде.

Ёәр почмак саен гөмбәдәй төртеп чыккан ларекларны күреп йөзем кызара. Икесе минем айлык хезмәт хакым хәтле диярлек торган гөләп чәчәкләрен — Розалинаның яраткан чәчәкләрен кочаклап алып китте. Хәзер мин яңгыравык тавышлы чәчкәсатарларны күрсәм оялам инде. Көннәрдән бер көнне шәлгә төренгән шундыйларның берсе миңа: “Кызыгызга чәчәк алыгыз”, — дип әйтүеннән куркам. Кайчакларны аларга шулай дип әйтмәүләрен теләп, яшерен карашымны юнәтәм...

Розалинаны озатып, шәһәрнең икенче башыннан өсмә төнге икенчеләрдә генә кайтып ирешәм. Ёокым килә. Кайда ничектер, “ветеринар күперенә” барып житәм дә, аннан жәяүләп югарыга — үземнең тау кашындагы аулак урыныма кайтам. Ёә булмаса, икенче яктан — тимер юл вокзалы аша, Ухтомский урамының караңгы урамнары, хәрабә хәленә килеп житкән йортларның аркаларын узып, хужасыз калган, көтүләре белән йөрүче, арттан өреп калучы урам этләрен аралап узам. “Печән базары” тирәсендәгә кечкенә вагоннарда, машина арбаларында, өсләренә толып каплап кемнәрдер төн куна. Аларга кар сырган. Ёокылы-уяулы күзләре белән мине — “Бунин чоры кешесен” карап калалар...

Бер тапкыр сәүдә урыны тирәсендә ак “Волга” янында үз телләрендә сөйләшеп торган. “көнъяк кешеләрен” күреп алдым. Кесәмдә сыңар тиен дә акчам юк. Кинәт башыма килгән бер уй мине жанландырып жибәрде дә мин, өр-яңа бүрегемне салып, алар янына килеп бастым.

— Сатам, — дидем мин шуны аларга сузып.

Үземнең сәүдәне женем сөймәгәнгә күрә, болардан читкәрәк атлыйм. Үз йөземне үзем күрмәсәм дә, хәтта караңгылык та чыраемдагы мескенлекне каплап бетерә алмаганын тойдым. “Көнъяклы”лар бүрегемне озаклап кулларында әйләндөрдө-әйләндөрдә дә тамак төпләреннән чыккан тавыш белән ризасызлыкларын белдерделәр. Шуннан соң көлгән тавыш ишетеп алдым: бүрегем машина аркылы очып, аяк астыма килеп төшмәсенме! Су күсесе тиресеннән тегелгән бүректән алар күрәләтә, йөземә бәрәп жирәндедәр...

Аны иеләп алган чакта аркамда коточкыч авырту сиздем. Бүрекне селеккәләп кидем дә ары киттем.

Акчасызлык, төнгә күченүләр, йокысызлык, аннан соң ачык һавада эшләү — боларның барысы да мине тәмам йончытты. Мин хәтта үз-үземнән дә туеп беттем бугай. Акчасызлык кешенең кешелеген үтерә ул: адәми затның мондый чакта йөз кыяфәте, килеш-килбәте, аяк атлаулары үзгәрә. Һәм көннөрдән бер көнне транспорт тукталышында уйга чумып юлга карап торган жиремнән Розалина жиңемнән тартып куйды да:

— Бөкеренне жый әле, — диде.

Хәзер инде ул миннән күзен наян уйнатып, үзе белән очрашудан нинди тәм табуым хакында да сорашып тормый. Өемә кайтып кергәннән соң уйга чумган хәлдә дәшми-эндәшми тора да, уйларынан айныгач, кисәк кенә, сүз югында сүз булсын дипме, нигә караңгы, яки, нигә стена обойлары яшел, дип сорап куя.

Шул вакыт миңа нидер булды ахрысы: күңел төшенкелеге тойдым, үземне нәрсәдәдер гаепле сыман сиздем. Аны әле ярытып, әле төрпәле сүзләр белән күмеп ташладым. Фәкать үз-үземне тынычланырга мәжбүр иттем.

Ул чакны мин үтә мөһим бер фикергә килдем. Ул миңа күптәннән тынгылык бирмичә, автобус тукталышларында йөрәгемне чәнчеттерә торган булып китте: үземнең йорт-жиремне — туган оямны сатып жибәергә карар кылдым. Аның акчасы яңа фатир алырга да, берничә ел иркенрәк торырга да житеп торыр. Бу авыр, газалы уй йөрәгемә берәз жылылык өстәп куйды. Шулай да мин аны жәй башына кадәр сер итеп сакларга уйладым.

Ә ул арада март ае да килеп житте. Башта көннәр жылынып китте, соңра яз үзе дә килеп житте инде. Бакчаларда кошлар сайрарга тотынды, каеннарның бөреләре бүртте, кар керләнде. Күк гөмбәзе биегәйде, болытлар, әйтерсең лә, пәйгамбәрләр байрагына тиң иде.

Минем сөеклем трамвайдан төшкәч, серле елмаеп, тирә-юньгә күз ташлый. Тик йөзе агарып калган иде...

Асфальт юл буенча кар сулары майлы гөрләвек булып йөгерде. Ул аягына ак туфлиен, өстенә гәүдәсенә сыланып торган пәлтәсен кигән, иңенә жилфердәтеп салган чәче аның ышанычлы адымнарына ияреп, салмак кына айкала да чайкала, йөзе һәр нәрсәдән канәгать икәнлеген белдереп елмая. Мин, ниндидер бер тыйнаклығы санап, аңа карап сокланам...

Апрель ахырларында мин Мәскәүгә — дипломымны якларга дип киттем. Поезд кичен кузгала. Без өемә кереп бикләндек... Аның чәчен, кызларныкыдый шома маңгаен, муенын, күкрәген үбәм. Чүлдәге сусау дәрвиш су эчкәндәге кебек, мин рәхәтлекне күбрәк татып каласым килә. Ул моңа карышмый, бары тик хатын-кызга хас булган горурылык белән тавыш-тынсыз гына миңа өстән-аска карап тора. Хат язып торырга вәгъдә бирә. Шулай да ниндидер сәер бер сиземләү белән хушлашабыз.

Инде эңгер-меңгер төште. Каршы яктагы койманың ярыклары аша яктылык беләнә башлады. Без ниндидер рәхәт изрәү кичереп бер-беребезгә карап ятабыз. Мендәр каядыр кырыйга тайпылган. Розалинаның башы уңайсыз ята сыман. Чем-кара чәче юеш маңгаена таралып, сыланып тора, әйтерсең лә тол хатынның матәм челтәре. Ул сүзсез-нисез генә, урамда уйнап арган кыз бала сыман, күз карашын игътибарсыз каядыр төбәп ята бирде...

Мәскәүдә тормыш бер килеш ага да ага. Теге эчке сиземләү гел тынгы бирми. Мин һаман аның турында уйлыйм. Гүя мин аны инде төмам югалтканмын... Алай да гади генә сүзләр тезелгән хат язып жибәрдем. Ә инде өч көннән соң — аннан хат алгач — шаклар катып калдым. Башта өркеп куйдым. Сонрак бу ниндидер уен түгелме икән дип тә уйладым. Чөнки хатның адресы басма хәрәфләр белән язылган. Хәтта бу хатны чүп савытына ыргытып, минем белән уйнарга теләк белдерүчеләрне бу рәхәтлектән мәхрүм итү теләге дә уялды. Ә кулым барыбер конвертны ача. Таныш язу, язу гына түгел, ә таныш, бик тә тансык аның тавышы. Ерактагы якын тавыш. Ул миңа пышылдый сыман:

“Синен китүенә гаять авыр кичердем.

Вокзал буйлап барам, елыйм.

Сагынам мин сине...”

Ул мине сәләмә киёмем белән дә ярата икән. Күңелем тулып ашты.

Алдымда торган диплом яклау мәшәкәте мине әлләни борчымый инде. Чөнки яклаячагымны беләм. Гәрчә повесть язылмаса да, эшнең күп булачагын абайлыйм. Тик барыбер укуны төмамладым ич әле, шайтан алгыры! Тиздән өйгә — ирекке омтыласы иде! Жәй — могжиза. Ачык тәрәзә янында язып утырырмын. Ә ул исә бакчадагы чәчәкләргә су сибә-сибә миңа карап елмаердыр...

Яклау эше беткәч, мин аңа телеграмма суктым, дусларым белән сабуллаштым. Инде Казанга кайтам, бөтенләйгә. Поезд иртән килер. Идел буенда жәйрәп яткан таулар аша үтәр дә — “Исәнме, Иделем!”, “Исәнме, газиз туган ягым! Юдино, Атлашкино, Аракчино... Энә ул жанга газиз Кремлебез, Сөембикә манарасы. Еландай боргаланып-сыргаланып сузылган урамнары белән жәйрәп яткан Киров районы. Исәннәрмесез, агачларым, сулар һавам, туган ягым!”

Ниндидер бер мизгелдә күңелемә акыллы уйлар да килә. Ә бит үз-үзен алдына ниндидер максат куеп, шуна ирешүгә омтылсаң, озын-озак тоелса да шул максатка житү шатлыгын татуың мөмкин икән. Ә мин һәрвакыт матур бер кызның өзелеп сөйгән кешесе булырга теләп гомер кичерәм ләбаса...

Поезд хәрәкәтен әкрәнәйтә. Энә юл өеме, вокзал баганалары, платформа, кешеләр, кешеләр, кешеләр... Аларның йөзләренә төбәлеп карыйм. Алар бәхетле, шат, кемнелер жентекләп күзлиләр. Ә көтеп торучылар тораташтай катып калган. Хәзер кемдер кемнелер танып ала да, куанычлы, сөенечле тавыш белән бер-берсенә ташланьрга әзер торалар. Тәрәзәгә сөялеп, игътибар белән төп баганасыннан алып бөтен перронны күздән кичереп чыгам. Һәммә балаларны, хатын-кызларны, чәчәкләр тоткан сәгетне...

Ул килмәгән иде, каршыламады...

Буш перронда берүзем басып калдым. Тәмәке артыннан тәмәке тартам. Әйберләремне күтәрәм дә телефонга таба ашыгам. “Ни булуы икән?” — дигән уй чигәмә кага да кага. Эшенә шалтыратам. Бер кыз заты Розалинаның авырып ятуын, колагы ялкынсынуын әйтә. Кылт итеп исемә төште: ул әле кыш көне үк колагының авыртуына, тикшеренергә кирәклеген әйткәләгән иде бит.

— Билгесезлек тар-мар килде, — дип уйлап куйдым, — ә аның колагын барыбер дөвалыйм мин аны...

Тиз-тиз хәлдә өйгә кайтып житеп, чемоданымны калдырырга кирәк иде. Дүртенче автобуска утырам. Жайлы автобус үзенә көе белән мине шөһәр урамнары буйлап сәяхәт иттергәннән соң, Әмәт тавында төшереп калдырды. Йөгемне жиргә куйдым да тирә-юньгә күз салдым һәм туган төбәгемне таний алмый аптырап киттем. Әйтерсен лә Мәскәү — таш каладан соң мин авылда, бабай янындамын. Тирә-якта бакчалар яшеллеккә күмелгән. Алмагачлар, грушалар ап-ак чәчкәдә утыра. Чия куаклары ак күбек чәчә. Хәтта қояшның яктылыгы да күк йөзен ниндидер бер караңгы төскә буягандай күрсәтә. Йөземә Иделнең шөһәр ташларын аралап үткән дымлы, йөгерең, йомшак жиле килеп бәрелә.

Мин өемә кайтып житәм, капканың биген күтәрәп ачам. Ишегалдына чүгәлим, тирә-якны күзәтәм. Карт алмагачым яфракка күмелгән инде. Хәтта тар сукмакны да чирәм басып өлгөргән. Ишек төбөндәге кечкенә шкаф өстенә күршеләрнең мәчесе менеп кунаклаган, ул еламсырап дигәндәй утыра. Күзәтәм, ә ул, мысгын селкетеп, мыелдый башлый. Әллә таныды микән?

...Розалинаның анасы мине тыйнак каршы алды (без инде танышлар, ул мине ошатмаган иде). Ул Розалинаның иртәдән үк колагын жылытырга китүен генә әйтә алды. Мин аны сорауларым белән күпме генә тилмертсәм дә, ул бер сүз дә әйтмәде. Ул нинедер яшергәнә төшендем. Бүген Розалинаны көтеп торачагымны әйттем дә китеп бардым.

Туп-туры эшемә дип юнәлдем. Тиешле акчамны алгач, кәефем күтәрелеп китте, төштәме — белмим. Нидәндер шүрләдем шунда, шикләндем, шөбһәләндем, икеләндем...

Өйгә юлда очраган, үз “Москвич”ында йөргән күршемә очрап, аңа утырып кайттым. Аның белән хәл-әхвәл белештек. Ул Мәскәү турында сораша, мәскәүлеләрнең саран, салаттан башка сый куймаулары турында сөйли. Без, янәсе, табынга ит куябыз, аларда — үлән дә үлән. Ачлык елларымыни!

Безнең тарафка борылгач, мин төбәнәк буйлы бер кызны шәйләп алам. Ул джинсы юбка кигән, чәчен үреп артка кыстырган.

Йөрәгем урыныннан чыгардай булып тибеп куйды.

Тигезләштек. Бу үзе — Розалина иде. Машинадан чыктым, үземне уңайсыз хәлдә тоеп, исәнләштем дә аңа янәшәмә утырырга тәкъдим иттем. Ул ачык ишектән эчкә күз ташлады, йөзе кинәт үзгәрәп китте.

— Утырмыйм, — диде ул.

Йөрәгемнең тамак төбөндә үк типкәнән тоям. Күршемне тиз генә озатып жибәрәм...

— Нигә?

Ул карашын түбән төбәде. Аннары кинәт кенә миңа күтәрелеп карады. Ирен читләрен шартлатып куйганын күреп алдым.

— Бетте. Бүтән очраша алмыйбыз... Бетте.

Ул тиз-тиз сөйләргә кереште. Сүзләренең рәте-чираты юк. Каушап ук калдым. Бу хәл шулкадәрле дә кисәк кенә килеп чыкты ки, мин инде аны тыңламыйм-ишетмим, фәкать аңа карап кына торам. Әйткәннәреннән шул гына аңлашыла: бетте... тегесе-бусы... биреп житкерә алмадым инде, яме... күрмәдем... Нинди жирәнгеч сүзләр!..

Карашымны әкрән генә аңа юнәлтәм.

— Ә без нинди бәхетле идек бит, Розалина! Бәхетле идек...

— Мин сине һичкайчан яратмаган идем.

Каш астыннан гына янә аңа карыйм. Күзендә усаллык, зәһәрлек...

Хәер, мин әле аңа элеккеге вакыттагы ише күп нәрсәләр сөйли алган булып идем. Нәкъ теге вакыттагыча — ул мине хыялланып тыңлагандагы шикелле үк инде. Аны дөньяның жиденче катына алып менгәндәге кебек...

Боларның барысы да миңа төш кенә сыман тоелды. Гүя төш күрәм, менә-менә уянырмын да, барысы да элеккечә үк калыр һәм без тагын бергә булырбыз шикелле.

— Сандугачны мәсәл белән сыйламыйлар, — диде кемдер. Болар сыра шешәсе тоткан ике егет икән. Ул аларны күрмәде, шулай да бу гадел, дәрәс сүзләрдән соң ул тантана итте булса кирәк.

Әлбәттә, ни дә булса җавап кайтара алган булып идемдер. Ләкин ул сәер максат белән шыплап тулган, ә бу куркыныч сүздән ул үзе дә курыкты ахрысы. Хәер, аңа ни булса да әйтүдән мәгънә юк иде инде.

Ул кинәт кенә борылды да, мине ташлап китеп барды. Китешли нәрсәдер әйтеп тә өлгерде бугай әле: ишетеп бетермәдем. Сонрак бу сүз күңеләмдә калкып чыкты да

үзен танытты, “син хәерче бит” дигән уйлар кузгатты. Соңрак кемдер, хәтта ул үзе дә, моның шулай түгеллеген күпме генә расларга тырышмасын, мин аңа ышанмас идем инде. Бу — безнең мажаралы хәлләребез ахырын белгерткән соңгы сүз иде инде.

...Көннәр бик авыр үтә. Минне матур жәй дә, чыгарылыш мизгелен кичергән-нәрнең ирек тойгысын кичерүләре, бу хакка Мәскәүдә тырышып йөрүләрем дә куандырмый иде инде. Кимсетелгән, кыерсылган, үзе бу жирдә беркемгә дә хажәте булмаган кеше кем соң ул? Мин түгелме соң? Кемгә кирәк соң минем төннәр буена язучыларым?

Мин әдәбиятны күрәлмәстай кеше булдым инде.

Мин тагын да хәерчеләндем. Соңгы кәчтүмем дә ертык. Каршыма Розалина очрамаса гына иде, ә?

Ул вакытта үземнең уңдырт яшьлек улымның килеп төшүе ихтималы да мине шик-шөбһәгә калдырды. Мин аны ни белән кызыктырасымны, мавыктырачагымны да белмим әле. Ә мин кайчандыр аның каршыма йөгереп килеп:

— Әти, шигыр яздым! — дип килүен күпме теләмәдем бит, йа Хода!

— Нинди шигыр? Шигыр?! — дип каршы киләм. Моңың шигыр язу ихтималы сулышымны бүлдә дә куйды. Диваннан сикереп торам.

Үзем өрким, үзем шикләнәм. Һәм, имеш, аны кыйный башлайым, ди. Ә ул, сөеклем, идәнгә сузылып яткан да ялварулы рәвештә миңа төбәлгән һәм яшүсмер тавышы чыгарып:

— Әти, кирәкми, әти, кыйнама, — дип кычкыра сыман.

— Тагын шигыр язасыңмы? — дигән соравыма каршы: — Юк, әти, юк, үз гомеремдә бүтән бер дә шигыр язмам! — дип ант эчә, бахыр.

Ә мин, аны кыйнап арыган, талчыкканнан соң туктыйм да:

— Ярар, улым. Язма, башка беркайчан да шигыр дигән нәрсәне язма син. Акча эшлә, сату ит. Бай булырсың. Минем кебек язучыларны меңәрләбә белән сатып алырсың, — дим, имеш.

Вакыт уза тора. Мин аны кичердем бугай инде. Хәзер ул минем күз алдымда тора әле. Гөнаһсыз йөзгә һәрчак үземнең янымда — янәшә. Ә мин аның яшьлек хыялларын жимергән кеше түгелме икән? Хәтта кайчак арабызны озак кына күрешмичә торганнан соң өзүенә минем аңа рәхмәтләр укыйсым килә. Шулай ук аңа миңа киләчәктә көтеп торган фажигаләрдән аралап калганы өчен аңа рәхмәтемнең бетәсе юк.

Яхшы. Мин аңа ни нәрсә бирә ала идем соң? Хәзер язучының хатыны булу батырлыкка, мәхрүмлекләр кичерергә эзер тору дигән сүз бит ул. Бу гынамы соң: ул миңа яшьлеген, матурлыгын биргәнә өчен миннән фәкать минем үз мәнфәгатемне кайгыртуымны гына алып, ә моңа каршы язучының ни акчага, ни хатын-кызга мәкиббән булмавы турында гына белер иде. Болар гынамы соң — язучы үз-үзен дә оныта, үз-үзен кайгыртмый. Ул — Алла колы: ул кораблар йөртә, ул кирмәннәр тота; ул — язмышлар хакиме.

Ахыр килеп, әгәрәнки аның тарафында кечкенә бер яраткан хатын-кыз калган шәттә дә — ул барыбер ярдәмчәсез, кызганыч. Борынгы Рим императорларынан башлап, бүгенге хакимият башлыклары кебек үк инде...

Тәкъдир, язмыш, яшәү, гомер итү дигән нәрсә шушыдыр инде, күрәсең. Тукайчарак бугай:

Каралып беттем үзем, дөньяны пакый алмадым...

Тормыш бусагасында

Без Әхмәт Рәшит белән кордашларбыз. Инде менә алтмыш яшебез бусагасына да килеп життек. Тормыш итү, яшәү мәгънәсенә байтак чыбык ашап ирештек.

Ярыйсы ук озын-озак, михнәтле юлга чик куясы сукмак очының кайда, нинди икәннен кем белсен икән? Шулай да ул чик үзен төрлечә сиздереп, белгертеп тора инде. Әйләнәп карасан, әллә нинди чоңгыллар яңадан ачылып китәр дә жанны өшөтәр сыман: әтисез үсү, сугыштан соңгы яраланган канатлар, кысынкылык — бер сүз белән әйткәндә, үксезлек.

Шуңа күрә, әйтеп бетерә алмастай тоелган әлеге ялгызлыктан фәкать шигырьләр белән генә котылып буладыр кебек. Сине ишәтерләрем, аңларлармы икәнә мөһим дә түгелдер шикелле. Иксез-чиксез дөнья, Тәңре, жиһан шаукымы — синең тәүбән, ярлыкаучыларың шулар гына ләбаса...

Шагыйрь күнелендә, төзәлмәслек яра булып, халык язмышы ята. Моңы аңлауга, кабул итүгә ирешү жиңел түгел, моңың өчен күпме тоз ашыйсы, күпме таш кимерәсе бар шул. Хәзер бераз жиңелрәк бугай инде.

Хәерле булсын. Жае ничек тә табылып, жүнә ничек тә кылыныр.

Рөстәм КУТУЙ

Әхмәт РӘШИТ

Каршымыда уйный рәшә

Г.Исхакый китабы

чыккач...

Киек казлар илгә кайта иде —
Каңгылдаулар күккә эленеп калды,
Офыкларга сары сагыш кунды —
Парә-парә бәгырь теленеп алды.

Югыйсә бит ул көн бәйрәм иде —
Рәнҗеп китми иде беркем илдән.
Жыелдык без ул көн дәррәү кубып
Очрашырга аның рухы белән,

Кемнәргәдер үпкә белдерергә
Милләт кальбендәге аһлар өчен,
Тәүбә итәргә дип үткәндәге
Дөньякүләм зур гәнаһлар өчен.

Казан суы кандай кызыл иде —
Таш байрактан төшкән шомлы шәүлә.
Ә без ихлас идек... сабылларча...
Алдаса да заман, корып хәйлә...
Ябырылды халык китапларга
(Зинданнардан чыккан

“Зиндан” томы!) —

Ниһаять, без... күпме гомердөн соң
Кулга алдык бөөк Исхакыйны.

Таный алдык, байрак итеп алдык —
Киләчәккә барыр юллар озын;
Дога итеп ятлар әле халык
Исхакыйның пәйгамбәрчә сүзен.
И шатланды милләт, көлеп, елап,
Үзен ул көн кеше итеп тойды.
Күпләп-күпләп алдык китапларны —
Кабат тыярлар, дип, Исхакыйны.

Мемориал — гомер булмаганны! —
Халык белән шыгрым тулы иде.
Жырлап-биеп бәйрәм иттек ул көн,
Сөенчтән йөрәк елый иде.

Газиз кешебезгә мөнбәр даулап,
Чор капкасын кага иде язлар...
Тантанада иде ул көн татар,
Илгә кайта иде... киек казлар.

Ә?!

Үткәнме бу, әллә киләчәкме?
Күргәнме бу, әллә күрәчәкме?
Аерып булмый бүген чордан чорны,
Гәм аерып булмый кара-акны.

Уңы-сулы, алды, арты кайда? —
Хыял җитми, сүнә иман, сына;
Кысылганбыз дәррәү — аңлаешсыз
Замананың кысан кысасына.

Аждаһадай надан зарурият
Чытырдатып кыскан — котылу юк...
Орден таккан бабай хәер сорый —
Халык көтүендә сытылыр күк...

Без кызыл да, ак та түгел бүген —
Күз төртелә тоташ сорылыкка,

Чырайларда ихлас елмая юк
Йөрәкләрдә җанлы җылы юкка.

Постаменттан Ленин карап тора —
Үпкә бар күк моңсу карашында;
Ул булып ул компас табалмаган
Кай тарафка илнең барасына...

Ә без нәрсә?.. Ә без кайдан белик?
Алдый безне һәрбер алыпсатар...
Тарих әфәнденең хөкеме ни? —
Киләчәктә безне кем дип атар?

Муса пәйгамбәргә ияргән күк
Тормыш чүлләреннән бара көтү —
Кем теләсә, безне шул ияртә,
Пыскып кына торган өмет уты.

Без, бәхетсез илнең ятимнәре,
Ходай ләгънәтенә юлыктыкмы?
Гөнаһлар зур бездә, иман качкан —
Тугъры юлга юри алып чыкмый,
Тәкъдир мәллә безне шулай
тулкмый —

Ә?

Паровозлар белән хушлашу

Кыр казлары кебек тезелгәннәр,
Кыр казлары кебек моңсулар...
Хәтерләтеп ерак яшьлегемне
Ник кузгалды әле ымсулар?

Ник кузгалды иске сөенечләр.
Ник яңарды иске яралар?
Кая әле болай, кая әле
Тезелешеп китеп баралар?

Көпчәкләрнең тигез тыкылдавын
Соңгы тапкыр тоеп тимердә,

Паровозлар белән тимер юллар
Сабуллаша бакый гомергә.

Казаннарда инде пар көче юк,
Мартеннарга соңгы юл озын.
Ишетәм күк тимер чапкыннарның
Тәннәремә сеңгән ым-сүзен.

Себер якларыннан Төркестанга,
Төркестаннан кабат Себергә —
Каршысына авыр сынауларның
Минем ашкын яшьлек йөгәргән.

Бу замана өчен без дә инде
Иске паровоз күк искедер —
Ә күңелгә һәммә хатирәләр
Ямансу хис бары өстидер.

Юл читенә басып карап торам,
Ә күңелдә шундый моң, сагыш.
Таныш паровоз күк сузып-сузып,
Ерак калган яшьлек, бир тавыш.

Таңда аңлашу (дуэт)

*Популяр җырчылар Зәйнәп Фәрхетдинова
һәм Зөфәр Билаловка багышлана*

— Татлы йокылардан уяттым мин,
Таң нурлары үпсен, диеп, сине;
Үзең сиздең микән, сизмәдеңме —
Җил булып мин кактым тәрәзәңне.

— Син җил булып кактың
тәрәзәмне —

Таң нурлары үпте йөзләремне;
Күңелләрем тулды кинәт кенә —
Аны сиңа әйтми түзәрменме?

— Аны миңа әйтми түзәлмәссың —
Күзләреңдә яшьләр килер тулып;
Әйтер сүзләремне әйтер өчен
Мин сайрармын таңда
былбыл булып.

— Син сайрарсың таңда
былбыл булып —
Моңнарыңнан сөю хисем ташыр;
Җиде ятлар ләкин сизми торсын —
Хисләреңне, зинһар, тирән яшер.

— Хисләремне ничек яшерермен, —
Бәхетем дим сиңа — гүзәл кызга;
Сизелер бит барыбер, сизелер бит,
Мин гөл булып үссәм бакчагызда.

— Син гөл булып үссәң бакчабызда,
Мин кадармын сине түшләремә;
Бердәнберем итеп, ярым итеп
Күрдәм сине бүген төшләремдә.

В. Аршинов рәсеме

Редакция почтасыннан

"Казан хакында укыцсым килә..."

"Казан-Казань" нәшриятының хөрмәтле хезмәткәрләре, усанмесез!

Мин — Приморски краендагы Хәсән станциясендә яшәп кән күрүнә Миннегәл Галимулла кызы Әхмәтгалиева. Үз токым-нәселемнең туган ил хакында күбрәк беләсем килә, "Казан-Казань" журналының 1995 елның беренче яртыеллыгы саннарын алырга дип язылган идем. Әти-әниләрәм бу якларга 1931 елда күчеп төпләнгән булган. Тик минем шушы көнгә кадәр һичбер санын алып укыгайым юк әле. Элемтә башлыгыннан сорашып белешкән, журналның һәр нөсхәсә нәшрияттан жиберелергә тиешлеген әйтәп, Сөзгә мәрәжәгать итәргә кирәклеген әйтмеләр. Яртыеллык саннары алдырып барырга дип, 27 мең дө 720 сум акча түләгән идем. Ә бу минем өчен аз чыгым түгел, чөнки 1 нүр группа авырумын, 55 яшьтәмен.

Сөздән хатыма җавап бирүегезне, яисә журналның шул айларда дөңья күргән саннарын жиберүегезне гозерлим. Акчам юклыкка күрә, икенче яртыеллык өчен язылмый калган идем. Ә бик теләм үзе. Житмеш тугыз яшендәгә әни-емнең дә Татарстан хакында белешлө яшисө килә бит.

1995 елның икенче яртыеллыгында чыгасы журналыгызга язылган идем. Нигәдер шушы көнгә кадәр бер генә санын да алып укыганым юк. Сәбәбә нәрсәдә? Мөмкин булса, җавап бирсәгез иде.

Диләрә СОЛТАНОВА.
Бурятия.

Татарстан Элемтә
министрлыгына сорау:

Безнең элемтә үзәгенә 1995 елның икенче яртыеллыгына "Казан-Казань" журналының

бер данәсә килеп барырга тиеш иде, Шуны яздырган әбүнәчә үтенечә белән бу басманың кайчан нәшер ителәсен белергә теләгән идек. Шул хакта хәбәр итүегезне сорыйбыз.

Гаврилова,
әбүнәчеләр бүлгә инструкторы.
Нефтеюганск.

Кабатлап сорау:

Кемерово өлкәсенә язылу буенча 1995 ел өчен "Казан-Казань" журналы килмәде. Шуның сәбәбен ачыклап, кайчан киләсен белгертел, хәбәр салуыгызны сорыйм. Сөзгә күпме генә мәрәжәгать итүебезгә карамастан, ниндидер чара күргәнөз юк әле.

И.Г. Ивачов,
Федераль почта элемтәсә башлыгы.

Моның ише хат-хәбәрләр журнал редакциясенә ел давамында байтак килде. Безгә жөмһүриятебез авылларынан, шәһәрләреннән, Мәскәү, Санкт-Петербург, Абакан, Пермьнән һәм Себердер, көньяктыр, Ерак Көнчыгыштыр төбәкләрдә яшәүчеләрдән гел мәрәжәгать итеп торалар, журналыбызның әле бу, әле теге саннарын алмауларына рәнжиләр. Хәзер, байтак әбүнәчеләребезнең үз хат-хәбәрләрендә матбугатның хәзергә авыр хәлән аңлаулары, ничек тә булса ярдәм итәргә омтылулары беркадәр шатландырашатландыруын. Көтеп торырга да әзербез, диләр. Тик "Казан" журналын гына алсыннар...

Хәзер бу хат ияләренә журналыбыз саннарыннан барча эләкмәгән саннары барып ирешкәнлөгә ихтималына ышанабыз инде. Хәл элемтәчеләргә генә бәйлө түгел. Беләбез: алар да өзеклек жиберергә мөмкин. Моңа кадәр журналның соңгарак калып чыга баруын танырга мәжбүрбез. Сәбәпләре житди һәм бездән генә тормый иде. Безгә "тырнак астыннан кер эзләп ярдәм итәргә" теләүчеләр дә аз булмады. Әмма, ничек кенә килеп чыкмасын, журналның үз вакытында чыга баруына редакция җаваплы. Шуңа күрә без редакция әһелләре журналыбызның сонга калып чыга баруы өчен әбүнәчеләребезнең гафу кылуын телибез.

Без бу сәхифәбездә үз укучыларыбызга Татарстан газета-журнал нәшрияты басма-

ханәсенә чираттагы бер саныбызны тапшырыр алдыннан мөрәжәгать итәбез. Хәзер бу басмаханәдә журналыбызның татарча, русча сизгез саны тапшырылган килеш ята инде. Шул кадәр укыңа саннары редакция тарафыннан тапшырыр өчен әзерләнган. Моңарчы ошбу журналыңың һәрбер саны әллә ничә ай буена нәшер ителә — дөресрәге, ителмичә килә торды.

Ә редакция үз укучыларына 1995 елның 1—2 нче санында хәбәр иткән вәгъдәсен үтәде. Бюджет чыгымнарын тотмыйча, нәшриятта компьютер үзәге оештырылды. Бу исә “Казан”га Татарстандагы журналлар арасында беренче булып яңа технология үзләштерергә һәм журналыбызның әзерләрен басмаханәгә электрон рәвештә тапшырырга мөмкинлек бирде. Ә бу нәрсәне аңлата соң? Әзерләнгән журнал кесәгә сыярылык электрон информация тупламасында басмаханәгә бирелә дә берничә сәгать эчендә (элеккечә, айлар буена түгел!) аннан офсет басма өчен тасмалар чыгарыла. Монтажлаганнан соң әлегә тасмалардан тимер формаларга күчерелә, шуннан соң аларны нәшер итәргә генә кала. Өч көннән артык сузылмый. Шуңа кадәр үк вакыт басылган кәгазьне тиешенчә бөкләүгә һәм төпләүгә ките. Моннан журналның нинди вакыт эчендә әзер булуын чамаларга кыен түгел инде.

Журналыбызны нәшер итүдәге тоткарлыктар аркасында редакциягә республикабыздан читтә яшәүчеләргә 1996 елның икенче яртыеллыгына яздырудан баш тартырга туры килде. 1997 елның беренче яртыеллыгында исә без аны тагың башларбыз. Әбүнәчеләр исә журналның алдагы саннарын һичшиксез алып бетерерләр.

Без алда баручылар булып чыктык. Тик дан жыярга ашыкмыйбыз. Киресенчә. Бу хакта сүз башлавыбыз да басмаханәнең журналыбыз аша яңа технология һәм техника үзлештерергә мөмкинлек алуын әйтәсебез килгәнгә күрә генә. Моңа байтак вакыт, эзләнүләр аша табышларга ирешү кирәк. Басмаханә безне шактый зур сынаулар алдында калырга мәжбүр итә. Әмма яңарышка жиң сызганып, кыю рәвештә алынмаса, барча басмаларның киләчәге булачак яңача эш тәртибе мөмкин булмас иде. Журналыбызны дөньяга чыгаручыларга без рәхмәтле калабыз, чөнки без дә, алар да өйрәнә бит.

Шулай ук безгә хатлар юллаучы кызыксынучан укучыларыбызга да рәхмәтлеләр. Эчтәлектәре нинди булуга карамастан, әлеге хатлар төрледән-төрле. Без үз әбүнәчеләребезгә, укучыларыбызга ышанабыз, әлеге хатларны көтөп алабыз. Сезне дә безгә ышанасыздыр дип беләбез һәм моның белән безгә зур ярдәм итүегезне житкәрәбез.

Кыям МИҖЛЕБАЕВ

ТАРИХНЫ ТЕРЕЛТҮЧЕ РӘССАМ

Һәр китапның матур вә күркәм чыгуы аны бизәүче рәссамның осталыгына бәйләнгән. Ошбу һөнәрдә Рушан Шәмсетдиновның үз юлы, үз кулы, үз ысуллары бар.

Китап бизәү остасының Казан каласында 1946 елның 25 ноябрендә туып, кече яшьтән рәсем ясау белән мавыгып китүен, үсә төшкәч инде рәссам һөнәренә бөтен гомерен багышларга ниятләгән, Казандагы Сәнгать училищесында, Мәскәүнең Полиграфия институтында укыганын, ягъни китап бизәүнең хәтсез күп серләрен бик ныгытып өйрәнгән, әйтеп кенә үтү дә житәрдер.

Рәссам татар халкының гореф-гадәтләренә, милли бәйрәмнәренә, үткәннә вә бүгенгесенә кагылышлы, шул ук вакытта укучыларны кызыктырырлык, мавыктырырлык һәм дә ышандырырлык матур-матур рәсемнәр ижат итә. Болгар, Алтын Урда, Казан ханнарының сурәтләрен рәссам үз хыялында туган образлар рәвешендә гәүдәләндерә.

Халкыбызның شانлы тарихында Шәһри Болгарның урыны аеруча зур. Игенчеләргә дә, һөнәрчеләргә дә имин генә яшәргә һәм эшләргә һич ирек бирмәгәннәр: дошман гаскәрләре әледән-әле яу белән килеп, кылыч уйнатып торган. Әмма бабаларыбыз Ватанның азатлыгын яклап аяусыз көрәшкән — дошманнарны куып жибергән. Азатлык сугышында батырлык күрсәтүчеләрнең дә, шәһит киткәннәренң дә сәнгатьчә об-

разларын мәңгеләштерү — үзбезнең рәссамнар алдында торган изге бурыч.

Тарихыбыздагы канлы вакыйгаларның һәммәсен дә рәссам Шәмсетдинов үзенә йөрәгә аркылы уздыра, хыялында туган образларны тасвирларга кыл-каләм кулына ала.

Милли каһарманыбыз Идегәйгә багышлап халык дастан чыгарган. Ул дас-танның Татарстан китап нәшриятында сувенир басмасы Рушан рәсемнәре белән бизәлеп дөнья күрдә. Рәссам Идегәй образын төрле халәттә сурәтлән, төслә рәсемнәр ижат итә.

Рушан соңгы елларда Кол Галинең үлемсез поэмасын да гаять матур һәм дә тирән эчтәлекле рәсемнәр белән бизә. Поэманы укыганда син вакыйгаларның нәкъ менә рәсемдәгечә булганына ышанасың. Димәк ки, рәссам үзенә ижатында сәнгатьчә дәрәжәлә бирү дәрәжәсенә ирешкән. Ә бу инде зур уңыш.

Болгар дәүләтендә ислам динен кабул итүнең һижри белән 1100 еллыгын халкыбыз 1989 елда олуг тантана сыйфатында билгеләп үтте. Зур вакыйга бу: халкыбызның кыйбласы ачыкланган-

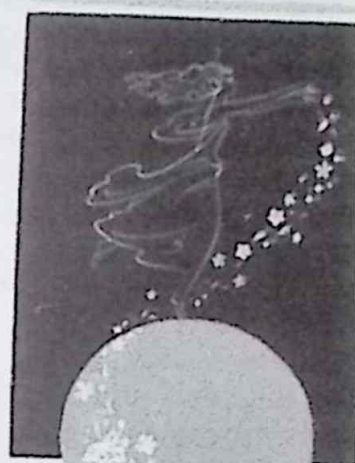
Кызыр
Татылбай

Түбөн
елзага

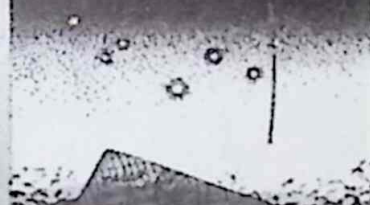
Филипп
Садгун

ТЫНДЫК

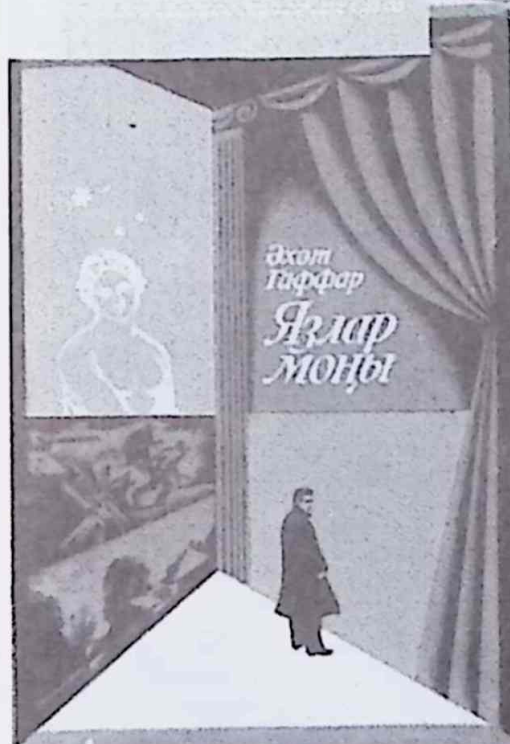
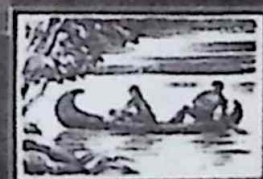

Морис
Фолгуэлл

СУГЫШ
ЮМАРЫНЫҢ
ТУЗАНЫ

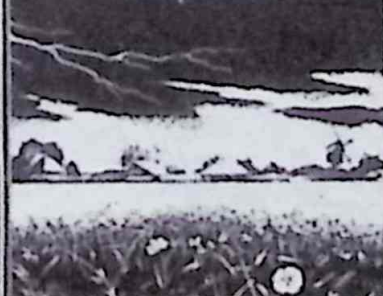

СЫРЫ ЯБАЛАК
САДЖО ИОМ АНЫҢ
КОҢАДЫЛАРЫ

САЛИХ
БАТТАЛ

Чирмешен
акларинда

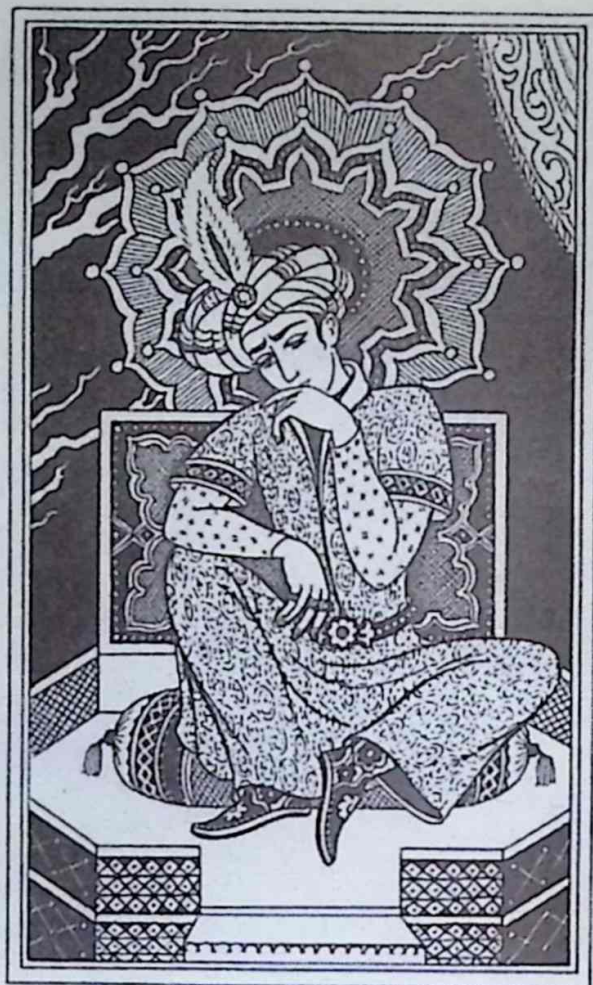
Чирмешен акларинда & САЛИХ БАТТАЛ

САДЖО ИОМ АНЫҢ

тәгаснлэнгән көн. Багдад хәлифәсенен әлегә изге эшкә фатихасын-мәктүбен Болгарга алып килүче һәм 922 елның 16 маенда Болгар ханы Алмыш Жәгъфәргә барча халык алдында кычкырып укучы Әхмәт ибне Фадлан (Фазлан) образын әдипләребез һәм сәнгатькәрләребез күп тапкырлар сурәтләде инде. Ибне Фадланның язмаларын, безнең халык өчен кыйммәтле ядкәр буларак, Солтан Шәмси татарчага тәржемә итте, нәшрият шуны аерым китап итеп чыгара. Кулъязманы бизәгәндә рәссам гаять кызыклы урыннар табып, шуларны тасвирлап бирүдә үзенң осталыгын күрсәтә. Рушан бизәгән 300 ләп китап арасында монысы да ләсклы урын алып.

Сәнгатькәр татар халкының авыз ижатын да игътибарсыз калдырмый. Аның милли орнаментлар кертәп гуашь белән ясаган “Юха”сы (1970) бүгенгә көндә дә сәнгать әсәре буларак кызыксыну уята.

Бүгенгә көндә Татарстан китап нәшриятында баш рәссам булып эшләүче Рушан Шәмсетдинов китап бизәү белән генә чикләнмәсен, үзенң ижатын да әледән-әле камил әсәрләр белән баетсын иде.

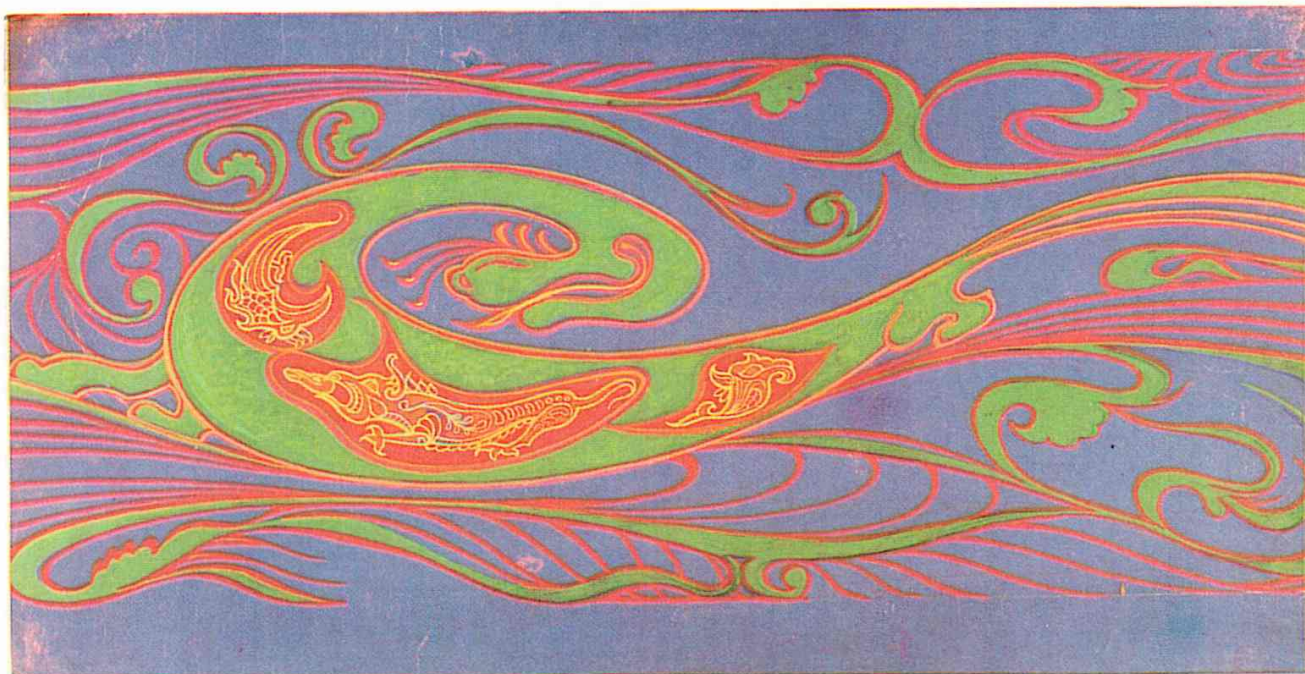
Котби. “Хәсрәү—Ширин хикәяте” китабы бизәлеше

Мәжлисинәң “Сейфелмәлек китабы”на сурәтләр

XVI гасыр шагыйре Мөхәммәдъяр сурәте. 1991 ел. Темпера, акварель

Татар фольклоры. “Юха”. 1970 ел. Гуашь

Шамаил. “Аллаһы Тәгалә — иң яхшы саклаучы
һәм рәхимләренң дә рәхимлесе”. Темпера, акварель

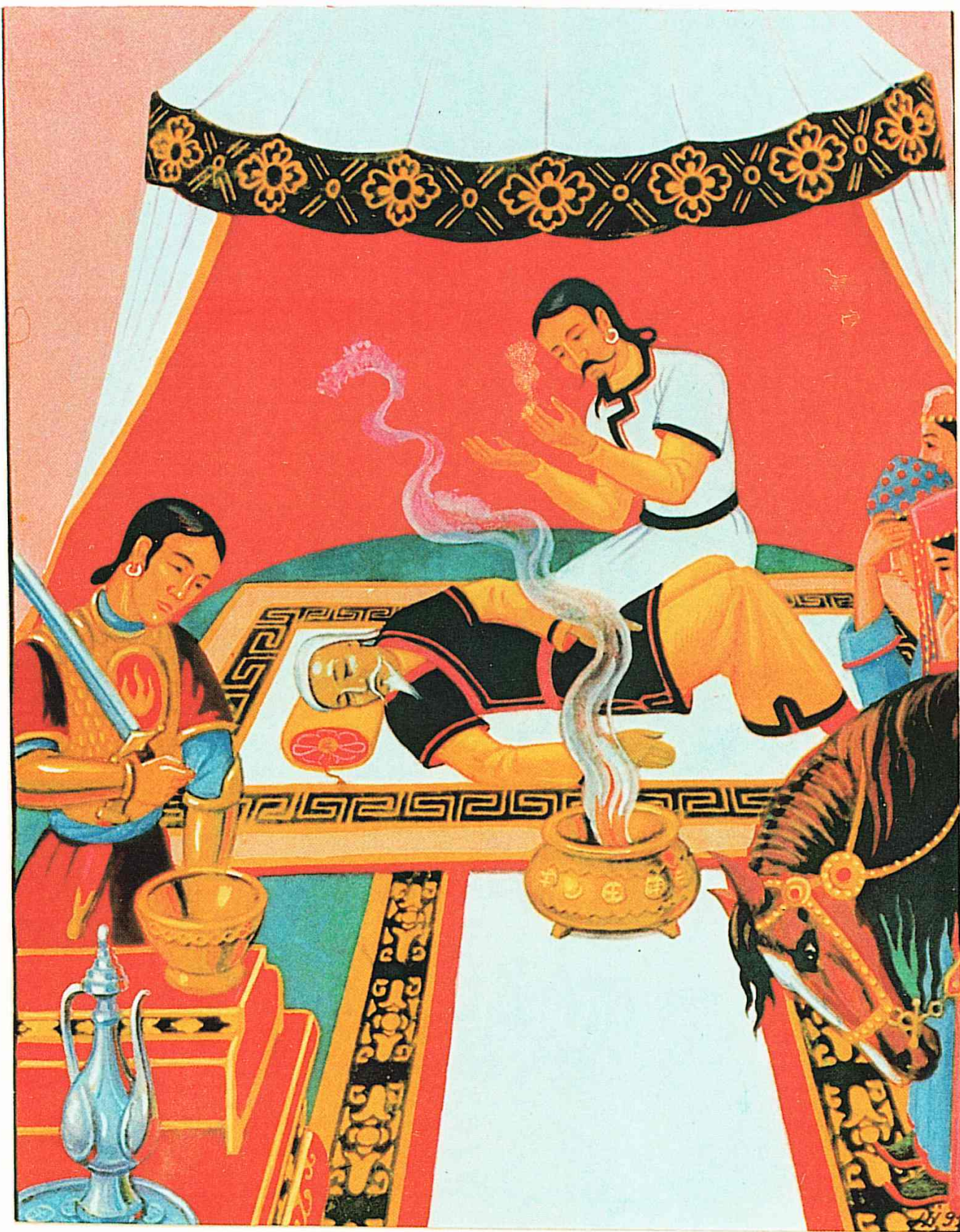
Шамаил. “Кешенен файда китерүе жидлә кала”
Темпера, акварель

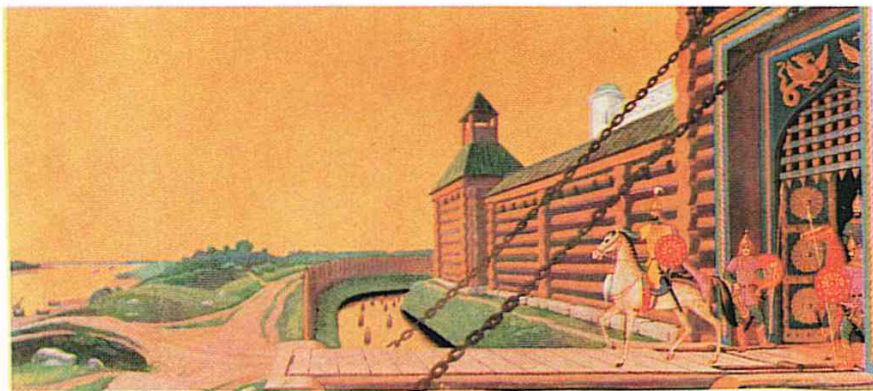
Али Риза Абайның “Йа, Хода, ниһаять, без сиңа якынлаштык” китабы тышлығы.
1991 ел. Темпера, акварель

Дини бәйрәмнәр. Темпера, акварель

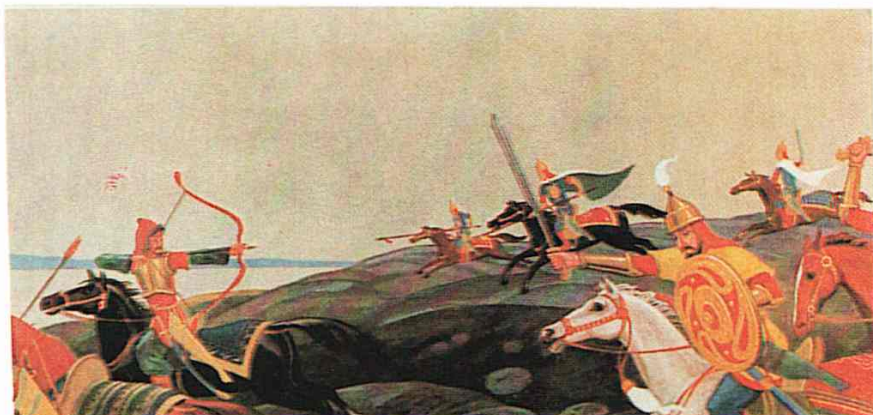

Чыңгыз ханның вафаты. 1991 ел. Темпера, акварель

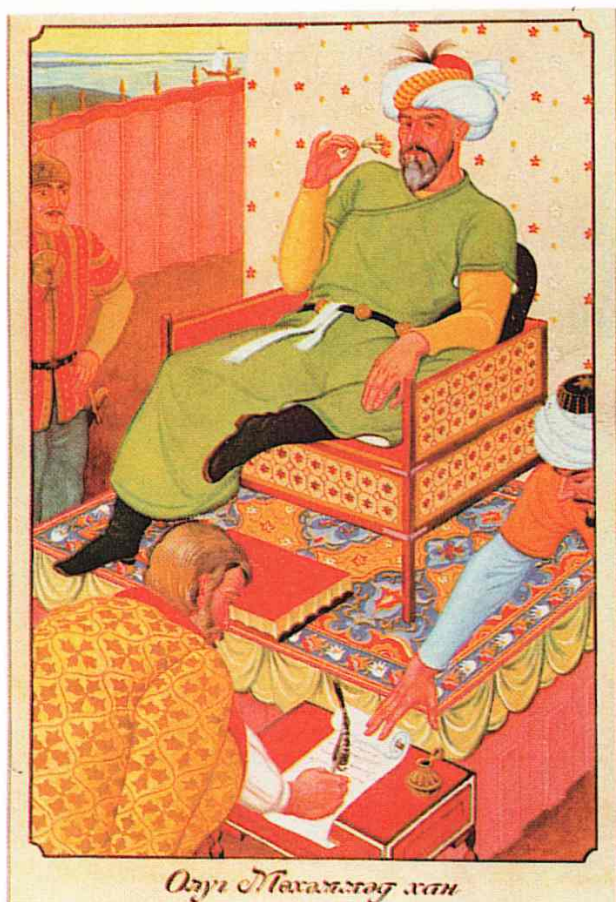
“Шәһри Болгар XIII гасырда”. Темпера, акварель

ХІІІ йөздә Жигули тавында болгарлар һәм монголлар сугышы.
Темпера, акварель

Ризаэтдин Фәхретдиннең “Алтын Урда Ханнары” китабына иллюстрацияләр.
1992—1993 еллар. Темпера, акварель

Озун Махаммад хан

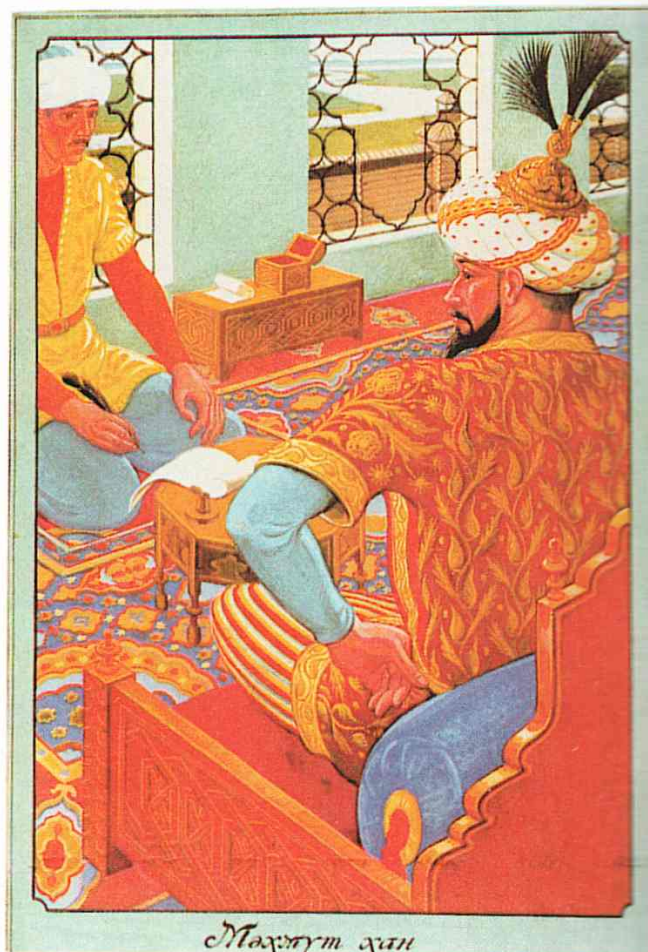

Мөхәммәд Әмин хан

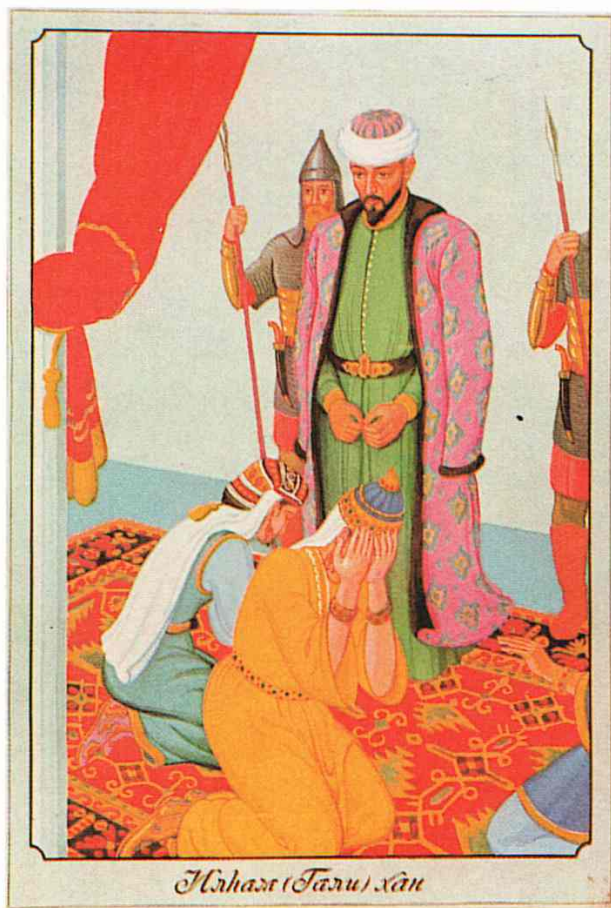
Ризаэтдин Фәхретдинның "Казан ханнары" китабыннан иллюстрацияләр.
1993—1995 еллар. Темпера, акварель

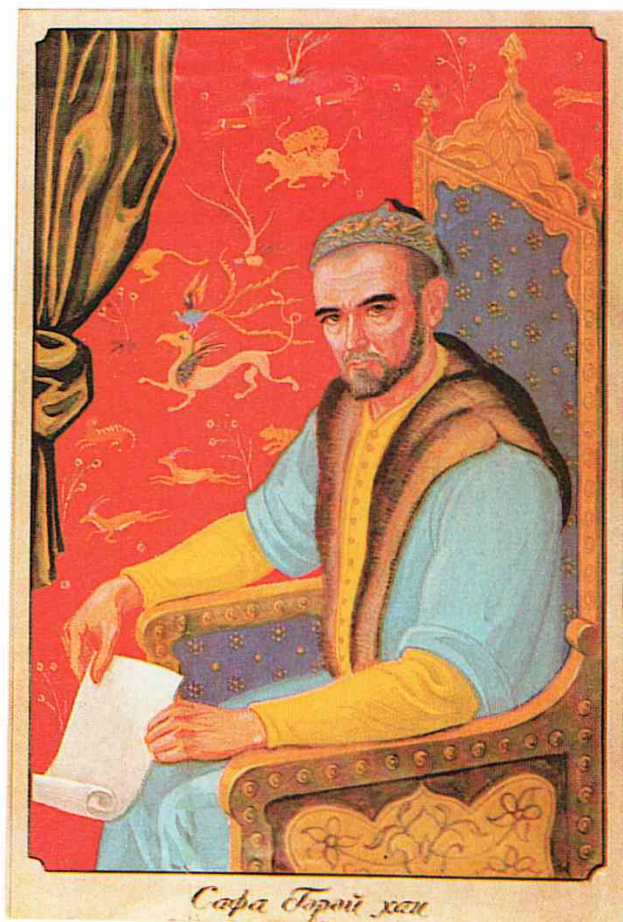
Ибраһим хан

Махмұт хан

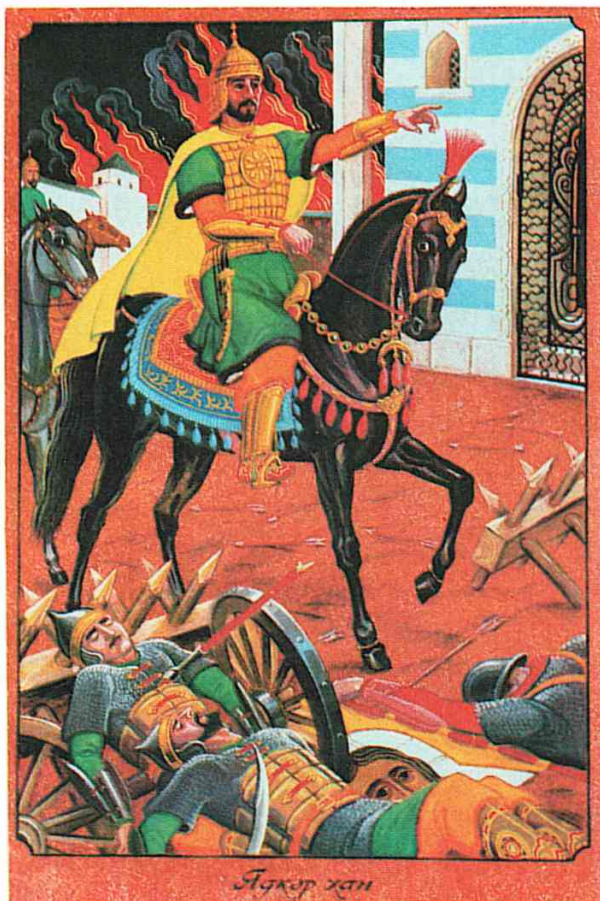
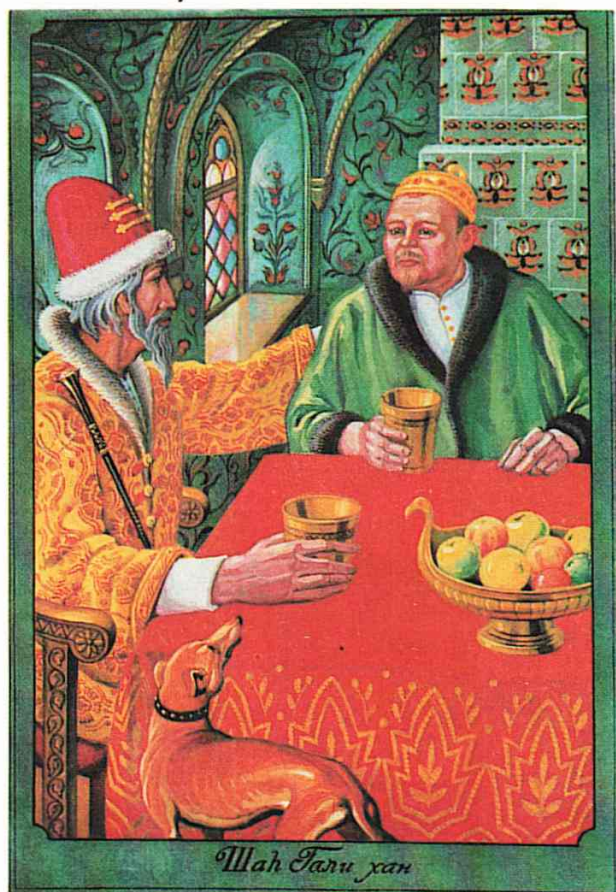

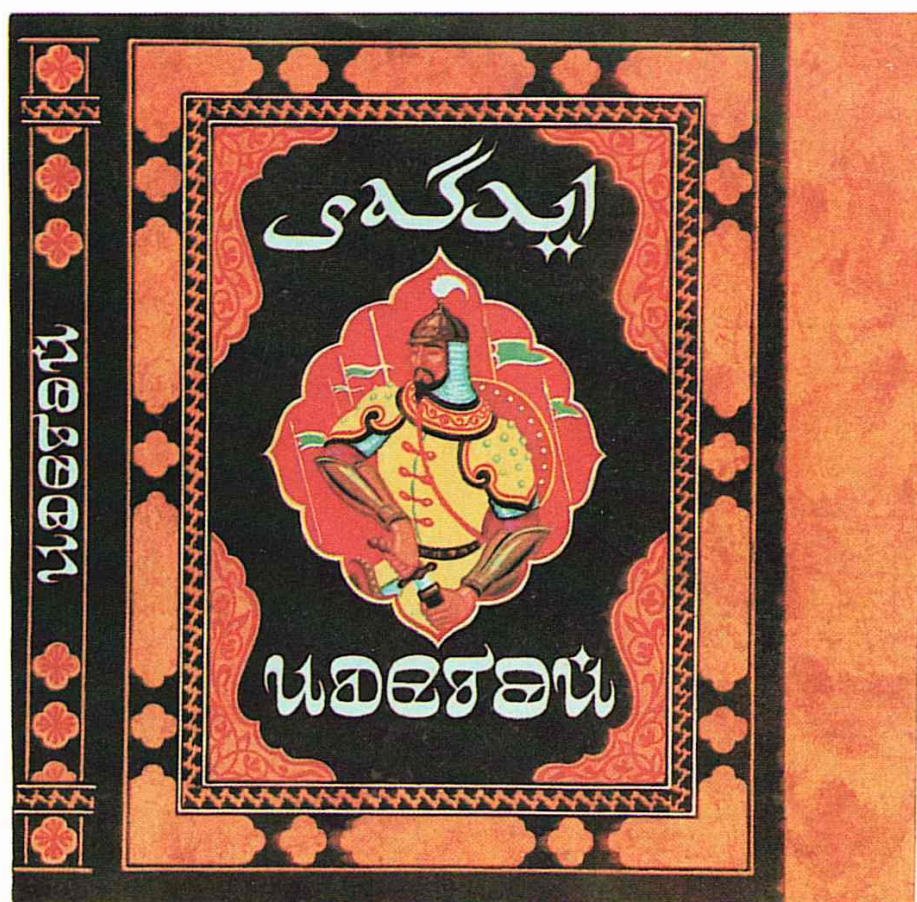
Ризаэтдин Фәхретдинның "Казан ханнары" китабыннан иллюстрацияләр.
1993—1995 еллар. Темпера, акварель

Риззәтдин Фәхрәтдинның "Казан ханнары" китабыннан иллюстрацияләр.
1993—1995 еллар. Темпера, акварель

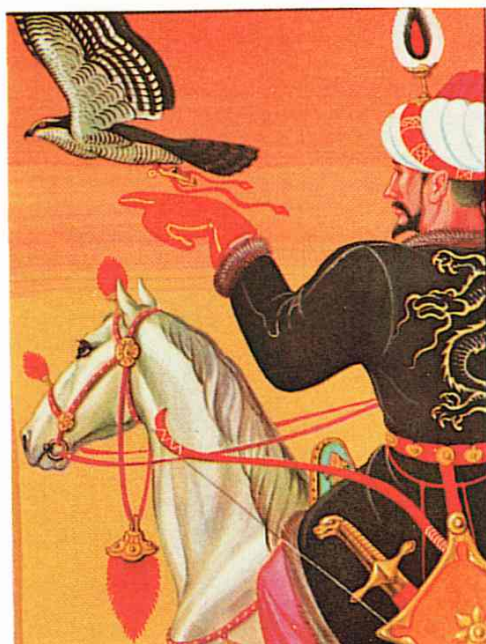

“Идегей” китабының супертышлығы. 1992—1993 еллар.

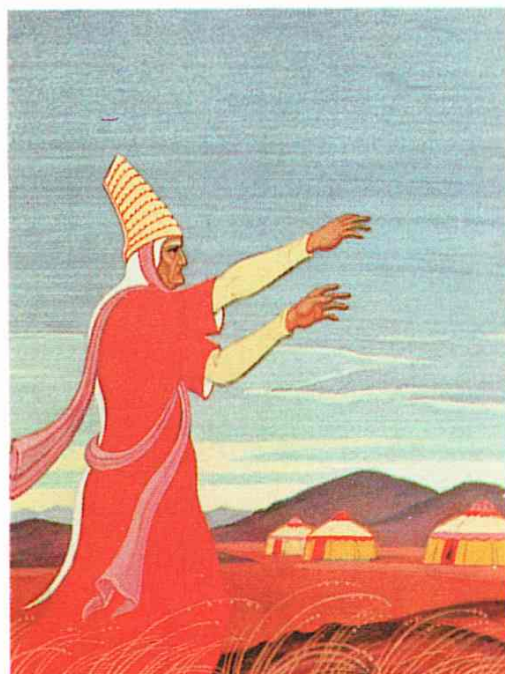
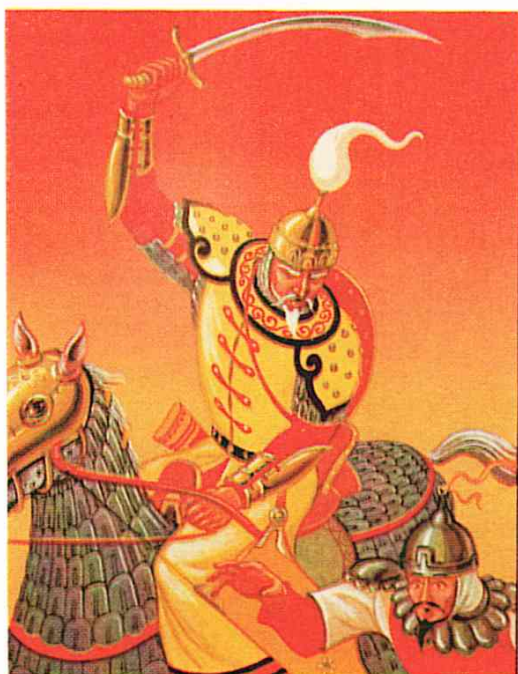
Темпера, акварель

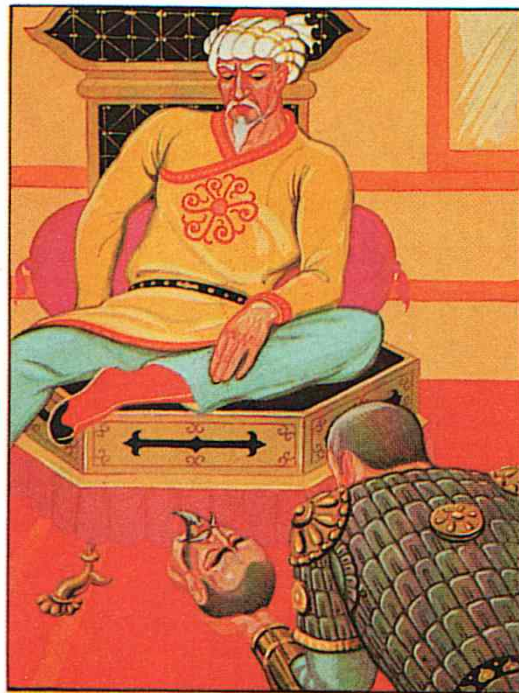
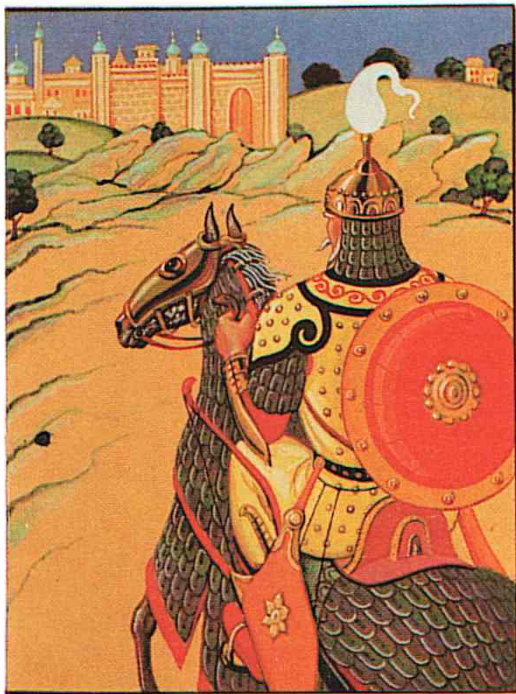
“Идегей” китабына иллюстрацияләр. Темпера, акварель

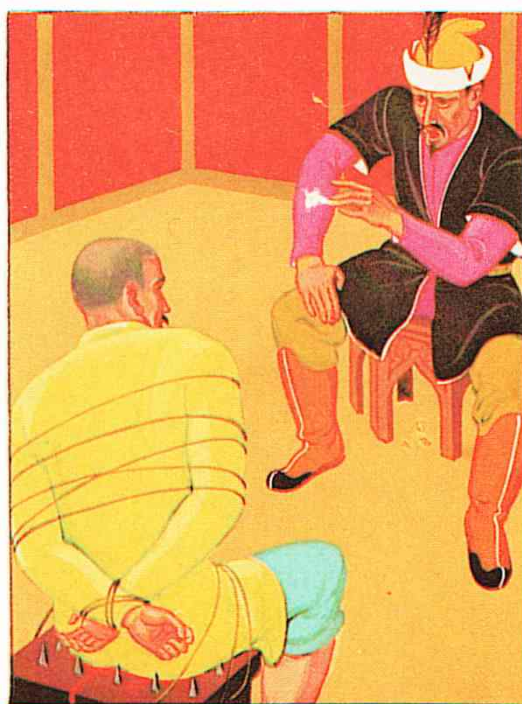
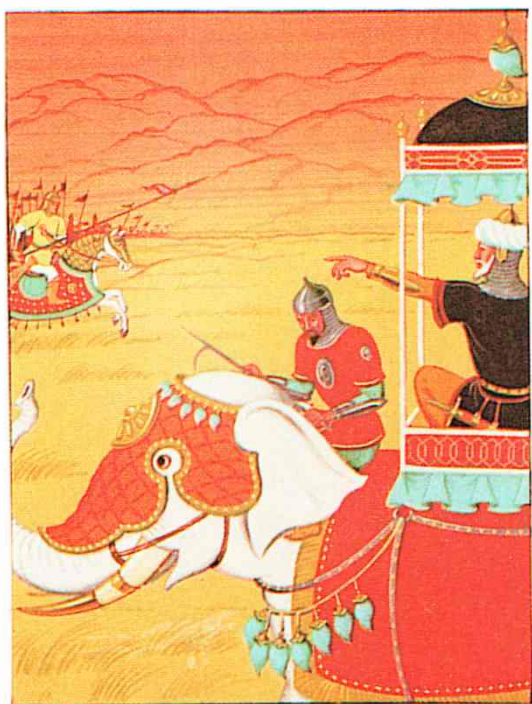

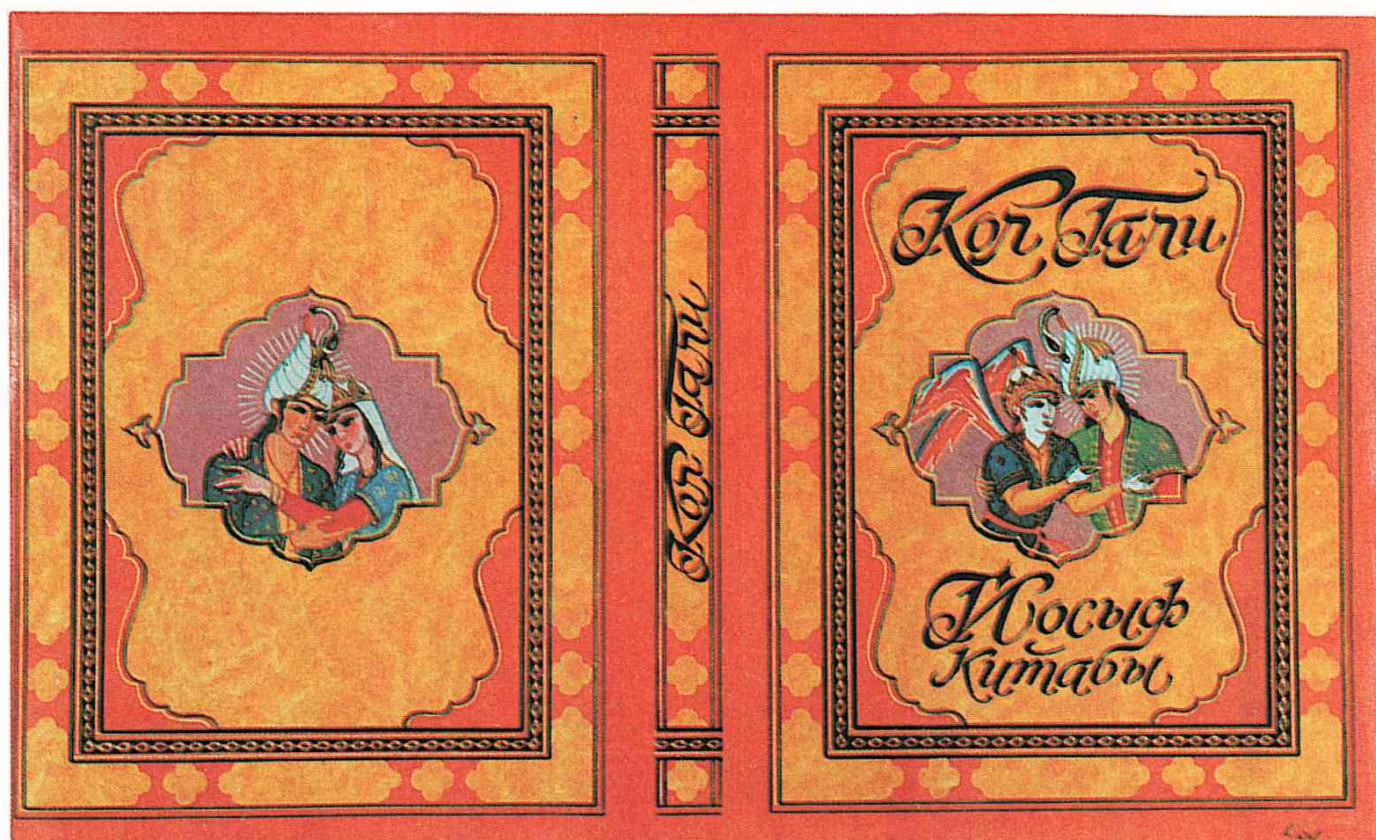
“Идегэй” китабына иллюстрациялэр. Темпера, акварель

“Идегэй” китабына иллюстрациялэр. Темпера, акварель

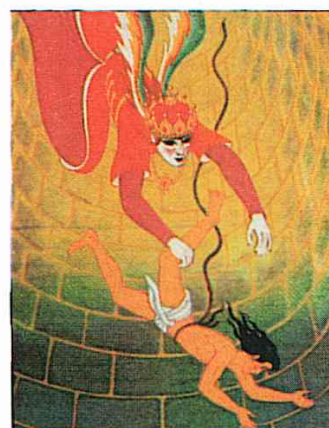

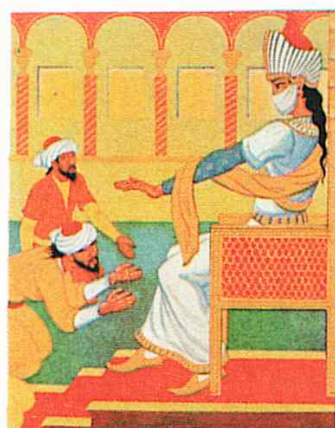
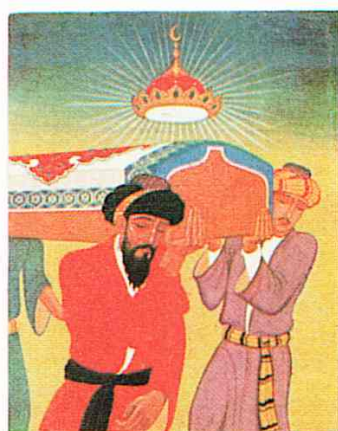
Кол Гали. “Йосыф китабы”. Супертышлык. 1993—1994 еллар. Темпера, акварель

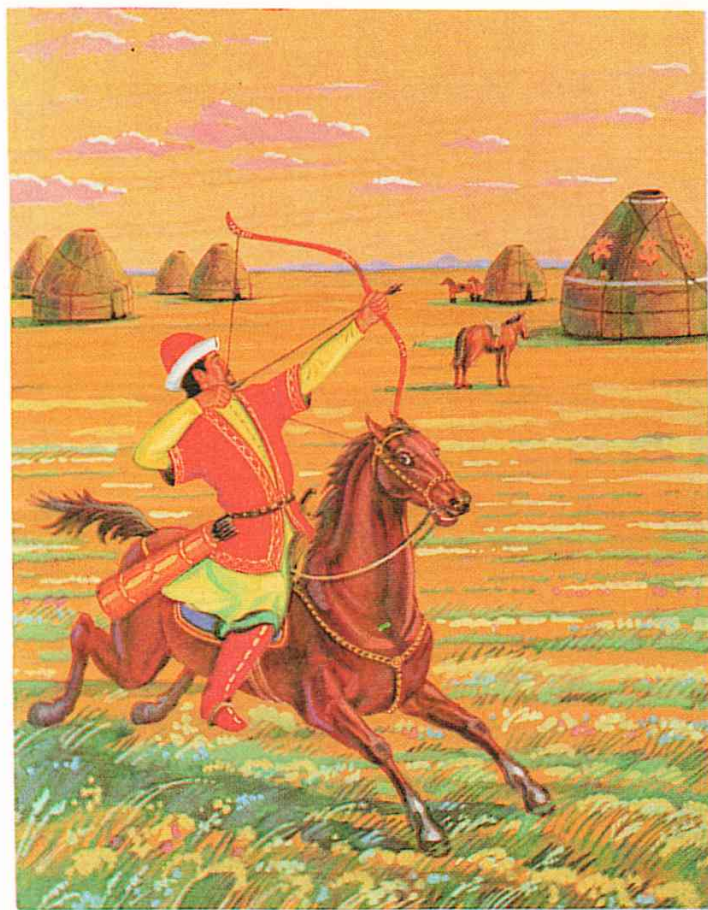
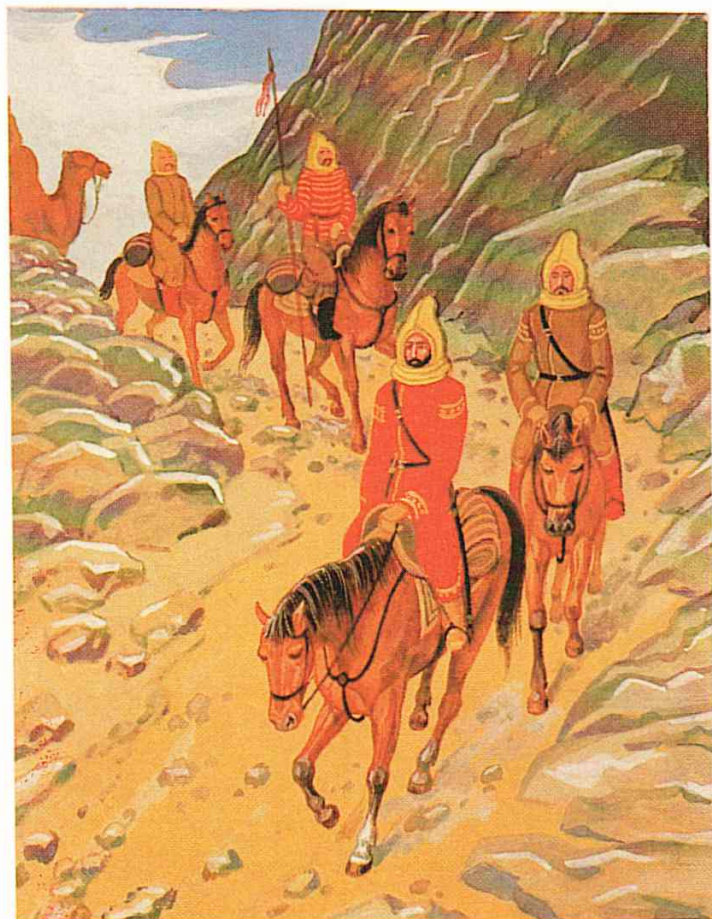
Кол Гали. “Йосыф китабы” Форзаг

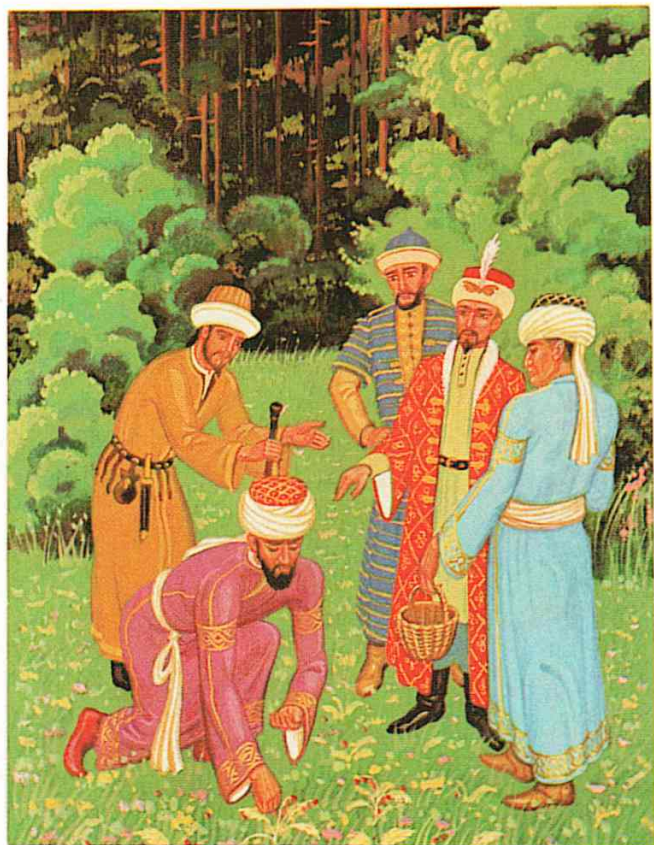

Кол Гали. "Йосыф китабы"

“Ибне Фазлан сәяхәте” 1995—1996 еллар. Темпера, акварель

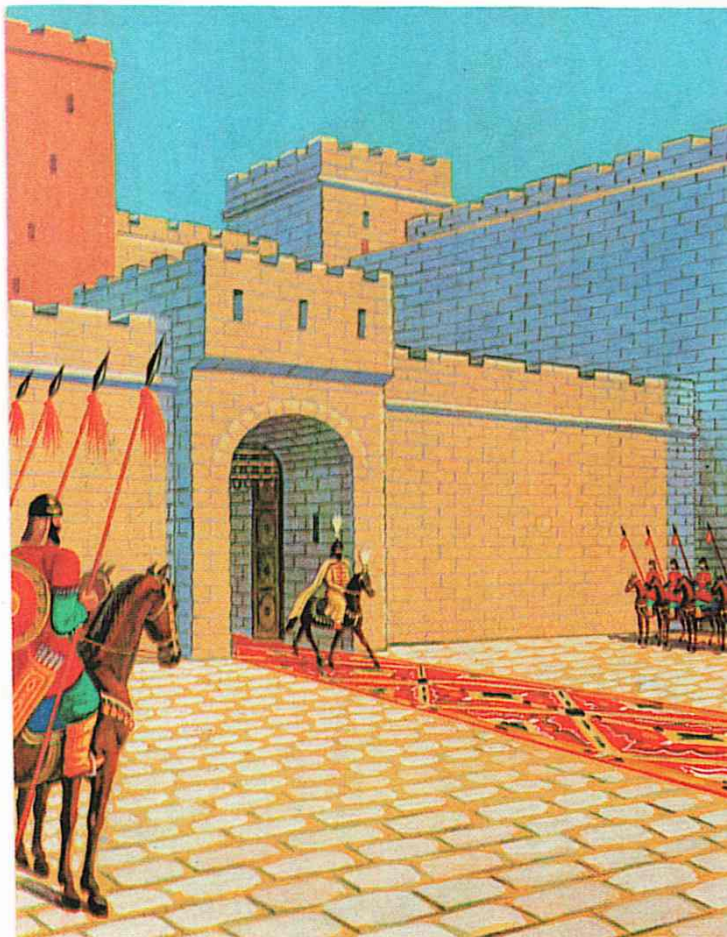

“Ибне Фазлан сәяхәте” 1995—1996 еллар. Темпера, акварель

“Ибне Фазлан сәяхәте” 1995—1996 еллар. Темпера, акварель

Лазарь КЕРЖЕНЕВИЧ
Роберт ШАКИРОВ

Жәзаларгамы яки гафу итәргәме?

КАЗАН НИЧЕК ИТЕП РОССИЯДӘ
АНТЛЫ УТЫРЫШЧЫЛАР СУДЫ НИГЕЗЛӘРЕН САЛГАН

“Дөньядагы иң гуманлы суд” — совет суды илдәге суд эшенең күп традицияләрен берничә дистә елларга сызып ташлады. Бүген инде без аларның кайберләренә әйләнеп кайтабыз. Фикерли белүчеләргә шунысы күптән ачык: суд составын профессиональ судья һәм ике халык утырышчысыннан төзүнең 1917 елдан соң барлыкка килгән системасы һич тә гаделлекне табуга ярдәм итми. Бу “өчлектә” халык утырышчыларының роле, гәрчә алар формаль яктан судның тигез хокуклы әгъзалары дип саналсалар да, чынлыкта суд тикшерүе вакытында профессиональ судья эше белән дәшми калып килешүгә генә кайтып кала, хәер, эшненең язмышы хәл ителә торган кинәшү бүлмәсендә дә судьяның абруе еш кына хәлиткеч йогынты ясый.

Хокукий фикерләү хәзер алга киткән күп илләрдә эш итүче һәм 1917 елның октябренә кадәр Россиядә гамәлдә булган антлы суд утырышчылары идеясенә һаман ешрак мөрәжәгать итә. Аның игътибарга лаек күп төрле сыйфатлары арасында антлы утырышчылар коллегиясенә (безнең илдә жәмгыятьнең барлык катлауларыннан сайланган, гадәттә уникаль кешедән торган) профессиональ судьядан тулы бәйсезлеге игътибарны жәлеп итә. Гаепләнүченең гаеплеме яки гаепсезме булуы турында шушы судта нәкъ менә антлы утырышчылар чыгарган вердикт судья өчен ахыргы, мәжбүри карар булып тора. Башка беркем дә, шул исәптән судья да, керә алмый торган аерым бүлмәдә хөкем карарын коллегияль тикшерү аның объективлыгы гарантиясе була.

Безнең фикеребезчә, Казан губернасында антлы утырышчыларның беренче эш тәҗрибәсе белән танышу укучыларга кызыклы булып кебек тоела.

Яңа судның, әйтергә кирәк, гаять дәрәжәдә жентекле һәм нечкә үткәрелгән эшенең процессуаль ягы бигрәк тә юристлар өчен кызыксыз булып калмас. Мәкалә “Казанские ведомости” газетасында суд залынан жентекле тасвирланган репортажлар нигезендә язылды.

1870 елның 19 декабрендә (иске стиль) Казан округ суды бинасы янында гадәттән тыш жанлылык хөкем сөрә. Суд утырышы иртәнге 11 сәгатькә билгеләнгән булса да, сәгать тугызга зал халык белән шыгрым тулы була. Әйтергә кирәк, суд утырышы залына бары тик чакыру билетлары буенча гына керергә мөмкин була, ә алар эш тыңлануга хәтле бер атна элек бирелгәннәр икән. Судта катнашырга теләүчеләр арасында өязләрдән килүчеләр күп була, залда суд ведомствосының (округ суды һәм суд палатасы) барлык чиннары, шулай ук прокурор күзәтүе чиннары урын алганнар. Хәтта губерна башлыгы үзе дә килә.

Суд тикшерүе белән шундый зур кызыксыну шактый гади булган көнкүрештәгә үтерүгә генә бәйле түгел. Мәсьәләнең асылы башка нәрсәдән гыйбарәт: Казан губернасында суд эшләре тарихында эш беренче тапкыр антлы утырышчылар катнашында тыңлана. Ә бу Казан өчен генә түгел, гомумән бөтен Россия суд эшләрен башкару практикасында яңалык була! Билгеле булганча, 1864 елда император Александр II судка реформа ясый. Хәбәрдарлык һәм бәхәсле суд утырышлары хас булмаган элекке суд (Ляпкин-Тяпкиннар суды) телдән тикшерелүгә хәбәрдар суд белән алмаштырыла. Гаепләнүчеләр адвокатлар яклавына хокук алалар. Гаепләүне гаепләнүченең гаепле булуы турында судны ышандырырга тиешле прокуратура якый. Инчә әһәмиятлесе, гаепләнүчеләрнең гаеплеме, гаепсезме икәнлеген профессиональ судьялар түгел, ә халыктан сайланган (әлбәттә, ул шартларда башлыча бай катлаулардан) антлы утырышчылар хәл итә. Суд эшенең Көнбатыш дөньясында гомумтанылган системасына күчү башлана. Ә жинаять эше үзгә гади булу белән бергә, бик аңлаешлы да була.

1870 елның 22 июнендә Зөя өязенең Тәмте авылында отставкадагы солдат, Казанның яңгын частенда хезмәт иткән Степан Беловның үле гәүдәсен табалар. Үтерүдә шик шунда ук яңгынчының хатыны крестьян Арина Белова һәм аның сөяргәсе — отставкадагы унтер-офицер Матвей Каляшинга төшә. Шик астына алынучылар жинаять эшләүләрен танымасалар да (әйтергә кирәк, алар үз гаепләрен суд тикшерүендә дә танымыйлар), дәлиләр — жинаять билгеләре житәрлек табыла. Мәет табылган урыннан тапталган үләнәгә эз Белова өенә алып килә. Өйнең үзендә һәм абзардагы төрле урыннарда кан таплары, ә мәрхүмнең тәнендә тупас әйбер белән сугудан калган эзләр табалар. Мәетне ярып карау шуны күрсәтә: мәрхүмне мышьяк белән агулаганнар һәм аннары буып үтергәннәр. Белованың өендә мышьяк эретелгән балчык кәнди табыла.

Шушы дәлилләр нигезендә 42 яшьлек Арина Белованы һәм 53 яшьлек Матвей Каляшинны кулга алалар һәм судка бирәләр. Һәм менә хәзер аларның язмышы антлы утырышчылар кулында.

Укучыларның игътибарын яңа судның бик жентекле төгәллек белән сакланган процедурасының үзенә юнәлдәрик.

Суд утырышында Казан округ суды судьясы А.Э. Лазарев рәислек итә. А.А. Жилинский һәм Ф.С.Глинка суд әгъзалары була.

Гаепләүне Россиянең күренекле юристы А.Ф. Кони алып барды. Гаепләнүчеләрне адвокат Белов (ул үзенең фамилиядәше Арина Белованы яклаган) һәм элекке студент Симануев (Каляшинны яклаган) якый. Суд утырышына унжиде шаһит чакырлар, тикшергәннән соң аларны махсус бүлмәгә кертәләр. Аннары антлы утырышчыларны сайлап алу процедурасы башлана. Алар барысы утыз була. Ләкин өч кеше килми кала: профессор Покровский үзенең авыруы турында белешмә жибәргән, профессор Адам Якоби чит илдә булган, ә суд кинәшчесе Аркадий Якоби Саратовка киткән. Суд аның килми калуына игътибарга лаек сәбәп юк, дип тапкан һәм аңа 25 сум штраф салган. Антлы утырышчылар саны запастагылар исәбенә тулыландырыла. Утыз кандидатның бишесеннән яклар баш тарталар. Калган егерме биш кешенең исемнәрен билетларга язалар да, әржәгә салып, аларны жентекләп бутыйлар. Аннары

рәислек итүче әржәдән берәм-берәм ундүрт билет чыгара, һәр исемне ачык, көчле тавыш белән атый. Эшне карыйсы унике антлы утырышчы менә шулай сайлап алына. Икесе запаска кала. Калган билетларны тикшерәләр дә суд каравында катнашучыларның составын рәсми рәвештә игълан итәләр. Сайлап алынган утырышчыларны Жинаять суд эшләрен башкару уставының 666 һәм 668 нче статьялары нигезендә ант иттерәләр (шуннан “антлы утырышчылар”). Утырышчыларны сайлап алу процедурысы төгәлләнә.

Кызганычка каршы, антлы утырышчылар составының сословие һәм мөлкәт хәлен белеп булмады, әмма суд утырышына килми калучыларның жәмгыяти хәле моны берникадәр күзаллау мөмкинлегенә бирә.

Антлы утырышчылар составын сайлау сәгать ярым буена дәвам итә. Аннары алар аерым бер бүлмәдә үзләренен старшинасы итеп Н.М. Тиллене сайлыйлар.

Антлы утырышчылар, утырышлар залына кайткач, рәислек итүченең үзләренә мөрәжәгать ителгән нотыгын тынлыйлар.

Антлы утырышчыларга бу беренче мөрәжәгать жентекләп сөйләп бирүгә лаек — нотыкта конкрет эш кысаларыннан бик еракка чыга торган ижтимагый әһәмиятле мәсьәләләр күтәрелә.

Сезнең өлешкә, бер яктан, жәмгыятьнең иминлеген тәэмин итә, икенче яктан, хосусый кешеләрнең иркен һәм кагылгысызлыгын чикли торган эшне биредә беренчеләрдән башкаручылар булу кебек бәхетле тәкъдир туры килде, дигән А.Э. Лазарев. Сөз хөкем карарын игълан итәрсез — ул исә ана сөз хезмәт итә торган ижтимагый вәждән хөкем булып. Сөзгә закон да, сөзгә ышаныч белдереп хөрмәтләгән жәмгыятьтә, сезнең йөздә суд эшләрен башкаруның яңа элементын хуплаучы суд та куаныч һәм өмет белән карый.

Бу өметләргә аклау өчен, антлы утырышчылар теләсә нинди чит тойгылардан, мавыгулардан, теләсә кайсы башка фикерләрдән ваз кичәргә тиешләр. Бары тик вәждән буенча гына хөкем итәргә утырышчыларны өндәп, рәислек итүче судның фактларга гадел һәм кырыс бәя бирүдән гыйбарәт булуын күрсәтте. Һәр жинаять эшендә ике башлангыч — факт һәм хокук булуын күрсәтеп узып, судья антлы утырышчыларның факт судьялары булуларына, ә суд әгъзаларының хокук судьялары булуларына игътибарны юнәлдерде. Антлы утырышчылар суд тикшерүе буенча жинаять чыннан да кылынганмы һәм шик астына алынган кешеләр бу жинаятьтә гаепләме икәнлеген билгеләргә тиешләр, судьялар антлы утырышчыларның хөкем карарын закон белән нигезлиләр һәм шул нигездә ахыргы карарны чыгарачаклар.

Аннары рәислек итүче антлы утырышчыларның хокукларын һәм бурычларын аңлатты. Антлы утырышчыларның жинаять эшләрен һәм әйберле дәлилләргә карау хокукы бар. Алар рәислек итүче аша сорау алынучы барлык кешеләргә сорау бирә, аңлашылмаган һәм шикле теләсә нәрсәгә аңлату өчен теләсә кайсы вакытта судка мөрәжәгать итә, суд утырышында укыла торган барлык кәгазьләргә эчтәлеген аңлатуны таләп итә, теләсәләр, язмага теркәп бара алалар.

Шуның белән бергә, антлы утырышчыларның эшне тыңлау вакытында утырышлар залынан чыгып йөрергә, рәислек итүче рөхсәтсез башка суд составына кермәгән кешеләр белән аралашырга хакы булмый, суд утырышынан тыш әлегә эш буенча ниндидер мәгълүматлар жый алмыйлар. Бу кагыйдә шундый мөһим була ки, аны бозган кеше алга таба эштә катнашудан читләштерелә һәм, эшне туктатып торуға бәйле чыгымнарны аның хисабына йөкләп, 10 сумнан алып 100 сумга кадәр штраф салына.

Мөрәжәгатьнең йомгаклау өлеше үзенчәлекле.

Алдан ук ялгыш фикерне сөз бу залның бусагасы тышында калдырырга тиешсез, дип басым ясап әйтә рәислек итүче. Сөз әлегә эш турында элегрәк нәрсәдер ишеткән булсагыз, бу турыда онытыгыз. Аның турында ниндидер төшенчә корган

булсагыз, моны башыгыздан чыгарып ташлагыз һәм биредә, суд утырышында күргәннән, ишеткәннән чыгып кына эш итегез. Шуны белергә кирәк, жинаять эшендә кайчак бик кечкенә булып күренгән хәл дә вакыйганың рәвешен үзгәртەرگә һәм ахыргы хөкем карарына йогынты ясарга мөмкин.

Антлы утырышчыларга прокурор нотыгын да, яклаучылар нотыкларын да игътибар белән тыңларга тәкъдим ителәр. Беренчесе гаепләнүчеләрне гаепләүгә хезмәт итүче фактларны баян итә, икенчеләре аларны аклау өчен дәлилләр китерерләр. Шушы нотыкларны чагыштырып карап, антлы утырышчылар үзләренң вөжданы кушканча буйсынырга тиешләр. Антлы утырышчыларны тагын шуны истә тотарга өндиеләр: бер яктан, аларның кулында гаепләнүче ике кешенң язмышы, икенче яктан, ижтимагый иминлек һәм вөждан аларны гаепсезләрне хөкем иткән өчен дә, жәмгыять иминлеген санга сукмау өчен дә шелтәләчәк.

Бу моннан 125 ел элек әйтелгән. Әмма шушы әйтелгәннәрдән нәрсә булса да искердеме икән? Монда баян ителгән барлык принциплар безнң көннәрдә дә суд утырышында баян ителә алалар һәм шулай булырга тиеш. Ихтимал, узган гасырның Россия суд органнарында кулланылган бу принциплар “патша суды” турында күп дистә еллар буена урнашкан кайбер төшенчәләрне яңадан карап чыгарга нигез булып торалар.

Рәислек итүченң мөрәжәгатеннән соң суд тикшерүе башлана. Жентекләп сөйләп тормыйча, эшнң нәтижәсенә йогынты ясау ихтималы булган бер генә хәлне күрсәтеп узабыз.

Суд утырышына чакырылган суд-медицина эксперты, Казан университеты профессоры Гвоздев мәетне ярып тикшергән һәм үлемнң сәбәпләре турында төгәлләмә биргән врачларның нәтижәләрен шик астына ала. Профессор медицина дәлилләрен китерә. Әмма аның расламасы катгый рәвештә әйтелмичә, ә “минем төемлавымча” рәвешендә әйтелсә дә, гаепләү өчен житди проблемалар килеп туар, алар һичшиксез яклаучылар файдасына булыр иде. Прокурор алдында авыр бурыч тора. А.Ф. Кониның сәгать ярымга сузылган нотыгы (ул “Казанские губернские ведомости” газетасының 1871 ел, 20 гыйнварындагы 6 нчы саңында тулысынча басылып чыккан) гаепләү күзлегеннән караганда дәлилләрне ышандырырлык итеп анализлауның классик үрнәге булып тора. Бу нотык булачак прокурорлар — студент-юристлар өчен бүтән дә укыту ярдәмлеге булып хезмәт итәргә мөмкин. Аның бер генә үзенчәлегенә — А.Ф. Кониның антлы утырышчылар судына карата мөнәсәбәтенә игътибар итик. Аларга мөрәжәгать итеп, Кони болай дигән: “Теге вакыйгаларның ничек булганлыгын тикшеренүгә кулга-кул тотынышып барыйк. Әгәр яклаучылар якты якларны тапсалар, алар андагы хәлләрне ачыграк башка яктылык белән яктыртсалар һәм сезне гаепләнүчеләрнң гаепле булуына ышанмаса яки моңа нык шикләнәргә мәжбүр итсәләр, — сез аларны акларсыз. Әгәр дәшми торган, ләкин бик әһәмиятле фактлар кире кагылмаса, әгәр сез гаепләнүчеләрнң гаепсезлеген йөрәгегез белән сизенмәсәгез, ул чагында инде гаепләүче як, сез ялган аңлаешлы кызгану хисе белән мавыкмассыз һәм, үзегезнң жәмгыятьне яклаучылар, судьялар булудагы югары бурычыгызны тыныч башкарып, гаепләү белән килешерсез һәм гаепләү карарын чыгарырсыз, дип кыю рәвештә өмет белдерә ала”.

Шунысын да әйтергә кирәк, үзенң нотыгында профессор Гвоздев бәйләмәсен кире кагуга зур урын биреп, Кони шул ук вакытта экспертның шиккә алу хокукын танып кына калмый, ялгышлардан котылу чарасы дип тә саный, чөнки эксперт белдергән шикләнүләр судны эшнң калган барлык башка якларын тирәнрәк һәм зуррак игътибар белән карарга мәжбүр итәр.

Боларның барысыннан да тыш, А.Ф. Кониның нотыгы юристның объективлык һәм ышандыру сәләте үрнәге дә булып тора.

Яклау нотыгына антлы адвокат Белов та яхшы эзерлэнгән, гаепләүне кире кагу өчен барлык мөмкинлекләрен файдаланган. Ә менә икенче яклаучы исә аз аңлаешлы нотык тотып, авызында ботка пешергән, аның әйткәннәре хәтта аңа якын утыручыларга да аңлашылмаган.

Фикер алышу тәмамлангач, законга туры китереп, рәислек итүче антлы утырышчыларга мөрәжәгать иткән. Ул суд тикшерүе вакытында эштә ачылган хәлләрне, аларның ничек ачылуын объектив баян итеп бирә. Медиклар бәяләмәсендәге төрлелекне дә читләтеп узмый. Прокурор һәм яклау ягы бу төрлелекне төрлечә аңлатканлыктан, үзләре бәяләмәсен бирү һәм яклар китергән дилилләрне һәрьяклап үлчәп карау — антлы утырышчылар эше, дигән Лазарев. Рәислек итүче аннары антлы утырышчыларга алга таба эш тәртибен аңлаткан: үзләренә карарын алар аерым киңәшмә залында тикшерәчәк. Старшиналарына алар җавап бирергә тиешле сорауларны тапшырачаклар. Кирәге чыккан очракта антлы утырышчылар, залга кире кайтып, өстәмә аңлатмалар таләп итә алалар. Аларның карары “әйе” яки “юк”тан гыйбарәт булырга тиеш. Әмма антлы утырышчылар: “гаепле, ләкин явыз ният белән түгел” дип, яки үзләре кирәк дип тапкан башка аңлатманы язып куя алалар. Киңәшмә бүлмәсендә барлык мәсьәләләр тавышларның күпчелеге белән хәл ителә, старшина исә үз тавышын ахыргы булып бирә, һәм тавышлар тигез булган очракта карар гаепләнүче файдасына кабул ителә (гаепсезлек ихтималын фараз итү принцибын эзлекле куллану).

Рәислек итүче антлы утырышчылар старшинасына яклар белән килештерелгән һәм түбәндәгечә төзелгән сорау алу кәгазьләрен тапшыра:

1. 1870 елның 21 июнендә отставкадагы солдат Степанов үтерелгәнме, аңа алдан эзерләп куелган агулы матдә бирелгәнме һәм аның үлемен тизләтү өчен аны буганнармы?

2. Бу гамәлләрдә рядовойның тол хатыны Арина Белова гаеплемә?

3. Отставкадагы унтер-офицер Матвей Петрович Каляшин, ул ук Челноков шушы ук гамәлләрдә гаеплемә?

4. Икесе дә гаепле булса, алар арасында чыннан да алдан сүз куешу булганмы?

Сорау алу кәгазьләрен тотып, антлы утырышчылар ишеге төбәндә сак торучы киңәшмә бүлмәсенә кереп китәләр. Бер сәгатәтән соң антлы утырышчылар шулай ук ишек төбәндә торучы суд приставына хөкем карарының эзер булуын белдерәләр. Залга кире кайтып, старшина рәислек итүчене антлы утырышчыларның карары белән таныштыра, аннары җавапларны кычкырып укып чыга.

Беренче сорауга: әйе, агулап, ләкин бумыйча үтерелгән, дигән җавап бирелә.

Икенче һәм өченче сорауларга антлы утырышчылар: әйе, гаепле, дип җавап бирәләр.

Дүртенче сорауга җавап мондый: әйе, алдан үзара сүз куешу буенча гаепләнүчеләренә икесе дә гаепле. Хәлләренә барышы ягыннан гаепләнүчеләр мәрхәмәتكә лаеклы.

Якларның җәза чарасы турындагы фикерләрен тыңлагач, суд киңәшкә чыгып китә. Солдат хатыны Арина Белова бөтен мөлкәтенә хокукыннан мәхрүм ителүгә, шулай ук унөч елга заводларда каторга эшләренә һәм гомер буена Себердә яшәп калуга хөкем ителә. Отставкадагы унтер-офицер Матвей Каляшин унбер елга крепостыга каторга эшләре башкарырга, аннары бөтен гомеренә Себердә төпләнергә тиеш була.

Казанда беренче ачык, җиңешүле, суд эшләрен яңача башкаруга башлангыч салган жинаять эше процессы шулай төгәлләнә.

Лазарь Иосифович Керженевич — Татарстан Республикасының атказанган укытучысы.
Роберт Вафич Шакиров — Мәскәү потребкооперация университетының Казан филиалы директоры.

Россиягә антлы утырышчылар суды кайта

Татарстанда, бөтен Россиядәге кебек, суд реформасы бара. Ул үз эшендә беркемнән дә бәйсез, кеше хокуклары өлкәсендә халыкара стандартларда чагылыш тапкан хокукый кыйммәтләргә йөз тотучы куәтле суд хакимияте тергезелүдән гыйбарәт. Иске процедураларга алмашка кешенең игълан ителгән хокукларын үз эченә алган яңалары килә. Аеруча бәйсезрәк һәм халыкка якын-рак суд буларак, антлы утырышчылар катнашындагы судка зур өметләр баглана. Антлы утырышчылар суды төзелү белән суд хакимияте сәяси ихтыяж килеп чыккан чагында сындыруы һәм кыйбласын үзгәртүе кыен булган социаль базаны ала.

Антлы утырышчылар суды 1864 елда Россия суд эшчәнлегенә хокукый реформа ясап кертелгән һәм 1917 елгы Октябрь революциясе тарафыннан юкка чыгарылган иде. Менә ул 1993 елдан бирле Россиядә, дәрәс, әлегә берничә өлкәдә генә, яңадан яши. Антлы утырышчылар судын булдыру идеясе Россия Федерациясе Конституциясендә дә беркетелде. Жинаять юстициясенен бу системасы тиздән Татарстан өчен дә чынбарлыкка әверелер.

Суд эшендә күздә тотыла торган үзгәрешләрнең асылы нидән гыйбарәт соң? Судта жинаять эшләре өч формада тикшереләчәк. Беренчедән, безнең өчен гадәти булмаган профессиональ судья, ике утырышчы составындагы (шеффеннар суды) суд. Икенчедән, судья ялгыз гына хөкөм итәчәк. Өченчедән, жинаять эшләре антлы утырышчылар суды тарафыннан каралачак, ә аның составында бер судья, уника антлы утырышчы булчак. Антлы утырышчылар бары тик край (өлкә) судларына гына, ягъни безнең Татарстан Югары судына да чакырылалар. Алар аеруча авыр жинаятьләрне караячак. Россия Югары суды составында антлы утырышчылар булмаячак.

Кайсы суд (судья, утырышчылар, антлы утырышчылар) нинди эшне тикшерергә тиеш соң? Моны гаепләнүче үзе хәл итәргә тиеш, аның сайлавын беркемнең дә тыярга хакы юк.

Шеффеннар судында судья белән утырышчылар барлык мәсьәләләрне бергәләп хәл итәләр, ләкин утырышчыларның хокукый культурасы житешмәү, аларның роле киметелгән, ярдәмчел төстә генә булуы юстиция эшчәнлегендә шушы ысулның кулланылуын файдасыз итә. Халык утырышчыларыннан бик аз нәрсә бәйле, шуңа күрә соңгы еллардагы суд практикасында халык утырышчыларын сатып алу очраклары билгеле түгел, ә бит судьяларны ришвәт алу өчен жавапка тарту очраклары байтак булды. Антлы утырышчылар суды эшне бүлешүгә нигезләнә. Антлы утырышчылар суды карары аларның вердиктыннан (табигый ки, ул я гаепләү, я аклау карары була)

һәм жәза чарасын билгеләү, зыянны каплау турында судьяның (судьялар) хөкем карарыннан тора. Утырышчылар фактның булу-булмавын билгелиләр, ә судья юридик мәсьәләләр белән шөгылләнә, утырышны алып бара.

Антлы утырышчыларның аклау турындагы вердикты, бу вердиктны чыгару шартлары бозылмаган булса, кире кагыла һәм аңа протест белдерелә алмый. Нинди шартлар бозылмаган булса? Әйтик, киңәшмә бүлмәсе сере сакланмаган, уника антлы утырышчы урынына унау гына катнашкан ди һ.б. Ә менә судьяның гаепләү вердиктын һәм хөкем карарына карата тулаем да, аерым-аерым да Россия Федерациясе Югары судының Кассация палатасына шикаять бирергә, ризасызлык белдерергә мөмкин. Ул, эшләрне яңадан карауның хәзерге тәртибеннән аермалы буларак, антлы утырышчылар судының хөкем карарын закон таләпләренен үтәлеше, жәзаның гадел булуы күзлегеннән генә чыгып карый.

Антлы утырышчыларның составы нинди булырга мөмкин? Антлы утырышчыларны, халык утырышчыларыннан аермалы буларак, жирле хакимият башлыклары Россиянең 25 яшькә житкән, хөкем ителмәгән, гамәли сәләтле гражданны арасынан шобага буенча сайлап алалар. Хәрби хезмәткәрләр, хокук саклау органнары хезмәткәрләре, хакимиятнең Закон чыгару һәм башкарма структуралары вәкилләре, руханилар, шулай ук тагын берничә категориягә керүче гражданны антлы судьялар вазифасын үтәмәчәк. Һәр районда антлы утырышчыларның үз исемлеге төзелә. Конкрет жинаять эшен тикшерү өчен шулар составыннан 30—40 кеше шобага буенча сайлап алына. Процесста катнашучылар менә шулар арасынан инде хөкем итәчәк уника антлы утырышчыны сайлап ала.

Профессиональ юристларның антлы утырышчылар судына мөнәсәбәте бердәй түгел. Аның юлында юридик, оештыру, финанс, психологик үзенчәлекле киртәләр тора. Шушы судны гамәлгә кертүдән көтелә торган нәрсә белән аның мөмкинлекләрен, асылын, табышлар һәм югалтуларны төгәл үлчәргә кирәк.

Россиянең кайбер регионнарында антлы утырышчылар судының эш тәҗрибәсе күрсәткәнчә, ул эзлекле рәвештә һәм сак кертелергә тиеш. Әйтергә кирәк, ул революциягә кадәрге Россиядә дә этаплап кертелде. Суд Уставлары 1864 елның 20 ноябрендә законлаштырылды. Мондый судны гамәлгә кертү Санкт-Петербург һәм Мәскәүдән төбәкләргә таба барды. Антлы утырышчылар катнашындагы беренче процесс Казанда 1870 елның декабрендә гына булды. Халыкның уника вәкиле коллегиясе катнашындагы беренче жинаять эше процессы 1993 елның 15—17 декабрендә Сарытауда уңышлы узды.

Антлы утырышчылар судын гамәлгә кертү кыенлыklары нәрсәдән гыйбарәт? Дәлилләү хокукы зәгыйфьләнгән. Судның, кагыйдә буларак, алдынгы тикшерү нәтиҗәләре белән килешүенә күнеккән прокурорлар, адвокатларның күнегүе йомшарган, А.Ф. Кони сүзләре белән әйткәндә, алар “акыл ялкаулыгы”ннан жәфалана. Тиешле хокукий процедураны саклауга житәрлек әһәмият бирелми. Эшнә антлы утырышчылар катнашында тикшерү дәлилләр жыпога һәм ныгытуга жентекләбрәк карауны таләп итә, чөнки процедура бозылган очракта аларның кире кагылуы мөмкин.

Миннән Суд реформасын яклавым яки якламавым турында сораганда, мин һәрвакыт: “Әйе”, — дип жавап бирәм. Ләкин шуны да өстәп куям: суд реформасы антлы утырышчылар судын кертүдән генә гыйбарәт түгел, бу, гажәбрәк булып тоелса да, алдынгы тикшерүгә дә реформа ясау. Судка хәтле эшнә башкару проблемалары — ә аңа алдынгы тикшерү эшләре карый — аны хокукий, матди яктан, кадрлар белән ныгытудан, аның әһәмиятен күтәрүдән гыйбарәт. Хәзер тикшерүчеләр һәм түгә тикшерүчеләрнең 10—15 проценты гына югары юридик белемле һәм аларның биштән дүртесенең эш тәҗрибәсе өч елдан да кимрәк икән, суд реформасы турында нинди сүз булырга мөмкин?

Антлы утырышчылар судын тергезү — суд реформасының бер этабы гына. Шуңа күрә аны аерым алып, көчле хокук саклау системасын булдыру өчен эшләнгән һәм

эшләнә торган нәрсәләрдән аерым карау, бәяләү дәрәҗә булмас иде. Бер үк процессның ике ягы да бер үк вакытта үсә барырга тиеш, югыйсә, судның бәйсезлегенә турындагы сүзләр жинаятьчеләккә, бигрәк тә аның оешкан формаларына файдалы сүзләр булып кына калачак. Нык тикшерүдән башка бәйсез суд була алмый.

Судья хакыйкәтне эзләп табу өчен җавап бирми, ә бары тик эшнә тикшерүнең объективлыгын гына тәмин итә, дигән раслау белән катгый рәвештә килешмим. Судья гамьсез күзәтүче була алмый. Абруйлы белгечләр фикеренчә, суд органнарын оештыруның иң рациональ формасы да жинаятьчелек белән көрәшнән системасын таркатуның иң рациональ формасы булып әверелергә мөмкин. Безнән шөһәрдә антлы утырышчылар суды эшенән Л.И. Керженевич, Р.В. Шакиров бәян иткән беренче тәҗрибәсе тарихи факт буларак кына түгел, бәлки анда атаклы юрист Анатолий Федорович Кони катнашуы, аның процессуаль яктан бик җентекле бәян ителүе белән дә кызыклы. Күп еллар узгач, ул болай диде: “Мин антлы утырышчылар судын яратам һәм кадерен беләм”. Узган заман антлы утырышчылары белән бу гасыр антлы утырышчылары арасында кеше язмышына сак карауда, гаепсезгә җәза бирү гөнаһын алырга теләмәүдә чагыла торган законнар ким дигәндә менә шулар. Чынбарлык нинди булып, тормыш үзгәртер.

К. ӘМИРОВ,

Татарстан Республикасы прокуроры урынбасары,
юстиция өлкән кинәшчесе, философия фәннәре кандидаты

СОЦИОЛОГИК ЭСКИЗ

Наил САФИУЛЛИН

Жинаять корбаны гаеплеме?

БУ ТУРЫДА БЕЗНЕН БАЛАЛАР НӘРСӘ УЙЛЫЛАР

Бүген ата-аналардан үз балаларының иминлегенә өчен кайсы гына борчылмый икән? Аларның һәркайсына көн саен очраклы рәвештә, урамда яки үз йорты ишегалдындамы, әллә күрше микрорайонның “чит территориясендә” котылгысыз “аңлашу” нәтижәсендә жинаять корбаны булу куркынычы яный. Аларны бу куркынычтан ничек сакларга? Аларның үзләреннән, бездән — өлкәннәрдән нәрсә бәйлә? Ата-аналардан, укытучылар, милициядән үсмерләр язмышы өчен тегеләйме, болаймы җаваплы булган барчабыздан нәрсә бәйлә? Бу авыр сорауларга җавапларның берсен бирергә тырышып карыйк.

Яшьләр арасында жинаятьчелектән үсүе бигрәк тә борчый. Аның сәбәпләрен өйрәнгәндә бигрәк тә шуны исәпкә алу мөһим: яшь жинаятьчеләрдән гадәттә аларның яшәтешләре җәфа чигә.

Шуның белән бергә еш кына жинаятьче үзе генә түгел, аның корбаны, бу корбанның үз-үзен тотышы, гамәлләре дә һәлакәтле роль уйный.

Жинаять корбаннарын **виктимология** фәне өйрәнә. Белгечләр болай дип саный: балигъ булмаганнарның үзләрен **виктим тотышы** — барыннан да бигрәк үз-үзенә тоту тәртибеннән тайпылу — ул жинаять кылу өчен шартлар тудыра. Мондый тайпылышларны азайтуга ирешелсә, жинаять куркынычы да кимер иде. Ә моның өчен үсмерләрнең жинаять ясау алдындагы тәртибе сәбәпләрен белергә кирәк. Россия Федерациясе Эчке эшләр министрлыгы Юридик институтының Казан филиалында аларны анализлауда берникадәр тәҗрибә тупланды.*

ИРТӘГӘ КИЧӨГЕДӘН ЯХШЫРАК БУЛМАЯЧАК

Яңа байлар һәм хәерчеләр, көчкә-көчкә генә очын-очка ялгаучы күп гаиләләр арасында ап-ачык упкын барлыкка килү, эшсезлек, жинаятьчелекнең үсүе, түбән сыйфатлы массакуләм мәдәниятның омтылышлы таралышы, гаиләнең йомшаруы, ялны оештыруның элекке системасының таралуы һәм соңгы еллардагы башка үзгәрешләр үсмерләрнең үзләрен социаль хис итүен кискен начарайтты, аларның үз-үзләрен тотышына йогынты ясады.

Жәмгыятьтә матди яктан катлауларга аерылуны балалар авыр кичерә. Үсмерләрнең нибары 8,4 проценты гына үз гаиләләрен тулаем бай яши дип саный (әйтергә кирәк, бу бәяләмәне башлыча өлкәннәр дә уртаклаша). Үсмерләрнең 7,2 проценты үз гаиләләренә ярлы булуын белдерә. 81 проценты исә: бай да түгел, ярлы да түгел, дип жавап бирә. Балалар үз ата-аналарының мескен матди хәленнән уңайсызланалар. Үзегез уйлап карагыз, үсмерләрнең 12,3 процентының гына даими рәвештә “кесә” акчасы була, 42 процентына моны сирәк-мирәк кенә әти-әнисе бирә, ә 6,5 процентының “кесә” акчасы бөтенләй булмый.

Аңлашыла ки, эшләре яхшы баручы ата-аналарның балалары акчаны иркенрәк тоталар. Һәм моны класста, ишегалдында яки компаниядә авыр кабул итәләр. Ә бит криминалоглар балачакта көнләшү яки файда табу кебек хис-омтылышларның аеруча зур роль уйнавын билгеләп узалар. Күп үсмерләргә үзләренә мин-минлеген кыйммәтле әйберләр, акча белән раслау хас.

Болар барысы да, мөгаен, иртәгә үсмерләрнең үз-үзләрен тотышындагы тайпылышларны көчәйтәр. Муллык дәрәжәсе ягыннан үзләренә яшыйтәшләреннән кискен аерылып торучы үсмерләр төркемнәре барлыкка килү якын киләчәктә куркытып алу, талау һәм башка мөлкәт жинаятьләрнең артуына китерәчәк.

Жинаятьләрнең үсмер яшыйтәгә корбаннары арасында, тулаем үз яшыйтәшләре белән чагыштырганда, ачыктан-ачык көйсез, жәнжаллы мөнәсәбәтләр хөкем сөргән гаиләләрдә яшәүчеләр ике тапкыр күбрәк. Гаиләдәгә көйсезлекнең үсмергә жинаять корбаны булу куркынычын көчәйтүе ап-ачык, чөнки гаиләдәгә көйсезлек баланың үз-үзен тотышына тискәре йогынты ясый.

Начар социаль мохит нормаларын, кыйммәтләрен һәм кагыйдәләрен үзләштерү, көчләр, теләсә нинди гамәлләргә юл куелу, сексуаль тугарылганлык, кабахәтлек, сүгенү, исерткеч эчемлекләр эчү, тәмәке тарту кебек күренешләр, яшьләр көнкүрешенә аерылгысыз өлеше буларак күрсәтелә торган видеофильмнар, телепро-

*Материал 1995 елда Казанның 11 мәктәбе, 2 техникумы, 3 ПТУ сында 13 яшьтән 18 яшькә кадәр 830 укучыдан сайлап алып сорашып-белешү, шулай ук Казан тәрбия-хезмәт колониясендә тәрбияләнүче үсмерләрдән тоташ сорашу нигезендә әзерләнде. Саннар сорашып-белешүдә жавап бирүчеләрнең фикерен чагылдыра.

граммалар да үсмерләргә тискәре йогынты ясый. Әлбәттә, жинаять корбаннарының жинаятькә этәрүче тәртибе барысының да тотрыклы, дип әйтеп булмый. Шуңа карамастан, тикшеренү материаллары гомумиләштерүләр ясау өчен бай мәгълүмат бирә. Тулаем балигь булмаган үсмерләр белән чагыштырганда, жинаять корбаннары арасында спиртли эчемлекләр белән мавыгу, тәмәке тарту, сүгенү, сугышу, женси якынлыкка иртә керү кинрәк таралган.

Жинаять корбаны булып әверелү куркынычын үсмернең тормыш стиле һәм рәвеше генә түгел, шәхеснең жинаятьчеләр игътибарын күбрәк жәлеп итә торган үзенчәлекләре дә билгели.

Жинаять корбаннары арасында дорфа, бәйләнчек, хәйләкәр үсмерләр күбрәк була. Болардан тыш аларга игелеклелек, кыюлык, сабырлык һәм вөжданлылык сыйфатлары азрак хас.

ЯРДӘМГӘ КЕМНЕ ЧАКЫРЫРЛАР

Экспертлар фикеренчә, милициягә кылынган жинаятьләрнең яртысынан да кимрәге билгеле булып әверелә. Казан яшьләрен сорашып-белешү мәгълүматлары ел дәвамында, 13 яшьтән башлап, якынча биш үсмердән берсенең ким дигәндә бер тапкыр жинаять корбаны булган, дип расларга мөмкинлек бирә.

Үсмерләргә карата һәр биш жинаятьнең берсе кыйнау, хулиганлык яки талау булуы ачыкланды; 17,8 процентын урлаулар тәшкил итә. Жинаятьләрнең башка төрләренә 19,6 процент туры килә. Аларны барыннан күбрәк талыйлар (29,4%), кыйныйлар (27,5%), хулиганлык гамәлләре кылалар (25,5%) икән, кызлар исә башлыча көчләүләр корбанына әверелә (19%). Урлаулар теге төркемдә дә, монысында да бертигез дәрәжәдә. Зыян күргән кызларның 29 процентының башка төр жинаятьләрне дә атавы игътибарны жәлеп итә.

Күп тикшеренүчеләр билгеләп үткәнчә, зыян күрүчеләр белән жинаятьчеләр арасындагы мөнәсәбәтләрнең катлаулы, төрлечә булуы аркасында, жинаятьләр яшереп калдырыла. Жинаятьчене белгән корбаннар көчләү, гаилә-көнкүреш шартларындагы кыйнаулар турында милициягә житкермиләр.

Әмма тикшеренү жинаять корбаны булып әверелгән үсмерләрнең бик еш кына хокук саклау органнарына мөрәжәгать итми калуларының башка сәбәпләрен дә анык ачыклады. Бу сәбәпләр шулай ук үсмерләрнең психологик фикерләү үзенчәлекләренә бәйле. Жинаятьчеләр үзләренә хокукка каршы гамәлләрен яшерү өчен шантаж, корбанны куркыту һәм аны сатып алу белән генә чикләнмичә, бу үзенчәлекләрен яхшы белгән хәлдә, аларны шул ук максатта файдаланалар. Чынлыкта яклаучысыз үсмерләргә карата яңа явыз һәм авыр жинаятьләр эшлиләр.

Зыян күрүчеләрнең милициягә ачыктан-ачык яки яшерен генә ышанмаучылыгы моның төп сәбәпләреннән берсе булып тора. Жинаять корбаннарыннан нибаре 11,7 проценты гына яки аларның әти-әнисе Эчке эшләр министрлыгы органнарына гариза белән мөрәжәгать итте. 86,5 проценты моңа бармаган. Әйтергә кирәк, ике үсмернең берсе милициягә ышанмый, 30,1 проценты ышанып бетми, 6,7 проценты гына ышана, ә 15,3 проценты жавап бирергә кыенсына.

Мондый җаваплар милициянең дәүләт институты буларак хокук саклауда реаль ролен күрергә мөмкинлек бирәләр. Үсмерләр ярдәм сорап барыннан ешрак үзләренә танышларына, дусларына (46%), “жинаятьчел авторитет”ларга (19,3%), аннары гына милициягә (14,7%) мөрәжәгать итәргә әзер икән. Берүк вакытта үсмерләргә жинаятьчел лидерларның йогынтысы яшь дәрәжәсе буенча — 13—14 яшьтән (11,5%) 16—17 яшькә кадәр (26%) арта бара. 17 яшьтән соң ул йомшара төшә (12,2%) Милиция органнары роле дә капма-каршы бәйләлектә алмашына бара. Жинаять корбаны булган үсмерләрнең җаваплары бигрәк тә уйландырырлык: яңа жинаять факты бу-

енча нибары 6,1 проценты, ә “жинаятьчел авторитет”ларга 28,8 проценты мөрәжәгать итәчәк.

Эчке эшләр органнары эше турында уңай жәмәгатьчелек фикере тудыру зарурлыгы бәхәссез. Аларның хәзерге ижтимагый статусы, аларга ышаныч дәрәжәсе жинаятьчел структуралар файдасына хезмәт итә. Бу исә, ничшиксез, жинаятьчеләрнең яшыләр арасындагы хәлгә контролен көчәйтә.

КОРБАННАР НӘРСӘДӘ “ГАЕПЛЕ”?

Зыян күргән үсмер жинаять корбаны булуына үзе ни дәрәжәдә гаепле соң? Жинаятьчеләр үзләре болай дип саный: шактый дәрәжәдә (28,6 процент); өлешчә (28,6 процент); аз гына (8,9 процент). 33,9 проценты бу турыда ни әйтергә дә белми.

Күрүбезчә, балигъ булмаган жинаятьчеләрнең күпчелеге, аларның корбаннары жинаять кылында шактый яки өлешчә дәрәжәдә үзләре гаепле, дип санарга маташа.

Хөкем ителгәннәрнең фикеренә нигезләнеп, алар арасында психик авырулар, олигофрения күренешләре хас булган кешеләрнең күпчелеген истә тотарга кирәк. Болар — еш кына игелексез, вөждансыз, гадел түгел кешеләр. Әгәр тулаем үсмерләрнең 37,1 проценты үзен “күбесенчә намуслырак” дип санаса, 47,5 проценты үзенә гаделлек хисе, 63,7 проценты игелеклелек хисе хас дип санаса, хөкем ителгәннәр арасында бу яхшы сыйфатлар шул чагыштырмада 21,6%, 37,7%, 53,8%. Хөкем ителгән үсмерләр мал-мөлкәт жыюга, жинаятьчел яшәү рәвешенә хирыс. Тулаем үсмерләр фикеренчә, аеруча зур ихтирамга яхшы белгечләр (34,3 %), батырлык эшләгән кешеләр (24,4%), галимнәр (15,3 %) лаек. Колониядә тәрбияләнүчеләр арасында барыннан да бигрәк күп акча эшли белүчеләр (35,7%) һәм жинаятьчел мохиттә “авторитет” булып торучылар (23,2%) ихтирам казаналар.

Тулаем балигъ булмаган үсмерләр һәм жинаять корбаннары жинаять кылган яшәтешләренә фикерен уртаклашмыйлар. Зыян күрүчеләрнең фикере мондый: шактый дәрәжәдә гаепле — 9,8 процент; өлешчә 42,3 процент; аз гына гаепле — 25,2 процент; белмим — 25,2 процент.

Мөгаен, жинаять шогын үз жилкәләрендә кичергән үсмер малайлар хакыйкәткә иң якин торучылардыр һәм бу хәл аларны үз-үзләрен тотышына тәнкыйть күзлегеннән чыгып бәя бирергә мәжбүр итә.

Корбаннар үзләре дә, жинаятьчеләр дә зыян күрүченең зурмы, кечкенәме жаваплы булуын билгеләп узалар икән инде, бу гаепнең нәрсәдән гыйбарәт булуын тикшереп карыйк.

Балигъ булмаган үсмерләр

Зыян күрүченең “гаебе”	тулаем % (ранг)	корбаннар % (ранг)	жинаятьчеләр % (ранг)
Зыян күрүче яхшы киенгән, акчасы, кыйммәтле әйберләре бар иде	48,6 (1)	54,0 (1)	39,3 (2)
Үз-үзен тотышы белән жинаятьчеләне котырткан	44,2 (2)	43,6 (2)	48,2 (1)
Кылган гамәле өчен жәза бирергә маташтылар	35,6 (3)	35,0 (3)	26,8 (4)
Вакыт соң чагында кешесез урында булып чыкты	32,7 (4)	31,9 (5)	17,9 (9)
Исерек иде	32,6 (5)	34,4 (4)	30,4 (3)
Икенче компаниядә төркемдә тора иде	30,8 (6)	31,3 (6)	23,2 (5)

Күрүебезчә, тулаем үсмерләр һәм, аерым алганда, зыян күрүчеләр барыннан да элек мәсьәләнең мөлкәт ягын — акча, кыйммәтле әйберләр булуын, шулай ук корбанның котыртучан тәртибен аерым алып күрсәтәләр. Өстәвенә балигъ булмаган жинаятьчеләр фикеренчә, корбанның үз-үзен тотышы зур әһәмияткә ия булып тора.

Зыян күргән кызларның исә 51,7 проценты үз-үзен тотышына котыртучан тотыш дип бәя бирә. Моннан тыш, алар жинаятьнең нинди шартларда ясалыуының әһәмиятен басым ясап күрсәтәләр: корбан соңга калып кешесез урында булган (46,6%), исерек булган (44,8%). Жинаятьчеләр үзләре дә зыян күргән кызларның исерек хәлдә булган булуларын өченче “гаеп факторы” дип атауларын әйтергә кирәк.

Балигъ булмаган үсмерләрнең барлык төркемнәрендә зыян күрүчене анын үзенә жәза бирергә маташуны китереп чыгарган гамәл кылуда бертигез дәрәжәдә гаеплиләр (35 процент чамасы). Икенче яктан, аларның 30 проценты корбанның икенче компаниянеке, территориянеке булуын “гаеп” итеп саный.

Жинаять кылу алдыннан булган шартларда үсмерләрнең үз-үзләрен тотыш үзенчәлекләрен исәпкә алу, үз-үзенә тегеләй яки болай тотуның куркынычлылык дәрәжәсен аңлату аларның жинаятьчел гамәлләр корбаны булып әверелү куркынычын киметергә мөмкин.

Үзләрен жинаятькә этәргән сәбәп һәм омтылышларны белми торып, жинаятьчеләрнең тәртибен аңлап булмый. Үсмерләр бу турыда үзләре нәрсә уйлый? Барыннан да элек алар эчкечелекне (68,5%) атадылар, акча, яшәү өчен кирәкле әйберләр житешмәү (62,9%), наркотиклар куллану (54%), төркемнәрдә катнашу (49,9%), трай тибеп йөрү (47,7%) дә шундый сәбәпләргә керә. Жинаять корбаннарының фикере тулаем охшаш. Хөкем ителгәннәрнең бәяләмәләре шулай ук бу җаваплар белән нигездә туры килә. Әмма хөкем ителгән үсмерләр корбанның теге яки бу группага кергән булуын төп сәбәп дип санамыйлар, ә бит колониядә тәрбияләнүчеләрдән нибары 34,7% ының гына моңа кагылышы юк.

Шулай итеп, жинаять эшләүгә этәрүче традицион шартларга бүген балигъ булмаган үсмерләрнең наркотиклар куллануының ешая баруы, аларның шактый зур өлешенең жинаятьчел төркемнәргә керүе кебек күренешләр өстәлде.

* * *

Саннарга анализ ясаудан туган нәтижеләр ачык. Без хәзерге тормыш шартларын бер сәгатьтә үзгәртә алмыйбыз һәм тормыш чынбарлыгын исәпкә алырга кирәк. Аларны белү безгә һәм балаларыбызга әхлагы күпчелек гражданның күңеленә хуш килүче, ә законны һәр кеше үти торган жәмгыять төзүдә ярдәм итәр.

Наил Хәмитович Сафиуллин — милиция полковнигы, Россия Федерациясе Эчке эшләр министрлыгының Юридик институты Казан филиалы башлыгы.

Булат СОЛТАНБӘКОВ

“КАЗАННЫ КУЛЫНДА ТОТКАН КЕШЕ...”

РИШВӘТ АЛМАГАН ПОЛИЦЕЙСКИЙ ТУРЫНДА
БУЛГАН ХӘЛ

Шаһиәхмәт Алкин. Бу уникаль фотосурәт беренче мәртәбә басыла

1836 елның августында, шәһәрнең башка оешмалары белән бергә, бөтен Казан полициясе аякка бастырыла: император галижәнапләре килүен көтәләр. Данлыклы рус традициясе буенча, зурлап каршыларга әзерләнеләр: кыйшайган коймаларны төзәтәләр, йортларның урамга караган якларын буйыйлар, һәр “шикле” кешене тотып алып ябып куялар һәм башка “саклык чаралары” күрелә.

20 августта Әчтерхан сәүдәгәре Яралов пароходында Николай I Түбән Новгородтан Казанга килә. Яр буенда аны үзенң иярченнәре белән губернатор С. Стрекалов каршы ала. Каршылаучылар арасында шәһәрнең I нче полиция бүлгәе приставы да була. Император карарга тиешле “объектлар”ның күбесе әлгә шул беренче бүлек жаваплылыгында булганлыктан, пристав, бер адым да калмыйча, императорга иярәп йөри. Тик патша кремль чиркәвенә гыйбадәт кылырга кергән чакта гына ишек төбендә калып тора: чөнки аңа, мөселман кешегә, чиркәүгә керергә ярамый.

Патшаның шәһәр белән танышуы әйбәт кенә үтә. Тик бер жирдә генә, шәһәр чиновникларының артыграк тырышуы аркасында, шактый мәзәк хәл килеп чыга. Хикмәт шунда, патша киләсе булгач, университет клиникасын авырулардан бушатып торалар. Патша моны күрәп: “Палаталарыгыз ник буш, авырулар юкмыни?” — дип сорагач, тегеләр аңа: “Бар иде, әмма алар хәзер каникулда”, — дип жавап бирәләр. Күрәсен, кәефә әйбәт булгандыр, патша ачуланмый: “Кызык, больницада да каникуллар булуын беренче итеп тапкыр күрәм”, — дию белән генә чикләнә. Шәһәрнең аеруча тырыш администраторларын патша хозурына тәкъдим иткәндә, беренче полиция бүлгәе приставының да исемен атыйлар. “Барлык юлбасар һәм угрыларның котын алып тора”, — дип тәкъдим итәләр аны Николай патшага. Патша тырыш приставка үз исеменнән рәхмәт белдерә һәм, жинатъчелекне бөтенләй бетерүгә ирешергә кирәк, ди.

Кем соң ул патша тикле патшаның рәхмәтенә лаек булган пристав? Ул — шул чорда Казанда иң атаклы шәхесләрнең берсе, коллежский советник, 2 нче һәм 3 нче дәрәжә Святая Анна орденнары белән бүләкләнгән, руслар тарафыннан Алексей Михайлович дип аталып йөртелгән, ә чын исем-фамилиясе Шаһиәхмәт ибн Мөхәммәт Алкин дигән Иске бистә кешесе. Борынгы болгар-татар авылы Шәмәктән (хәзерге Тәтеш районында) чыккан Алкиннар гаиләсе Казанга XVIII гасыр ахырында килеп урнаша. Һәрхәлдә Шаһиәхмәт Алкинны яхшы белгән атаклы тарихчы Шиһабетдин Мәржани шулай дип яза. Аның сүзеннән шикләнәргә урын юк, чөнки ул әлгә Алкинны ишетеп кенә түгел, күрәп тә белгән. Алай гына да түгел, Мәржани хәзрәткә “үзе теләп, гаделлекне өскә чыгаруда ярдәм” дә иткән кеше. Һәр зур акыл иясенә хас булганча, Мәржанинең холкы бик җиңелдән булмаган, кызып киткән чакларында бик дипломатия дә саклап тормаган ул: каты итеп, турыдан бәрәп әйткән әйтәсе сүзен. Үзе ише муллалар, дин әһелләре белән чираттагы низагъка керәп, тегеләр аны муллалыктан читләштерү юлында инде максатыбызга ирешәбез дип куанышып йөргән көннәрдә, хаксызга рәнҗетелүдән нәкъ менә шул Шаһиәхмәт Алкин коткарып кала хәзрәтне.

Әмма Алкинның Казан тарихына керәп калуы бу яхшылыгы өчен генә түгел. 1917 елга кадәр чукынмаган татарлардан беркем дә администрация баскычында Алкин шикелле югарыга күтәрелә алмый: ул байтак еллар Казан шәһәрнең полиция башлыгы (полицмейстер) булып тора. Һәм, мөхтәрәм Мәржани сүзләренә караганда, аның каршында барысы да тетрәп торалар, ул бөтен Казанны кулында тотта.

Алкинның дәүләт аппаратында хезмәте 1826 елда башлана. Шул елны поручик Мөхәммәтмирза Алкинның унтугыз яшьлек малае, гимназия тәмамлап, Казан губерна идарәсендәге иң бәләкәй урында эш

кәгазыләрән күчереп язучы булып эшли башлый. Дүрт ел үткәч, аны экзекутор (идарәдә хужалык һәм тәртип саклау эшләрен алып баручы) итеп куялар һәм аңа коллежский регистратор чины бирелә. Зур дәрәжә түгел, әлбәттә. Идарә хезмәтендәгеләргә бирелә торган иң түбән чин була бу. Әмма егетнең тырышлыгы, һәр эшне акыл белән, жиренә житкереп башкара алу сәләте, рус һәм татар телләрен яхшы белүе, шуның өстенә тагын бернидән курыкмыйча, һәркайда кыю, батыр эш итүе идарә чиновникларының гына түгел, хәтта губернатор күңеленә дә хуш килә һәм бу нәрсә аның киләчәген хәл итүдә зур этәргеч була.

1833 елда аны бүлек пристава, ягъни Казанның беренче полиция бүлегә (хәзергечә әйтсәк, район милиция башлыгы) житәкчесе итеп куялар. Сүз дә юк, дәрәжәлә дә, шул ук вакытта бик мәшәкатчелә дә урын. Чөнки идарә органнары, зур уку йортлары, күп кенә чиркәүләр, монастырьлар, зур-зур байларның, чиновникларның, сәүдәгәрләрнең биләмәләре — барысы да шәһәрнең шул беренче бүлеккә керә торган үзәк өлешендә урнашкан була. Шуларның барысының иминлеген саклау 26 яшьлек Алкинга йөкләнә.

Халыкта шундый сүzlәр йөри: элекке заманда Казан шундый тәртипле, тыныч шәһәр булган ки, кешеләр хәтта ишекләрен бикләмичә калдырсалар да әйберләренә һичкем тимәгән, имеш. Бу дәрәжәгә бик үк туры килми. Башка зур шәһәрләрдәгә шикелле, Казанда да аерым жинаятьчеләр генә түгел, хәтта аларның ширкәтләре дә тамыр жәя. Кояш баеганнан соң урамга чыгып йөрү куркыныч, ә талау һәм үтерүләр көндәлек күренеш булган. Кайбер чорда, әйтик үткән гасырның илленче елларында, үтерү-талауларга каршы көрәшкә үз көчләре генә житмәгәч, губерна хакимияте Ырымбур һәм Урал гаскәрләренә, казак командаларын ярдәмгә жибәрүне үтенеп, мөрәжәгать итәргә мәжбүр була. Ә Иделдә, Казан тирәсендә юлбасарлар белән көрәшү өчен 1856 елга кадәр махсус флотилия тотыла.

Беренче полиция бүлегә башлыгы итеп билгеләнгәч, Алкин бөтен тырышлыгын куеп эшкә керешә. Куркыныч жинаятьчеләрне кулга алуда күп мәртәбәләр үзе катнаша. Шәһәр үзәгендә талау-үтерү белән шөгыйльләнүчеләр өерен фаш итүдә башлап йөргәнә өчен 1835 елда чылбырлы алтын сәгать белән бүләкләнә һәм губернаторның шәхси рәхмәтенә ласк була. Кырыгынчы еллар башында инде байтактан Казан халкын һәм шәһәр тирәсендәгә авылларны талап-бөлдәреп килгән, унарча кешенең башына житкән юлбасарлар Чайкин белән Быковны кулга алу шулай ук Алкин житәкчелегендә оештырыла. Ул явызларны тотып, Арча кырында бөтен халык алдында кыйнап үтергәннән соң, шәһәр тынычланып, иркен сулый башлый. Сүз уңаснда әйтеп үтик, ул кабахәтләрнең скелетлары университетның анатомия музейна куела һәм әле хәзер дә фәнгә хезмәт итә.

1842 елның 24 августында Казанда коточкыч вакыйга була: иртән Проломный (хәзерге Бауман) урамында янгын чыга һәм, вакытында сүндереп кала алмау сәбәпле, ул кичкә бөтен шәһәрне чолгап ала. Янгын кызулыгы шул кадәр көчле була ки, хәтта шәһәрдән берничә чакрым читтә булган печән богылларына ут каба. Шәһәр халкы Казансу аръягындагы болыннарда китеп котылырга мәжбүр була. Ул янгын вакытында ике меңгә яқын йорт янып көлгә әйләнә. Бөтен Россия халкында кызгану хисләре тудырган ул афәт вакытында да Алкин батырлык, ныклык күрсәтә. Аның акыллы күрсәтмәләре гажизлектән башла-

рын югалтып, ни кылырга белмәгән күп кенә кешеләрне коткарып калырга ярдәм итә. Ул шәхсән үзе дә, әйберләрен, йортларын ташлап китә алмыйча, инде өсләренә ут каба башлаган уннарча кешене янып үлүдән коткарып кала.

Кырыгынчы еллар уртасында Алкинны Казан полицмейстеры ярдәмчесе итеп күтәрәләр. Полицмейстер еш авыру сәбәпле, Алкинга “шеф”ның эшен дә алып барырга туры килә. Шуңа күрә халык арасында “безнең полициянең чын башлыгы — ярсу татар”, дип сөйли башлыйлар. Юраулары юш килә: күп тә үтми, Алкин Казанның полицмейстеры итеп билгеләнә.

Алкинның үзенә карата хөрмәт уяткан тагын бер “сәер” ягы була: ул ришвәт алмый! Һәрхәлдә аның хакында шулай дип сөйлиләр, һәм бу фикерне берәү дә кире какмый. Тагын бер “сәер” сыйфаты була Алкинның: синең урындагы кешегә шулай тиеш, дип, чукунырга күпме генә өндәп карасалар да, Алкин динен алмаштырырга риза булмый — ислам динендә кала. Полицмейстер буларак, Алкинның абруе шул тикле зур була ки, аның бу “кирелеге” белән килешергә мәжбүр булалар. Беркем, хәтта губернатор үзе дә, аның хезмәт урынында намазлык һәм комган тотып биш вакыт намазны калдырмыйча укып баруына сүз әйтми.

1859 елда, илле ике яшендә, коллежский советник (хәзергечә, полковник) Алкин көтмәгәндә отставкага китәргә була. Китмә, эшләр әле, дип ни кадәр генә әгъвәләп карасалар да, үз ниятеннән кайтмый һәм ул заман өчен зур акча — көмешләтә 285 сум пенсия белән отставкага чыга. Аның Казанда ике йорты: берсе Воскресенский урамында (хәзер Ленин урамы), икенчесе Иске бистәдә була. Шул йортларның бистәдәгесендә Алкин татар мәгарифе тарихында беренче буларак, дөнья-ви фәннәр дә укытыла торган кызлар мәктәбе ачып жиберә. Аның Мамадыш өязендә зур булмаган биләмәсе дә була. Отставкага чыккач, ул күбрәк вакытын үзенә зур гаиләсе: беренче хатыннан туган кызы, икенче хатыннан — Уфа сәүдәгәре Арсаев кызы Хөснәжамалдан — туган дүрт улы һәм ике кызы белән шул авылда үткәрә. Ул 1875 елда дөнья куя. Аны Яңа бистәнең яңа зиратына җирлиләр.

Шәһиәхмәт ибн Мөхәммәт Алкинның уллары һәм оныклары арасында исемнәре татар халкы һәм Россия тарихына кереп калган затлар байтак. Улы Сәетгәрәй, мәсәлән, присяжный поверенный, җир эшләре белгече була һәм Дәүләт думасына әгъза итеп сайлана. Оныклары Ильяс белән Жиһангир революция һәм гражданнар сугышы елларында күренекле жәмәгать эшлеклеләре булып китәләр. Ильяс — татар жәмәгать оешмаларының урталыкны яклаучылары лидеры, аннары Зәки Вәлиди житәкчеләгендәге башкорт гаскәрләре штабы башлыгы була, аның белән бергә фәжигалә юл үтә. Күренекле тарихчы һәм халык мәгарифе эшлеклесе, шәрык телләрен бик яхшы белгән шәхес, әле хәзер дә әһәмиәттен югалтмаган Казан турындагы китап авторы Михаил Пинегинның тормышы шулай ук Алкиннар гаиләсе белән якыннан бәйлә: ул аларның кияве булган.

ایبده قورقه، قورقه تورلی اولار اولیغان چاقلی
عقلانده و مصلحتونه کونکانه اولیغان چاقلی
ایبده هم احمد کونکام باقش، بخاکس
نکده به شکر گنجه رفت. سعادتی و قدرتی
ایبده ایلیک نلکک صافی هست دردی قورقه افواج
الکلی مرند دین برچی کوه و مغان یا ش
یار آقام، قاضی کونکانی، صبر تلم یا خدایم
سویه ایبده ایلیک، شونده قورقه ایلیک، اولیغان
بران کیمچی، اصول آقادی، حاضر یون ایلیک اولیغان
قورقه سونای یوز کده به نلک گنجه ایلیک اولیغان
طریق قالدی یوزون کوه و شوره و غوغا و ن تمام طریقی
موتکایه یوز به نلک گنجه ایلیک ایلیک

Габдулла Пукайның
туурына 110 ел

Шагыйрьнен бишсеге

И Казан арты! Сизә кайттым сөеп тагын да мин.

Габдулла Тукай

*Гадел солтан, тутры казый, белгеч табиб, агым су,
корылган базар булмаган жирдә тормак тиеш
түгелдер.*

Локман Хәким

Казан арты... Ул ни? Ул — нинди географик район, ни өчен ул як Казан арты дип йөртелә?

“Казан арты” дигән кечкенә бер төбәккә хәзерге Биектау, Дөбяз, Әтнә, Кенәр, Арча, Балтач тирәсендәге авыллар керә. Урманлы, кечерәк кенә елгалы, чокыр-чакырлы, ташлы басулы жирләр, яланнар. Катнаш урманнар бер яктан мәһабәт наратлы Илләткә барып тоташа, икенче яктан удмуртларга һәм Киров өлкәсе урманнарына, Вятка ягына тоташа. Елгаларның иң зурысы, әлбәттә, Казанка. Казан шәһәрненән 80 чакрым ераклыктагы Чыпчык, Бимәр исемле рус авылларын тоташтырган урман эчендәге кечкенә генә тибешле ашъяулык кадәр бер чыганактан башлана. Моннан тыш, Казан артында Кесмәс, Му, Бирәзә, Шушма, Ия, Ашыт сулары бар, тыйнак кына, күбесе инде хәлсез генә инешләр, ләкин гыйфрит кебек куәтле машиналарга, елгаларның желекләрен киптереп киселгән элеккеге урманнарда, көйгән әрәмәлекләргә карамыйча, ул елгачыклар һаман агалар; әле заманга бирешмичә, яз көннәрендә “юл өзеге” дигән дөһшәтләр ясап куялар, жәйнәң иң коры вакытында да, менә бетәм-кибәм ди-ди, һаман кыштырдап, челтерәп, чурлап алга үрмәлиләр, әйтерсен, кырыс Каспий дулкыннарына кушылып, Иран ярларына бөреләп алырга, аннан күккә пар булып күтәреләп, океаннар өстеннән узып, туган якка яңадан кайтырга ашыгалар...

Казан артының этнографик ягы чуар: марилар, удмуртлар, руслар белән аралашып яшәү эзсез калмаган. Жыйнак кына гәүдәле, кечкенә күзле, кызыл чөчлө, кызыл сипкелле татарлар очрый икән, гажәп түгел: татар белән мари гомере бие ил-умач килеп яшәгән бу төбәктә. Балтач—Кукмара ягында сап-сары чөчлө, зәңгәр күзле, эре яңаклы, таза сөякле татарлар очрый икән — гажәп түгел, удмурт белән татар катнашкан авыллар Казан артында гадәти хәл. Руслары да шулай: үз телләрен онытып, гел татарча сөйләшәп йөргән, татар кызына өйләнгән, тагын әллә ничек, әллә ничек туганлашып таралышып беткән руслар байтак анда. Әнә шул бай калейдоскоп эчендә татарның әдәби теле сакланган: Казан арты татарлары турында фикер йөртәй, Тукай болай ди: “Милли әдәбиятымыз фәкать шулар телендә, шулар рухында булуын телим” (С. Сүнчәләйгә хаты, 1910 ел, 9 ноябрь тарихлы).

Шулай да — ни өчен Казан арты? Нигә Норлат, Буа, Апас яклары “арт” түгел, нигә Әтнә—Арча? Бу төшенчә уналтынчы гасырдагы мәгълүм тарихи вакыйгалар нигезендә туган булса кирәк. Мәскәү — Зөя ягыннан караганда Арча—Әтнә—Дөбяз төбәге, чыннан да, Казанның арты бит һәм ул шулай тарихка кереп киткән дә. Ту-

кай үзе бу төшенчәне бик яратып кулланган, мәкаләләрендә, очеркларында, хатларында ул аны ниндидер бер сагышлы жылылык белән, кайвакытта халыкның авыр тормышына газалы сыкрану, ә кайчакта сатирик интонацияләрдә кулана. XX гасыр башында Казан артының мәдәният-мәгърифәт ягыннан бик нык артта калуына сыкранып, шагыйрь болай яза:

*Бер борыл да, и Казан, син бу Казан артын кара:
Нур чәчәсәң бар өязгә, үз өязең кап-кара.
(“Казан вә Казан арты”, 1912)*

Әмма тарихка эчкәрәк керик әле. Казан арты халкы кемнәрдән, ничек формалашкан? Казан арты — Казан губернасында жан башына имана жиренә күләме ягыннан иң фәкыйрь төбәк. Анда урман, ташлы басу, кызыл балчык, кантарлы кырлар.

Шулай да Казан ханлыгы чорында бу төбәктә байтак татар феодаллары яшәгән-легә мәгълүм. Совет чоры галиме Гали Рәхим, мәсәлән, Зур Сәрдә, Кече Әтнә, Иске Мәңгәр, Өжем, Рус Урматы һәм башка авылларда 1529—1548 елларга караган кабер ташларын искә ала (“Татарские этнографические памятники XVI века... Труды общества изучения Татарстана, 1 нче том. Казан, 1930, 155—158, 160, 162, 166 битләр). Ерганаclar, кызыл-сары ярлар, вак ташлы инешләр. XVI гасырның икенче яртысында Казан һәм Казан тирәсендәге бистәләрдән бик күп халык әнә шул марилар, удмуртлар яшәгән урман аланнарына китеп урнаша, элеккеге шәһәр һөнәрчеләре, сәүдәгәрләре, укымышлылары үзләре өчен яңа, әмма ата-бабалары өчен таныш булган игенчелек һөнәрен үзләштерергә керешә. Игенчелек белән рәттән — урман эше, йорт-жир салу, каралты-кура торгызу, аучылык, умартачылык эшенә тотыналар. Урман яндыру (ышна әрчү), төп чыгару, иген басуы “ясау”...

Казан артына күчеп килгән бу халык мари, удмурт халкы белән тиз аралаша, ике арада дини, милли каршылыklar бөтенләй үк булмый кала. Казан артындагы байтак татар авылын халык әле дә булса “ар” авылы дип йөртә (“ар” дип удмуртларны атап йөрткәннәр) һәм аларның кайчандыр удмурт булганнарын бүгенге сөйләшләрәндә фонетик яңгыраш әле дә сиздереп тора. Казаннан һәм шәһәр тирәсе бистәләреннән күчеп килгән татар халкы еллар узу белән Казан артында мануфактуралар — “фабрикалар”га нигез сала.

Тар гына — өч ягыннан урман белән кысылган Казан арты. Арчадан көнчыгышка китсәң — удмурт урманнары, төньякка китсәң — Балтач—Уржум чыршылары, төньяк-көнбатышта егермешәр-утызар метр биеклектәге нарат урманы — Илләт ягы. Әмма шул Казан белән урман кыска тар жирдә татарлар (өлешчә рус алпавытлары һәм купецлар) искиткеч зур өлгерлек белән промышленность тудыралар. Кышкарда, Бәрәскәдә, Орнашбашта, Орыда 1775—1798 еллар эчендә Муса Усманов, Корбан Борнаев, Рәхим һәм Хәмзә Мамышевлар, Хәмзә Сәитовларның комач мануфактуралары, Алатта арагы заводы (рус алпавыты Шувалов), бакыр эретү (1747) заводы эшли башлый. Кайбер өлгерләр авылдан кире шәһәргә — ата-бабалары чыккан Казанга да үрмәлиләр. Ибраһим Йосыповның (Кишет авылы фабриканты), мәсәлән, Кишеттә дә, Казанда да комач эшләү фабрикалары була. (С.Х. Алишев. Татары Среднего Поволжья в Пугачевском восстании. Казань, 1973, с. 206—208). Тире эшкәртү, сабын кайнату мануфактуралары нигездә йомышлы татарлар кулында булган. Алар Кышкар, Бәрәскә, Орнашбаш, Оры, Ашыт авылларында урнашкан булганнар (С.Х. Алишев, 28 бит).

Элеккеге шәһәр халкының токымы монда сәүдә-промышленностьны жәелдереп кенә калмаган. Казан артына үз холкын, үз культурасын, гадәтен, ижатын да сәндәрә башлаган. Жир эшкәртә, иген чәчә, урман кисә, умарта, терлек-туар асрый башлаган элеккеге шәһәр һәм бистә халкы жирле крестьяннарынның авыз ижатына шәһәр культурасын үрә башлаган. Нәтижәдә авыл халкының авыз ижаты белән шәһәр

халкының авыз ижаты бергә кушылып бер-берсен баету нигезендә фольклорның аерымы бер катлавы — ике культураның синтезы туган. Казан артының жырға, мәкаль-әйтемгә, сынамышларга, әкиятләргә аеруча бай булуы әнә шуннан килә. Кызганычка каршы, заманында Казан артының үз Каюм Насырийе тумый калган, әмма Тукай китапларына кергән жырларның, әкият, мәкаль-әйтемнәр, афоризмнарның барысы да диярлек Казан артыныкы. Тукай аларны Уральскида язган ич, диярләр. Шулай, ләкин Уральск турында сүз алдарак әле.

Казан арты — илебез тарихындагы зур вакыйгаларның шаһиты. Пугачев гаскәренен зур отрядлары 1773 елда Арча—Балтач, Арча—Казан юлларын үз кулларында тоталар, монда Мәсгут Назиров, Габделфайкъ Усманов, Гомәр Ибраев отрядлары йөри. Казан артының бик күп авыллары — Югары Сәрдә, Алат, Кечкенә Аты, Аты, Чыршы, Югары Арбаш, Түбән Арбаш, Субаш, Шәләнгер, Чуриле, Төбәк Чокырча, Чокырча, Корайбан, Югары Курса, Түбән Курса, Иске Му, Ташкичү, Мөндеш, Божа, Кишмәт, Бөреле, Шапшы, Көек, Кырлай авыллары баш күтәрә. (Мәгълүматлар С.Х. Алишев китабыннан, 198-206 битләр). Минем өчен ачыш: мин туган Гөберчәк авылы да (ул вакыттагы исеме Кечкенә Му) Пугачев восстаниесенә катнашкан, баш күтәргән. Менә юаш кына минем авылдашлар! Пугачев гаскәренен бер отряды Кышкар авылына да килеп чыга. Гаскәриләр Кышкарның иң зур баен талыйлар, мөлкәтен алып бетерәләр. Бу хәбәрне ишеткән Кишет авылы фабриканты Ибраһим Йосыпов тиз генә патша армиясенә барып хезмәткә керә: Пугачев гаскәре жиңелгәч, патша хөкүмәте аңа салымсыз сәүдә итү хокукы бирә.

Тарих Казан артын сыйнфый сизгерлек хисе белән тәрбияли. Сыйнфый сизгерлек асылда патриотизмга алып килә инде ул. 1812 елда Наполеон гаскәрләре Россиягә басып кергәч, Арча чиркәвендә бу вакыйгага багышлап дога уку оештырыла. Чиркәүнен пономаре Александр Ильин шул вакытта, программада каралмаганча чыгыш ясый: “Жәмәгать, — ди ул, — изге жиребезгә дошман бәрәп кергән. Безнен бурыч — сәләмәт булганнарыбызга сугышка китәргә, монда калганнарыбызга сугышта жинү өчен ярдәм күрсәтергә...”

Арчада ополченецларның зур отряды төзелеп Казанга килә.

Жир аз якта халык һөнәрле була. Электән дә һөнәр иясе булган, ил-жир күреп йөргән, сәүдә иткән бу халык Казан артында сәүдәне жанландырып жибәрә. Сәүдә үзәге — аерымы регионнар өчен — базар. Казан артында акрынлап зур-зур базарлар оеша. Боларның иң мәшһүре — Этнә базары. Аннан кала Арча, Апаз, Күлле-Киме, Балтач, Чепья, Иске Ашыт, Кенәр, Рус Алаты, Мәмдәл базарлары. Һөнәрчелекнең үсүенә базарның йогынтысы зур була, ләкин шул ук вакытта базарның үсүендә һөнәрчелек үзе зур роль уйный. Сәүдәгерлек исә һаман киңәя, үзенә зур юллар таләп итә башлый. Казан арты крестьяннары катлавыннан акрынлап ерак юлларга йөрүче сәүдәгерләр, Казан фабрикантларыннан “оптом” сатып алып, авылларда таратып йөрүчеләр барлыкка килә. Гасырлар узу белән авылдан жир азлыкка чыдый алмыйча чыгып киткән крестьяннарның саны арта. Казан арты крестьяннары нигездә ике якка миграция кичерәләр: беренчесе — Казан шәһәренә — ялчылыкка, хезмәтчелеккә.

Түбән Сәрдә һәм Дөбяз ягы кешеләре, мәсәлән, Казанда “барабыз”лыкка хезмәт иткәннәр, ат белән кишетләрдә эшләгәннәр. Бу традиция (ат жигеп юл йөрү) Казан артында шул дәрәжәдә көчле сакланган иде ки, әле 1950 елларда да кышын ат жигеп Арча базарына килгәндә Сәрдә, Ашабаш, Штерә, Орнашбаш ирләре билне кызыл комач белән буып, аның очларын ике якка асылындырып куялар һәм билендә кызыл комач путасы булмаган ирне ат жигүчегә исәпләп тә тормыйлар иде... Ул комачның нинди мәгънәсе булгандыр инде, ихтимал, аны Н. Исәнбәт, Н. Фәттаһ кебек язучылардан сораргадыр...

Шәһәргә күчеп киткәннәреннән бер өлеше анда утырып ук калган. Алардан ахырдан приказчиклар (кишетчеләр), сәүдәгерләр, унтугызынчы гасыр ахырына таба эшчеләр сыйныфы формалаша.

Икенчесе — Уральск, Троицк, Оренбург якларына. Монда күчеп килүчеләр-нең бер төркеме — тегүчеләр, төрле һөнәр ияләре, икенче бер төркеме сәүдәгәрләргә төшкел итә, өченче бер төркемнән шулай ук эшчеләр сыйныфы формалаша. Ни өчен Уральск, Троицк, Оренбург? Чөнки алар — Урта Азия, казакъ-кыргыз далалары белән эчке Россия базарларын тоташтыручы олы юл өстендә капка. Казакъ-кыргыз далаларыннан Россия фабрикаларына чимал жыю, озату өчен иң кулай кешеләр татарлар булып чыга (сәүдә юлында йөргәнлектән телләр белү, шомарган булу зур роль уйный, әлбәттә) һәм Казан артының жирсез халкы бик күпләп шул якка күчә. Игътибар итик: Кырлайдан Габдулланы алып китүче Бәдри солдат 1898 елда ук Уральск шәһәренә күчкән һәм ул бер дә изелгән татар түгел, Казанда бары тик гостиницага гына тук-тала (Тукай, 4-том, 28 бит). Сәгъди абзый белән сөйләшкәннән игътибар итегез: “Юк, сез не имеешь права кеше баласын тотып торырга...” Ятим малайның киләчәк язмышын хәл итүгә әнә шулай дәүләт теле һәм элементар юриспруденция катнашкан. Юл йөргән кеше андыйның рәтен белә инде ул... Хәер, Алты-биш Сапый да Уральск шәһәреннән килгәч Казанда номерга гына төшә. Тукайның бала вакытта ук Уральск шәһәренә барып чыгуы, анда туганнары яшәве, бик күп якташларын табуы — бер дә очраклы түгел. (Мәсәлән, Уральскидагы “Казан” гостиницасында уздырылган кичәдә Тукай үзенң “Теләнче” шигырен укый. Шунда ул сәхнәгә хәерче киemenә киендереп Казан арты Иске Кишет авылы егете Хәкимжан Йосыповны алып чыга). Уральскида Казан арты — Этнә, Бирәзә, Кишет, Өчиле, Чиканас егетләре, тегүчеләр, кәсепчеләр байтак булган. Әмма, монысы инде аның — яңа тарих. Ә искерәге?

Сәүдә үзәге Этнә—Мәңгәр тирәсендә акрынлап акча тупланган. Сәүдә эшен йөртү, алып бару өчен гыйлем-мәгърифәт кирәк булган. Сәүдә, базарлар үсү белән бергә Казан артында мәдрәсәләр ачыла башлаган. Арадан иң зурлары — Кышкар, Курса мәдрәсәләре булган. Кечерәкләрдән — Ташкичү, Казиле һ.б. мәдрәсәләр. Әйтергә кирәк, бу мәдрәсәләрдә уку системасы һич тә без күз алдына китереп өйрәнгән 19 гасыр ахыры, 20 гасыр башы схоластик мәдрәсәләрендәге уку системасына охшамаган. Мәсәлән, бу уку йортларында география, астрономия, хисап буенча заманына күрә зур гыйлем бирелгән. Сәүдә эше белән көн иткән “ак” халыкка бик тә кирәкле мәгълүматлар бу. Мәдрәсәләргә сәүдәгәр байлар тоткан. Болар, әлбәттә, инде шәһәрчә яшәргә тырышканнар, затлы йортлар салдырганнар (Мәңгәр авылындагы архитектура үрнәкләре), тәрәзә капкачларын элеккеге Казан шәһәрендәге традицияләр үрнәгендә челтәрләп бизәгәннәр, авыл жиренә шәһәр культурасын керткәннәр. Архитектурадагы бу матур традицияләр әле дә булса Балтач, Арча, Кенәр якларында, Биектау районының Сасмак авылында дәвам итә. Тәрәзә наличникларының күп гасырлык орнаментлары Казан артына, һичшиксез, Казан шәһәреннән күчеп килгән.

Мәдрәсә акча булган жирдә генә яши ала. Мәңгәр—Этнә байлары шулай Кышкарда, Иске Масра, Курса сәүдәгәрләре Югары Курсада заманына күрә зур уку йортлары салып куялар. Казан артында шәһәр традициясе буенча укымышлылык, китап язу, гыйлем эстәү дәвам итә. Әйтик, Ш. Мәржанинның әтисе Баһаветдин Казан артының мәктәп-мәдрәсәләрендә күп төрле фәннәр укыткан гыйлемлеге белән мәшһүр кеше, Урта Азиядәге галимнәр белән арадаш булган. Шиһабетдинның әнисе ягыннан бабасы Габденнасыр — Ашыт авылының зур укымышлысы. Оныгы Шиһабетдинның формалашуында аның роле зур булган. Әтисе ягыннан бабасы Сөбхан — гарәпчә һәм фарсыча зур мәгълүматлы кеше, үз гомерендә берничә китап күчереп язган, оныгының тарихчы булып китүенә беренче этәргеч ясаган. Казан артының Ташкичү һәм Япончы исемле кечкенә генә авылларында Шиһабетдинның ата-бабасының зур-зур китапханәләре булган. Ә авыл жирендәге китапханә акрын хәрәкәт итүче “шартлаткыч” кебек инде ул: ул — гасырлар өчен эшли, акрын, эзлекле, әмма нәтижәле эшли. Мәңгәрләр, Ташкичүләр, Япончылар шуның өстенә тагын Урта Азия белән зур сәүдә алып баралар. Казан артында кибетләр тоталар. Шиһабетдинны да Бохарага Мәңгәр сәүдәгәрләре алып китә: 1838 елда, әтисе аны Ташкичүдән Мәңгәргә

китереп, Мохтар бәк Мөхәммәд (бәк!) исемле сәүдәгәрнең кәрванына урнаштырып гыйлем эстәргә Урта Азиягә озата.

Шунысы характерлы, Казан арты сәүдәгәре кая гына барып чыкмасын — эше рәтләнеп китүгә, шул төбәктә мәдрәсә сала. Мәдрәсә сала, үзе белән китап, кулъязма алып бара, төрки халыклары арасында шуны тарата. Алардан дин китабы да байтак булгандыр, әмма, тарихта алары түгел, ә чын әдәбият кына файдалы эз калдыра. Әйтик, “Кыйссаи Йосыф” әсәренәң бүгенгә фәнгә билгеле булган 115 данә кулъязмасыннан 12 данәсе Казан артыннан табылган. Ләкин бу әле төгәл күрсәткеч була алмый. Чөнки Казан артына кулъязмалар эзләп фәнни экспедиция оештырылганы юк. Мәшһүр поэманың бик күп данәсе Актаныш зонасыннан табылган икән — безнең гыйлем-фән дөньясы моның белән Альберт Фәтхиевкә бурычлы. Ул үз төбәгендә сакланган бөтен кулъязманы жыйган да жыйган. Казан артыныкы еллар узган саен юкка чыга барган. Ә шулай да кызыклы күренеш: Йосыф китабының Олы Мөнгәрдә күчәрәп язылган экземпляры ерак-еракларда табылган. Мәсәлән, Астраханьда. Димәк, Казан арты сәүдәгәре белән килгән. Инде бастыручыларны әйткән дә юк: гел Казан арты. Рәхмәй тылмач беренче экземплярын бастырса, Түбән Курса авылы крестьяны (әлбәттә, сәүдәгәр инде) Шәмсетдин Хөсәенов 1885 елда университет басмаханәсендә шуны ук яңадан бастыра һәм аннан соң да халыкка кирәкле күп китаплар бастыра. Казан арты кешеләренәң университет басмаханәсеннән шулай файдаланулары бик гыйбрәтле. Хөсәеновларда “Йосыф китабы”ның кулъязмасы да сакланган булган.

Бик кызыклы күренеш: минем туган авылым Гөберчәк — 19 гасырда Казан артының иң кара авылларыннан берсе булган. Әмма 1961 елда мин анда “Йосыф кыйссасы”ның бер кулъязмасын таптым. Бу хәзер фәнни әйләнешкә кереп китте (37 нче сан белән). Каян килгән? — дип егерме елдан соң кабат кызыксынам — Шихабетдин Мәржани авылы Ташкичүдән икән. Безнең авылның революциягә кадәрге мулласы Хәким хәзрәт Ташкичүдә туып, Кышкарда укып, монда китерелгән булган икән. Кулъязманың юлы әнә шулай ачыкланды.

“Йосыф китабы”ның шул кулъязма таралган төбәктә тәрбияләнгән Тукай-малайга киләчәктәге зур тәэсире булып. Тукайның күп шигырьләре шул үлчәүдә, шул материалда язылып, Тукай бу поэмадагы ритм, рифманы үзенчә яңартып, заманча яңгыратып.

*Йусеф әйдүр: “Кәнгәндә дормыш идүм,
Бер вакыт-дә ул мәками күрмеш идем,
Кечеклекдә анда тәлим тормыш идем —
Бу тели — бән үгрәндәм” — дәйүр имди.*

Карале, Тукай искә төште бит: мин берәз торган идем, жирне аз-маз чәчкәләп урган идем..

Сүз — мәдрәсә салу турында иде.

Троицк төбәгендәге Яушевлар 20 гасыр башында үзләренәң мәдрәсәсенә тарихта беренче буларак земство акчасын алуга ирешү белән билгеле. Әмма Яушевларның да нигез башы — Казан артыннан. Сәүдә эше белән йөргән Яушев — Казан арты Күшәр кешесе. Кышкар төбәгеннән. Ул Кызылъяр шәһәрәндә мәдрәсә салдыра, ләкин үз малае Габделваһапны ул, үсеп житкәч, гыйлем эстәр өчен туган ягына — Кышкар мәдрәсәсенә жиберә. Әхмәт мәдрәсәсендә 6—7 ел чамасы укып, жәйләрен Күшәрдә — Габделваһапның туганнары Галибшә Яушевларда уздыралар. Атаклы “Таһир-Зөһрә”не шулай итеп Күшәр авылында торып Минзәлә тумасы Әхмәт Уразаев Кормаши иҗат иткән. Шунда ук “Бүзәгет” тә язылган, Күшәр—Кышкар тирәсендә бу ике поэманың икесен дә кулдан-кулга йөртеп укыганнар, күчәрәп язганнар. Тукайда “Таһир-Зөһрә” турында: “Минем гоманымча, кечкенә чагында шушы китапны укып, жыламыйча үскән ирләремез вә хатыннарымыз сирәктер” (1910 ел).

Мәдрәсә салу дигәннән... Халкыбызга бик зур укымышлы кешеләр өзәрләшкән (Г. Ибраһимов, Ш. Бабич, Сәйфи-Кудаш һ.б.) “Галия” мәдрәсәсен салуга беренче ак-

чаны шулай ук Казан арты сәүдәгәре, Битаман кешесе Садри Назиров биргән, ул кеше әле 1925 елда гына Казан шәһәрәндә үлгән...

Татар халкына белем учаклары ачып бирү мәсьәләсендә кайбер меценатларның файдалы хезмәтен һич тә инкяр итәргә ярамый. Андрей Вознесенский болай ди: "Как обязано наше искусство меценатам. Художник хрупок. В отношениях с миром ему нужна поддержка..." ("Прорабы духа", "Литературная газета", N 10, 1984).

Казан арты, гомумән, хәтергә, тарихка, кулъязма китапларга бай булган. Олы Мәңгәр авылының "отставкада"гы мулласы Шаһиәхмәт Мөхәммәдиев, мәсәлән, 1878 елгы Мәңгәр восстаниесендә катнашкан һәм үзе күргән канлы вакыйгаларны "Мирь-ат-эльвакыйгат" ("Булган хәлләрнең көзгесе") исемле кулъязма китапта яктырткан. Бу кулъязма хәзер кайда икән?

Казан арты мәдрәсәләре акрынлап нәтижә бирә башлый. 19 гасырның беренче чирегендә Габденнасыр Курсави (1776—1818) Бохара схоластикасына беренче һөжүмне ясый — кыска гына гомерендә ул (42 яшь) үз авылларында зур мәдрәсә ачуга ирешә, "Туры юлга өндәү" исемле китап яза, кыскасы, мөселман-татарлар дөньясын шау иттерә. Курсавиның үз заманында Казан һәм Казан арты кадимчеләрен ничек тетрәтеп торыу турында Мәржани "Мөстафад..."та искә ала: "Мулла Әбүнасыр Бохара галимнәренә һәммәсен бер тишәккә тыгып китте. Казан шәһәрәндә Апанай Хафиз әүладыннан улан байлардан кияүләренә килер иде, ул гасырында улан Казан голәмасы дөгъвәт иделдектә мәҗлесеннән качарлар икән. Бервакыт Муса бай мулла Фазылны иртә белән чәйгә алмага жибәрәп, кыраеп килеп жидекдә хадимдән: кунак, я мәҗлес бармы, дип сорагач, юк, Курса мулласы гына бар, дип җавап биргәч, бәла тәүкыйф (кулга алынган кебек — М.М.) жәяүләп Яңа Бистәгә кайтып китмеш... мулла Жамалетдин әл-Сабавиның: һай шул нәрсәне Бохарада алып кына куймадылар лабаса, дидекенә нәкыйль кылыр иде" ("Мөстафад эль әхбар". 2 китап, Казан, 1900 ел, 169—170 битләр).

Курсави мәдрәсәсенә даны еракларга тарала, болар — Кышкар һәм Курса — урманлы, ташлы басулы Казан артында ике йолдыз булып калкалар. Әдәбият тарихында Җибәтулла Салихов дип йөртелгән шагыйрь дә (1794—1867) Оренбург тирәсендәге гыйлемгә генә риза булмыйча, Курса мәдрәсәсенә (19 гасырның 20 нчы еллары), аннан Кышкарга килеп белем күтәрә. Аның мәшһүр шигыре "Тәндә жаным", ихтимал, Курса—Кышкар белем учакларын күргәч язылгандыр:

Тәндә жаным ничә көн миһман икәндер, белмәдем,*

*Үттә гомрем, барысы хосран** икәндер, белмәдем.*

Казан артында әле Дөбъяз төбәгә дә бар. Кайбер егетләр Кышкар, Курсага гына риза булмыйлар (шул ук Шиһабетдин Мәржани), белем эзләп әллә кайларга чыгып китәләр: әйтик, Бәрәзә егете Хәмзә бине Мөхәммәт (Хәмзә Бәрәзәви) (1775—1827) Бохарада гыйлем алып, аңа гына риза булмыйча, Кабулга китә. Кабулга китеп гыйлем алучы бер ул гына түгел: 1796 елда Кабул мәдрәсәләрендә, китапханәләрендә Утыз Имәни дә гыйлем эсти. Хәмзә Бәрәзәви исә, Урта Азия, Кабулда йолдызлар гыйлемен өйрәнә, халык арасында "Хәмзә мөнәҗҗим" ("йолдызларны белүче") дип шөһрәт ала. Бәрәзәгә кайта, әмма үзенә астрономия буенча белемәне ихтыяҗ күрми, шуңа күрә Казан—Бохара юлында сәүдә эшенә керешә. Астрономия буенча белгечлеген исә үзенә туганы — гыйлемгә хирәслеге булган Фәйзулла бине Мортазага (1781—1851) тапшыра, өйрәтә. Фәйзулла — Арча юлы өстендәге Мөндеш авылы егете. Агасы Хәмзәдән астрономия генә түгел, ә үз заманының дәрәҗәсенчә югары математиканы да өйрәнгән була. Курса мәдрәсәсенә килеп (ике авыл арасы 10—12 чакрым гына) Әбүнасыр Курсави лекцияләрен тыңлый, берәздән үзе шунда укытучы булып кала, дәрес әйтә. Димәк, Курса мәдрәсәсендә астрономия, югары математика (риязият)

*Миһман — кунак.

**Хосран — үкенеч.

буенча заман таләбенчә мәгълүмат бирелгән. Фәйзулланың үзе эшләгән астролябиясе (почмаклар, градуслар белән үлчәп йолдызларны табу коралы, секстант) Мәржани-ның эш бүлмәсендә сакланган. Фәйзулла мөнәҗҗим үзе ясаган кораллар белән эш итеп ай һәм кояш тотылышы, һава хәлләре үзгәреше турында алдан хәбәр бирергә өйрәнә, табель-календарь эшли, сәгәтьләр поясын яза. Үзенә алмаш та хәзерли. Галимлекнең иң күркәм бер сыйфаты инде ул. (Күп галимнәр шул сыйфаттан мәхрүмнәр. Болар — кызганыч бәндәләр!)

Лаеш өязе Кече Әшнәк авылыннан Курсага укырга килгән егет Гатаулла — еллар буе Фәйзулла мөнәҗҗимнән математика, астрономия өйрәнә һәм Курса мәдрәсәсендә үзе дә озак кына укыта (1830—1840 еллар тирәсе — Г. Әшнәки). Йолдыз гыйлеме дигәннән, бик кызыклы күренеш: Казан артының урман эчендәге иң караңгы бер авылында — Күлтәстә — яшәгән мулла Шәмсетдин Күлтәси (1856—1930) (безнең галимнәр аны ялгыш “Көлтәси” дип йөртәләр, чөнки гарәп алфавитында “ө” белән “ү”, “у”ны белдерү өчен бер үк хәреф) йолдызлар, кояш, ай хәрәкәте турында китап язган. “Хикмәте җәдидә” исемле ул китап Казанда 1899 елда басылып чыккан һәм университет профессоры Н.Ф. Катановның мактаулы рецензиясенә лаек булган: “Автор показывает себя знатоком европейской науки” (цитата Я. Абдуллин китабыннан: “Татарская просветительская мысль”, Казань, 1976, стр.125). Ш. Күлтәсинен фәлсәфә, мәгърифәт, гыйлемлек турында байтак китабы Казанда басылган. Болар: “Һәйәте җәдидә” (1896), “Мофассал һәйәте җәдидә” (1900), “Хәлемездән шикаят” (1903) һәм “Мәктәп баласы яхүд Сәхилә әби” (1909).

Казан артының татар халкын астрономиягә өйрәтүе һәрхәлдә кызык күренеш. Моңа сәбәп ни? 19 гасыр башында Казанда мәшһүр университет ачылуның игелекле йогынтысымы? Курсави, Мәржаниләреннән татар акылын шәригать кысаларыннан азат итү буенча эшләгән эшләреннән нәтижәсеме? Ике сәбәпнең (бәлки башка бик күп төрле) нәтижәсеме?

Казан артындагы сәүдәгәрлек, юл йөрү белән бәйлә хезмәтләр фәннен башка өлкәләренә дә ихтыяж тудыралар. 19 гасыр башында Әтнәдә туган Габделхәким Габделрәшид угылы, Дөбяз төбәге Мәмсәдә башлангыч белемне алгач, Казанда Күл буе мәдрәсәсендә укый; аннан Казан артынан күчеп киткән халыкның балаларын укыту өчен Троицкийга килеп, шундагы мәдрәсәдә дәрес әйтә. 1861 елда ул татарча беренче география картасын бастыра, ул картада Европа, Азия кыйтгалары (сәүдәгәр татарлар өчен әлегә Америка, Африка, Австралия кирәк түгел) төшерелгән була.

Шунысы кызык, Кышкар, Курса мәдрәсәләрендә белем алганнарның бер төрлесе Казан, Троицк, Оренбург якларына китә. Татар мәгърифәтчесе, И.А. Крылов мәсәлләрен татарчага тәрҗемә иткән, әдәп-әхлак буенча күп кенә хезмәтләр язган Таип Яхин да — Кышкар шәкерте. Кышкарда укуны тәмамлагач, ул Казанга килеп белем күтәрә һәм Татарская Учительская Школада ислам дине курсына укыта башлый (Ш. Мәржанидән соң). Әмма Кышкар тәрбиясе үзенекен эшләгән була инде: 1910 елның 22 мартында Таип карт үлгәч матбугатта мондый хәбәр күренә: “Таип абзый юаш, вәкарыле кеше иде. Мәктәптә Таип мулла мөгаллим булганнан бирле шәкертләр дин гыйльменә бер көлке, әллә нинди аңлануы мөмкин булмаган сүзләргә бикләү дип кенә карый башлаганнар иде. “Таип мулланың диннән бер дә хәбәре булмаган башкорт балаларына тигән бу зарарыннан башка, школага мәдрәсә тәхсил тәмам кыйлып кергән шәкертләргә дә зарары бик аз тими иде... Аның имтихан һәйәте илә булган мөнәсәбәтләрендә дә шәкертләр көлке нәрсәләр хикәя кылалар: Таип абзый имтихан алдында шәкертләргә бары сораган бер нәрсәгә тукталмыйча “лыбыр-лыбыр” жавап бирүләрен үтенә торган булган”. Шулай итеп, хәйләне аңлаган шәкерт имтихан билетында чыккан “тәбарәк” урынына “Ясин” сүрәсен укып бирә икән, Таип карт моңа әйбер әйтмәгән: “имтихан вакытында утырып торган русларга барыбер ич”.

Кышкар әнә шулай тәрбияләгән.

Кышкарда Тукайның әтисе дә укыган. “Минем атам... 14—15 яшьләрендә Кышкар мәдрәсәсенә китеп, анда хәтме көтеб кыйлырга (укып тәмам итәргә — М.М.) гадәттә ничә сәнә кирәк булган булса, шулкадәр торып, карт атасы тере вакытта ук авылымыз Кушлавчыка кайтып, мулла булмыштыр” (“Исемдә калганнар”). Гомумән, Тукайның биографиясе, тегеләйме-болаймы, Кышкарга килә дә бәйләнә, килә дә бәйләнә. Аның Кырлайдагы остазы Фәтхерахман Гобәев — Кышкар шәкерте. Ул — Габдулланың атасы белән бергә укыган. Уральск шәһәренә барып төшеп “Мотыйгыя” мәдрәсәсенә керсә — мәдрәсә хужасы Мотыйгулла Төхфәтуллин — Кышкар шәкерте. Яхшымы-яманмы, Тукай тирәсендә гел кышкарлылар. Анда төрле кеше булган, алдарак бу турыда да әйтелер...

Мәжит Гафури, яшьлегендә күп мәдрәсә күргән кеше, “Беренче озын юл жиһанда — Себер тимер юлы” дигән шигырендә, берәз үкенгән сыман, кече күңелләненеп болай яза:

*Укыган мәктәбем Троицкида,
Баралмадык Бохара һәм Кышкар, Казан.*

Ул вакытта мәгърифәтче шагыйрь өчен, димәк, Кышкар мәдрәсәсе абруйлы уку йортларыннан исәпләнгән.

Казан арты тагын кемнәрне “очырган”? Бик күпләрне. Заманында шәһәр һәм шәһәр тирәсеннән күчеп килгән халык жир, крестьян хезмәте белән физик һәм рухи яктан баеп потенциал энергия туплаган. Өч гасыр бие тупланган бу энергия 19 гасырда матур нәтижеләр биргән. Арадан берсе — Дөбяз төбәге егете Мөхәммәтгали Мөхмүдев (1824—1891) Мөмдәл волосте Сөләнгер авылында крестьян семьясында туып, Сөләнгердә һәм Казан мәдрәсәсендә белем алып, мәшһүр Казан университетында укытучы булып эшли башлый. 19 гасырда — крестьян малае университетта укыта! Лобачевскийлар, Готвальдлар эшләгән гыйлем пайтахетендә Казан арты егете! Сөләнгер егете Гали Мөхмүдев университетта гарәп, фарсы, төрек телләрен өйрәнүче студентларга каллиграфия укыта, дәреслекләр, сүзлекләр төзи (“Татар телен өйрәнүгә практик кулланма”), бу китап турында үзәк рус матбугатында уңай рецензия күренә. Моннан тыш ул рус теленнән татарчага берничә брошюра тәржемә итә, русча-татарча сүзлек төзү эшенә керешә, Казан арты, шулай итеп, Казанга белем бирә... Белем бирә, кеше бирә.

Казан арты — Кышкар мәдрәсәсе Казан шәһәренә, татар культурасына бик тә кирәкле тагын бер кешене әзерләп биргән. Ул — Олы Мәнгәр егете Габделмәннән Рахманколы — Кышкардан туп-туры Казанга килә. Жәяүләп. Татарская Учительская школага кереп белем ала, Мамадыш өязе Олы Шыңар авылына барып яңача укыта башлый. Яңача укыткан мөгаллимне кыйныйлар, өркетәләр. Габделмәннән (1860 елда туган) Казанга күчеп килә. Татар мәктәпләре өчен уку китаплары чыгара, Пушкинны, Крыловны тәржемә итә, балалар үстерә. Бу балаларның һәрберсе татарлар арасындагы прогресска хезмәт күрсәтәчәк: Каюм, Нәжиб, Солтан, Мәрьям. Егетләр 1905 ел революциясендә катнашчак. Солтан Рахманколы — тәржемәче, сүзлекләр төзүче, жырчы, Тукайның якын дустаны. Якташлар. Тукай белән бергә уздырган көннәр, төннәр. Бәләкәй Мәрьям аларны хәтерли — абыйсын да, Тукайны да. РСФСРның халык артисткасы Мәрьям Рахманкулова әнә шулай — әтисе ягынан — Казан арты “сандугачы”.

Инде Г. Камалны да онытмыйк: ул Казанда туган, әмма әтисе дә, әнисе дә Казан артыннан. Әтисе бәхет эзләп Сикертән авылыннан килгән дә, үзеннән алдарак килгән Иске Масра авылы кешесенен (инде бай булган) кызын Галиәсгарга алып та биргән. Галиәсгар Сикертәнгә ничә тапкыр кайткандыр (Масрада бер кыш чыкканлыгы билгеле), әмма “Беренче театр”дагы тел, каламбур — Сикертәннеке. Бу авылга бүген барыгыз һәм теләсә кем белән сөйләшегез — Г. Камал комедияләренен тамырын шундук тоеп алырсыз...

Казан арты әдәбиятка тел биргән, кеше биргән.

Кеше дигәннән, тагын берәү: Нәкый Исәнбәт Казан артының бу хикмәтле кешесенә бәйлә байтак мәзәк, мәкаль теркәгән. Сүз уңаенда әйтергә кирәк, Н. Исәнбәтнең өч томлыгына Этнә—Мәңгәр—Куәм зонасыннан күп хәзинә кергән. Бу — алда әйтелгән шәһәр-авыл фольклорының үзенчәлекле бер катнашмасы, сыгынтысы. Казан арты халкы игенне дә гыйлем белән иккән, аңа “кара” эш итеп түгел, акыл эше, “ак” эш итеп караган һәм шуна күрә иген игү, ел фасылы, һава шартларына бәйлә бөтен бер поэтик сүз байлыгы туган. Әйе, теге кеше бит әле... Рәхмәй тылмач. Тылмач — тәржемәче дигән сүз. (“Татарга тылмач кирәкми” дигән мәкаль — “тәржемәче кирәкми” дигән сүз, бу — Урта Азиядә сәүдә белән йөргән Казан арты татарлары тудырган мәкаль.) Чыннан да, Урта Азиядә сәүдә кылган татарга тылмач кирәк булмаган. (Бу сүз немец телендә — “Dolmetscher” дип йөртелә, әллә немецтан татарга, әллә татардан немецка?)

Эмирхан Рәхмәтулла улы (1807—1874) Тукайның Өчилесенә якын гына Яңа Кишет авылында туган. Казанда белем ала — үзлегеннән гарәп, фарсы, рус телләрен бик яхшы өйрәнә. Проф. Готвальд китапханәсендә тәржемәче булып утыра. Рус гәзиталары, рус китаплары укып дөнья хәлләре белән танышып бара. Казан губерна идарәсендә төрле эшләр башкарып дәүләт орденнары ала. Казан басмаханәләрендә яхшы кара, яхшы кәгазь белән мәктәп өчен кирәкле китаплар бастырып, Казан арты мәктәп-мәдрәсә укытучыларына шуны бүләк итүне үзенә бер шөгыльгә әйләндерә. 1839 елда беренче тапкыр “Йосыф-Зөләйха”ны, 1840 елда беренче “Горрәнамә” (табель-календарь), 1861 елда географик карта, болардан тыш төрле шагыйрьләреннән әсәрләрен жыеп “Диване ризаи” дигән китап бастыра. Ш. Мәржанинән якташы, фикирдәше һәм замандашы буларак, ул да Казанның кара бае Ибраһим Юнусов белән конфликтта була. “Йосыф-Зөләйха”ның беренче басмасының ахырында мондый сүзләр бар: “Ушал “Йосыф китабы” Казан өязе Яңа Кишет авылының Рәхмәтулла утылының хәражәте илән нәфгы гыйбадә мәслимин өчен, укыяннардан догаи хәер өмит итеп, Казан университетының Азиатский табгыханәсендә хәзинәлектән басма улынмыштыр, шәһре Казан, 1839 нчы елда вә гарәбия илән 1254 сәнәдә”. Яңа Кишет авылы егете шулай итеп миллионлаган татар халкына классик поэма “Кыйссаи Йосыф”ны бастырып тарата! (Ш. Мәржани. “Мөстафад-Әхбар”, Казан, 2 кисәк, 1900 ел, 343 бит). Шуның өстенә, Арча янындагы Казиле авылы мәчете янгында һәлак булгач, Рәхмәй тылмач үз акчасыннан бу авылга кызыл кирпечтән мәчет салдырып куя. (“Мөстафад...” 344 бит). 19 гасыр архитектура үрнәге буларак бу бина әле дә халыкка хезмәт итә: кирәк икән — клуб, кирәк икән — концерт залы, китапханә һ.б.

Рәхмәй тылмач артыннан күрше авыл егете — Орнашбаштан чыккан Корбангали Халиди (1846—1913) үрмәли. Анысы Кытай уйгурлары арасына сәяхәт итә, гыйлем-мәгърифәт эзләп Мисыр, Иран, Ирак, Иерусалим, Төркиядә йөри, күп китапханәләргә актара. “Яңа тарих сәхифәләре” дигән хезмәт 1889 елда Казанда аерым китап булып басылып чыга, 1910 елда исә яңа хезмәт “Тәварихы хәмсәи шәркыя” (“Биш көнчыгыш иленең тарихы”) бастыра. Чит жирдә — уйгурлар арасында 1913 елда үлеп кала...

1878 елда Казан артын дер селкеткән вакыйгалар булып ала. 1861 елгы реформадан соң авылда эксплуатация көчәя, аз жирле Казан арты халкы шулай Уральск, Троицк, Урта Азия, Оренбург якларына күпләп күчә. Авылларда күп жирле кулак катлавы оеша башлый, ярлы крестьяннары исә аларга кабалага көннән-көн күбрәк төшә, элгә баралар. Шуның өстенә 1878 елда патша хөкүмәтенең “Мир жыемнары” турында инструкциясе чыгып, бу инструкция татар авылларына да таратыла. Инструкцидә татарлар гадәтләнгән “мәхәллә”, “авыл” сүзләре урынына “епархия” дигән сүз кулланыла, янгыныны кисәтү өчен авыллардагы калку урыннарга чаң куярга диелә. “Епархия”, “колокол” дигән сүзләр крестьяннарыны сискәндереп жибәрә. Көчлөп чукуындыру түгелме бу? Шуңа шик астында Олы Мәңгәр авылы крестьяннары баш күтәрәләр. Маркс, Энгельс хезмәтләрен хәтерлик: “...борьба против религии есть

косвенно борьба против т о г о м и р а, духовной у с л а д о й которого является религия...” (К. Маркс, Ф. Энгельс, соч., изд.2, том 1, стр.414—415).

Мәкаләнең алдында Локман Хәким сүзләре китерелгән иде: гадел солтан, тутры казый, белгеч табиб, агым су, корылган базар булмаган жирдә тормак тиеш түгелдер... Акыл иясенен сүзләрен ахырында санап барыйк: Казан артының базарларын, суларын күрдәк — алары бар. Арчада бер медицина врачы да булган. Инде “гадел солтан” — патша хәзрәтләре турында телгә дә алып тормыйк. Тарих Романовлар династиясенең никадәр “гадел” икәннен күрсәтте. В.И. Ленин Романовларның 300 еллыгы турында 1913 елда болай дип язды: “Патша карагруһлары һәм алпавытлар, бер көтү чиновниклар һәм буржуазия Романовларның Россияне талауларның... 300 еллык юбилеен бәйрәм иттеләр” (В.И. Ленин. Әсәрләр, 19 том, 208 бит). Локман Хәким әйткән “тутры казый” исә — Казан губернаторы Н.Я. Скарятин — кораллы отряд белән Казан артына үзе килеп төшә. Калганын безгә фольклорчы, галим, драматург, прозаик һәм шагыйрь Гали Рәхим сөйли. Г. Рәхим 1878 елгы восстаниенен тарихын язучы 1927 елның жәендә Олы Мәңгәргә килә. Ни өчен нәкъ менә Г. Рәхим килә? Безнең уебызча, Г. Рәхимнең әтисе Мөхәммәтшакир Габдрәхимов — Мәңгәр авылы крестьяны. Бәхет эзләп Казанга килә дә, шуннан мая туплап, сәүдәгәр булып китә. Һәрхәлдә Зәйнәб Хәсәни яздырган истәлекләрдә (1966 елда мин язып алган идем) Г. Рәхимнең әтисе — Мәңгәр крестьяны диелгән. Күп материаллар актара торгач, моны юкка чыгара торганы да очрады: 1934 елның августында НКВДның ИТЛ канцеляриесеннән Г.Рәхимгә бирелгән белешмәдә “әтисе — Мөхәммәтшакир Бикчәнтәй улы Абдрәхимов, Лаеш өязе Олы Мәтәскә авылы крестьяны” диелгән. Бу ике факт мине берәз бутады. Шулай да, Г. Рәхимнең Казан арты белән бик нык кызыксынуы, восстание тарихын, Уразаев-Курмаши биографиясен өйрәнүе, 20 елларда Гыйльми Үзәк планы буенча “Бүзәгет” операсы өчен либретто язарга тотынуы аның нәселе Мәңгәр ягынан булгандыр, дип уйларга нигез бирә.

1878 елгы чуалышларның нигезендә экономик, административ, дини изү торган.

Крестьяннар хәрәкәтенең үзәгендә нигездә өч волость — Мәмсә, Этнә, Олы Мәңгәр булган. Олы Мәңгәр волосте — анда 400 ир кеше исәпләнгән. Халык гаделсезлеккә протест йөзеннән авыл старшиналарын, волость старшинасын урыннарыннан алып, яңаларны сайлый, полиция стражнигын кыйный. Халыкны тынычландырырга теләгән мулланы да кыйнап ташлыйлар. Чиновниклар качып китәргә мәжбүр булалар.

Этнә волостенда 3500 ир кеше исәпләнгән. Анда да нәкъ шундый ук хәлләр була. Волость идарәсенә бәрәп кереп, андагы кәгазьләргә ертып ташлыйлар, алар старшина һәм писарь “1879 елдан чукуындыру башлангычга тиеш” дигән кәгазьне яшергән дип ышанып, шуны эзлиләр. Волость старшинасының печатен алалар һәм сандыкка бикләп куялар.

Мәмсә волостена 20 авыл кереп, анда 400 ир кеше исәпләнгән. Анда да нәкъ шулай волость старшинасын алыштырудан башлыйлар. Теге приговорны таләп итеп, старшина һәм писарьне кыйнап ташлыйлар. Волостьтагы 12 промышленникны, кире кайтсагыз үтерәбез дип, куып жиберәләр.

Казаннан 500 кешелек атлы батальон белән губернатор Скарятин юлга чыга. Ул Олы Мәңгәр—Мәмсә—Олы Этнә маршруты буенча уза. Крестьяннарны волость үзәкләренә җыялар. Тезләнәп, бүрек, кәләпүшләрен салдырып губернаторны каршы алдыралар. Губернатор рәт араларында йөри, крестьяннарны “этләр” дип сүгә, сакалларын йолкый, күнитек белән тибә. Чиновникларга кул тидергән кешеләргә сайлап алып, камчы белән ярдыра. Бәхтияр авылынан Шакир Исхаковны, Орнашбаштан Шәмсетдин Сәйфетдиновны тотып (элек кулга алынган кешеләр), Олы Мәңгәргә Скарятин янына китерәләр. Олы Этнәгә килгәч, губернатор волость идарәсен саклаган Хәсән Вәлиуллинны, Гобәйдулла Әхмәдуллинны, Кәлимулла Әхмәдуллинны,

Гыйззәтулла Минлебаевны үз кулы белән кыйный. Йөзләгән крестьян суктырыла, судка бирелә, каторгага озатыла. Казан арты таза, гайрәтле ирләрдән бушап кала ("Коммунизмга" газетасы, 1979 ел, N 134, Арча).

Тукай туарга нәкъ 8 ел вакыт бар әле...

Бу вакыйгалар турында восстаниеңең үз күзе белән күргән Шәһиәхмәт мулла Мөхәммәдиев сөйлә. Г. Рәхимнәң бәхетенә каршы, 80 яшьлек картның хәтерә әйбәт була...

"Тугры казый" Казан артыннан әнә шундый канлы экспедиция белән уза. Ин асыл уллар бу вакыйганың корбаны булалар.

Казан арты шуннан соң кемне бирсен инде жәмгыятькә? Олы Мәңгәр восстаниеңе Т. Гыйззәтнәң "Ялкын" ("Фәрхиназ") драмасына нигез була. Анда мондый юллар бар:

Исправник: Господин ротмистр! Боларны яклап Тигәнә, Мәңгәр авылларында көчлә восстание... Генерал-губернатор Скарятин хәзрәтләре биш йөз кешелек гаскәр белән Казаннан Спасска киткән. Сөзгә һич кичекмәстән Мәңгәр волостена барырга әмер иткән.

(Т. Гыйззәт. Әсәрләр. 4 томда, 1 том, К.1975, 124 бит).

Бу вакыйгалардан соң нәкъ унөч ел үткәч, Петербургның хәрби ахуны Гатаулла Баязитов рус матбугатында патша администрациясен ялгышлар жибергәнә өчен тәнкыйть итәр: "А что касается установления колоколов на возвышенном месте, то надо было объяснить татарам, что не имеются ввиду минареты. А также в одну волость послали учебники русского языка, а в конце были молитвы христианские. Зачем это?"

("Санктъ Петербургские ведомости", 1891 г., N 96).

Ләкин Казан арты татар культурасы, мәгърифәте мәйданына әле тагын берничә шәхес бирә. Шул чорда ул төбәктә тагын ике кызыклы кеше туа: Солабаш авылында Хәсәнгата Габәши һәм Бикнарәт авылында Хәбибулла Әхмәдуллин.

Хәсәнгата Габәши мәдрәсә беләме алганнан соң, Казандагы Вәли мулла мәдрәсәсендә (кара фикерлә мулла) хәлфәлек итә. Көннәрдән бер көнне үзенәң якташы Шиһабетдин Мәржани белән әңгәмәдәш булу бәхетенә ирешә. Бер-ике авыз сүздән кешене таный һәм "диагноз" куя алу сәләтенә малик булган Мәржани ахырдан болай ди: "Вәли мулла мәдрәсәсендә шундаен ачык фикерлә шәкертнәң булуына тәгажжыб иттем (гажәпләндем), һәм шул мәдрәсәдә канәгать итеп торуына да тәгажжыб иттем". Аларның танышлыгы күптәннән килә: Мәржанинәң атлары шәп булган, жаны теләгән вакытта ул Казан артына кайтып, нәсел-нәсәбенәң хәлен беләп йөргән. Хәсәнгата болай дип искә ала: "Мәрхүм илә (Мәржани үлгәч язган — М.М.) без авыл юлларында очраша торган идек. Күбрәк очрашу Югары Сәрдә илә Соңгыр арасында була иде. Бервакыт кыш көне шактый буран көндә, аның Казанга кайтышы, безнәң әткәй илә Искә Йорт авылына барышымыз иде. Ерактанрак яхшы пар кара ат, мичәүләп повозкага жиккән, кучер утырткан берәү күрендә. Безгә ун сажень микъдарда калгач, бер казылма янында мичәү аты читкә кердә дә, кергәннән кереп, төп атны да читкә тартып төшереп, үзе карга батып егылды. Әткәм мәрхүм миңа: "Кем дә булса, олугъ кешедер, чыгарыш!" — диде. Мин дә өске киёмемне салып йөгереп бардым да, чанада кем икәннәң күз салмастан, тизрәк мичәү атны башыннан тотып, берәз мәшәкать илә булса да, юлга чыгардым, төп ат та чыкты. Менә чанадагы белән күзәбез күзгә төште. Мәржани хәзрәтләре икән. Ул да буран араларыннан минем күренүемне гажәпсенеп: "Ни гажәп тәсадыф (очрашу)! Мөшкел вакытыбызда житештәң. Син — Хәсәнгатамы? — диде. — Әйе, хәзрәт, мин — Хәсәнгата, — дидем. — Хәзрәт, сөзнәң урында бер ишан булса, ат башында бер мөрите булса иде, әлбәттә, миңе Хөзыр дип санарлар вә ишанның олугъ кәрәмәтеннән хисап итәрләр иде бит! — дидем дә, көлештек, соңра юлыбызга киттек..."

Х. Габәши, күрәсен, Мәржани тәэсирендәдер, үзен тарих гыйлеменә багыш-
лый, Мәржанинең әдәбият-сәнгатькә кагылышлы фикерләрен пропагандалый,
Х. Габәшинен тарих буенча хезмәтләре рус мустәшрыкләренә (востоковед) таныш
булган. Мәсәлән, проф. В.В. Бартольд Себер буенча 1913 елдагы сәяхәте вакытында
аның хезмәтен өйрәнгән, һәм андагы кайбер хаталарга игътибар иткән. (“Вакыт”,
1913, N 1240). Х. Габәши Уфадагы Диния нәзарәтендә казый булып торганда жыр-
музыка мәсьәләсендә кара фикерле “Дин вә мәгыйшәт”челәр белән конфликтка керә.
1905 ел революциясе белән рухланган татар яшьләре һәр жирдә музыкаль кичәләр
оештыра башлагач, кадимчеләр дин, шәригать дип бу кичәләргә тыймакчы булалар.
Әмма Диния нәзарәте казые Х. Габәши яшьләргә яклап чыккач, югалып калалар.
Тарихчы галим исә болай ди: халыкны жырсыз, музыкасыз калдырсаң, ул — үлә.
“Вакыт” газетасы Габәшине яклай, кадимчеләр исә моның өчен “Вакыт”ка һөжүм
итәләр (“Дин вә мәгыйшәт”, 1915, N 20). Казан арты Солабаш авылыннан чыккан
галим шулай итеп татар музыкасын шәригать кануннарыннан азат итәргә булыша.
Шуның өстенә, үзенң улы Солтанны музыкага әзерли. Солтан Габәши — татарның
беренче профессиональ композиторы булып житешә. “Сания” операсын яза, “Әшче”
операсының соавторы була, мәшһүр “Кәккүк”не ижат итә.

Татар музыкасын теоретик һәм практик нигезләү өлкәсендә Казан артының
роле искиткеч зур. Мәржани “музыка хәрәмме, хәләлме” дигән мәгънәсез сорауны
бер селтәү белән көн тәртибеннән алып ташлаган. “Музыканың... дәрәс түгеллегенә
шәргән дәлил юк, бәлки сандугач кеби тавышлары матур кошларның тавышларын
ишетмәк вә тыңламак дәрәс, вә тавышларның хәйваннардан чыкмакы берләң жан-
сыз нәрсәләрдән чыкмакы арасында аерма юк”. Бу сүзләргә аның укучысы “Габ-
драхман ибне Исмагыйль ибне Гомәр әл — Хажитархани” (Габдрахман Гомәрәв —
журналист) яза.

Мәржани бервакыт В.В. Радловның өендә булып кайткач, кызларына болай
дигән: “Радловның кызлары... музыка белә икән. Сөз дә дөм суык булып үсмәгез”.

Мәржанинең фикерен дәвам итеп, Хәсәнгата Габәши яза: “Музыка табигатькә
тәәсир итә, холыкны күркәмләндерә, вәхшилекне бетерә, канны сафлый, фикерне
киңәйтә — бонлар шиксездер, фән күрсәтүе илә сабиттыр” (Өзекләр китерелә:
“Мәржани”, Казан, 1914 ел, 187, 497, 563 битләргә).

Дөбъяз төбәгә Бикнарәт авылы... Кечкенә генә авыл. Әмма шәхесне зур авыл
бирә дигән зарурилык кайда? 1875 елда Бикнарәт авылында туган Хәбибулла Әхмәдул-
линга да музыка хисе бик якын була. Үзлегеннән музыкага өйрәнәп, ил буйлап чы-
гыш ясап йөри. Кушаматы — “Кара малай”. Чөченә чал кергәч тә аны шулай дип
йөрткәннәр. Скрипка остасы Хәбибулла үзенң осталыгына мәйдан таба алмый, эч-
кеханәләрдә, чәйханәләрдә уйнап көн итә. Гажәеп талантлы әсәр “Аккош” көен ижат
итә. Бу көйне (моны марш дип тә, вальс дип тә йөрткәннәр) музыка коралы остала-
ры Минкин, Г. Сәйфуллин “Стәлла” пластинкасына язып алалар.

1883 елда Әтнә авылында Әхмәтгәрәй Хәсәни туа. Бу кеше Казанда “Гасыр”
нәшрияты оештырып, татар прогрессив культурасына зур өлеш кертә, 1912 елда Ту-
кай, Әмирхан, Ибраһимовлар белән әдәбият, сәнгать журналы “Аң”ны чыгара баш-
лай, русча-татарча сүзлекләргә бастыра. Әтнә янындагы Түбән Киек авылыннан Ураль-
скига сәүдә эше белән киткән Ногман агайның 1887 елда кызы туа — аңа Зәйнәб
дип исем кушалар. 1904 елда ул Әхмәтгәрәйгә кияүгә чыга һәм “приданое” акчасын
“Гасыр” нәшриятын жайга салу өчен истраф итә. Тукайның Клячкин шифаханәсеннән
язган иң соңгы хатлары — Хәсәниләргә.

Олы Мәңгәр восстаниесенен дәһшәтле, күз яшьле вакыйгалары халык
йөрәгендә кара кан булып укмашкан хәсрәтле Казан артында — шул атмосферада —
1886 елда тагын ике бала туа. Берсе — Кушлавчыта, Мөхәммәтгариф хәзрәт гаилә-
сендә, булчак шагыйрь Тукай. Икенчесе Шиһабетдин Мәржани нәселендә, Ташкичү
авылында хәлфә гаиләсендә — Мөхмүт Галәветдинов, әдәбиятта — Мөхмүт Мәржа-

ни. Башлангыч белемне әтисендә алгач, Казанга мәдрәсәгә килә, 1903 елда Әстерханда балалар укуыта. Шунысы характерлы, яшь журналист үзенң эшчәнлегендә беренче көннән үк революционер Зариф Садыков йогынтысында була. З. Садыковның яшерен исеме — Ибраһим Моратов. Бу шәхес турында сүз чыккач (М. Галәүнең дөньяга карашын тәрбияләүдә аның роле зур булыр) кызыклы гына ике-өч документны телгә аласы килә. З. Садыков — революциядә катнашкан өчен сөрелгән социал-демократ. Әстерхан губерна жандарм идарәсенә байтак мәшәкать тудырган ул. 1911 елның февралендә Әстерхан губерна жандарм идарәсе начальнигы Уфа ГЖУ начальнигына “танып белү” өчен бер фоторәсем жиберә: “Препровождая при сем фотографическую карточку татарина, вращавшегося в 1908 году в г. Астрахани среди видных социал-демократов и пропагандировавшего печатью среди астраханских мусульман... под псевдонимом “Ибрагим Муратов” прошу сообщить мне под каким именем эта личность в 1909 году содержалась в тюрьме по политическому делу в г.Уфе”.

Уфаның жавабы: “Ибраһим Моратов ул — Әхмәттин Тумаркин”. Тагын бер жавап:

“Изображенная на карточке личность есть Габдрауф Ниязбаев, мещанин города Оренбурга, привлеченный по ст. 1035... Он же Габдрауф Ниязбаев, он же Казанец, он же Каримов” (ЦГА Татарии, ф.51, оп.1, док. 175, 177, 178).

М. Галәүнең Әстерхан чоры революцион вакыйгаларга бай булган! Ул чыгарган журнал “Туп” кыска гомерле була, патша влаьтлары аны ябалар. М. Галәү Оренбургка китә һәм анда сатирик журнал “Кармак”ны чыгара башлый, китап кибете ача.

Тагын кемнәр чыга Казан артыннан? 1886 елда кечкенә генә Орнаш (Әрнәш) авылында Зөләйха исемле кыз туа. Берәздән без аны “Сәйяр” труппасында күрербез. “Сәйяр”нең күренекле артисткасы Зөләйха Богданова (Болгарская), Тукайның яшьтәше һәм якташы — Совет влаьтеның беренче елларында театр сәнгатен үстерү эшендә күп көч куя. (Зөләйха 1950 елда Буада үлә). Аның белән бергә “Сәйяр”дә тагын бер кыз уйный: анысы Зөләйханың якташы — күрше Утар Аты авылыннан Нәгыймә Таждарова 1888 елда туа. Крестьян Әхмәдулла абыйның сигезенче баласы. Бәхет эзләп Казанга килә, Гайнижамал исемле игелекле бер карчыкка квартирага керә һәм әтисе биргән акчага тегү машинасы сатып алып, тамак туйдыра. Нәгыймә укый-яза белә, Казан арты халкына хас булганча хезмәт итәргә күнекмәсе зур була, шуның өстенә чибәр дә була. Укытучы булырга жыена. Әмма, очраклы рәвештә “Сәйяр” артисткасы Мәрфуга Иманская белән таныша һәм Мәрфуга аның турында Габдулла Кариевка сөйли.

...Утар Аты кызының күзләре Кариевны тетрәтә. Мондый күзләр сирәк була! Бу — борынгы Болгар кызларының гүзәллеге! Кариев аны сәхнәгә әзерли башлый. Ләкин Нәгыймә моңа эзер түгел. Күрсәтелгән көнгә “Шәрыкъ клубы”на килеп, ул Кариевка болай ди:

— Мин сезнең тәкъдимнән баш тартам, укытучы буласым килә...

Сәхнә псевдонимын — Әхмәдуллина урынына “Таждарова”ны аңа Кариев табып бирә. Башта кечкенә рольләрдә чыгыш ясый. Булдыра алмый — ташлый. Берәздән Кариев аны кабат чакыра.

— Әгәр дә аллага шулай ялынсам, ул да минем сүземне тыңлар иде, — ди режиссер.

Н. Таждарованың сәхнә биографиясе Ф. Әмирханның “Тигезсезләр” әсәре буенча эшлängән спектакльдә Рокыя образын ижат итүдән башлана. Тукайның ике жандусты — Ф. Әмирхан һәм Г. Кариев бу рольне аның якташына — Утар Атының гүзәл, сихри карашлы принцессасына уйнатуны кирәк табалар. Н. Таждаровага ТАССРның халык, РСФСРның атказанган артисты дигән мактаулы исемнәр бирелә.

Кушлавчы авылыннан чыккан Мөхәммәт Вәлишин да артист булып китә. Иренә һәм бөек шагыйрь туган авыл исеменә ихтирам йөзеннән аның хатыны ар-

тистка Рокыя үзенә псевдонимны әллә каян түгел, Этнә ягыннан сайлап ала: Рокыя Кушловская...

Тарих кызык: Зөләйхалар, Нәгыймәләр, Тукайлар туып ята. Әле кемнең-кем буласын берәү дә белми. Әле Арчадагы икееллык һөнәр училищесында укып йөргән тәртипсез малай — Әмә тавыннан (Казан бистәсе) килгән Федяның да кем буласын белгән юк. Казан малае столярлык эшенә өйрәнә. Әмма дәрес вакытында берәр артык хәрәкәт эшләдеңме — хезмәт укытучысы туп-туры фуганок белән суга. Гел кыйнау... Федя бу хәлгә чыдый алмый, китап төпләү классына күчә. Анда да кыен. Көннәрдән бер көнне Федя кача. Арчадан жәяүләп Казанга чыгып кача. Иске Чүриле авылына килеп житәр-житмәс атка атланган училище каравылчысы аны куып житеп, Арчага кире алып кайта. Федяны яткырып суктыралар. Кемне кыйныйлар диген? Бөтен Россияне һәм Парижны таң калдырачак жырчы Федор Шаляпинны...

“Ул заманда Арчада яшәвемнән бер генә әйбәт истәлек калган — ул да булса — шимбә көн мунчада чабына идек һәм мунча янындагы карга чыгып ауный идек”. Моңы инде ул Парижда яза.

Утар Атыда, Әрнәштә, Кушлавичта Зөләйхалар, Нәгыймәләр, Габдуллалар туып ята, бишкәтә тибрәнәләр; Федяны училище идәнәнә яткырып чыбык белән туныйлар; Сембер шәһәрәннән килгән 17 яшьлек Володя шул вакытта царизмның реакция кануннарына каршы протест белдереп, университетта сходка оештыра. Болар барысы да бер-ике елда, Казан артында һәм Казанда...

Инде тагын кемне биргән Казан арты дисәң — бәрәкәтле якта ниләр булмас... 1900 елны Казанда һөнәрче Жамалетдин Бикчәнтәев гаиләсендә бер малай туар. Чүәкче Жамалетдин — Казан арты Өбрә авылыннан. Шәһәргә бәхет эзләп килгән. Малайга Салих дип исем кушалар. Нибары ике дистә ел үтәр — аның исеме инде Сәйдәшев дип янгырар. Казан арты татар халкына әле алга таба да сәнгать кешеләрен бирер.

1895 елның 26 декабрендә Дөбъяз төбәгә Чыршы авылының Гайнижамал апа бер малай табар — ул малай татар сәхнәсенә сандугачы Ситдыйк Айдаров булып житешер, татар музыка сәнгатен үстерүдә якташы Солтан Габәши белән жиң сызганып эшләр. Ситдыйкның биографиясе бик кызык: аның әнисе Чыршыдан Казанга килеп Зәңгәр Мәчет мулласы Касим хәзрәткә асраулыкка керә. (Ахырдан бу хәзрәт Тукайны күмгәндә кабер өстенә басып шагыйрьнең “Васыятем” дигән шигырен укый). Мулла абзый Чыршы кызын Кайбыч ягы Иске Чәчкаб авылы егете солдат Хәнәфигә кияүгә бирә, алар дөньяга Ситдыйкны китерәләр. Ситдыйкның музыкаль тәрбиясенә Сәйдәшев зур йогынты ясып, Ситдыйк исә, үсә төшкәч, Тукайның остазы Мотыйгулла Төхфәтуллин кызы Галия Кайбицкаяга өйләнә... Галия Уралск шәһәрәндә Тукай газета-журнал чыгарып ятканда туа.

Чыршы — гомумән, хикмәтле, куәтле авыл. Легендаларга караганда, Пугачевның бер кучеры Әбдрәшитов — шул авыл егете. Ахырдан Пугачев офицеры — Рус Алаты егете белән бергә алар судта булалар.

1905 елда Этнә төбәгә кечкенә Шашы авылында туган Ильяс Әүхәдиев тә скрипка остасы, сәнгать белгече, педагог булып житешер. Өбрә—Өмбә—Әлдермеш төбәгеннән Совет чорында Әнвәр Бакиров, Хәй Вахитлар чыгар.

Ләкин болары инде соңыннан...

Игътибар иткәнегез бармы? Гомеренәң иң соңгы айларына кергәч язган шигырьләрендә Тукай — Атлант кебек. Бер генә вак фикер, бер генә “бытовизм” юк. Тукай 1913 елга чыккач, пәһлеванга өйләнә дә куя. Күнелен аның кемнәр биләгән соң? Толстой, Толстой... Некрасов, Мәржани, Пушкин, Лермонтов, Жуковский. Толстой фикере белән бер-бер артлы дүрт шигырь. “Суык” поэмасы. Китап төзүче Тукайчылар юри әйтмиләр: Некрасовка ияреп язылган ул “Суык” әсәре. Һәм шулар арасында — Мәржани. Ник алай, нигә гомеренәң соңгы айларында гына Тукай аны телгә ала? Бер дә шикләнмичә әйтергә мөмкин ки, Тукай 1913 елда кабат һәм иң көчле

“прозрение” кичерә. Тарихны кабат күзаллаганда янадан Толстой. Клячкин шифаханәсендә язган Тукайның иң соңгы шигырьләреннән берсе — “Толстой сүзләре”. Тукай анда намуслы хезмәт белән яшәргә, кеше малын алмаска чакыра. Толстойның кайсы сүзләрен нигезгә алган соң ул? Ихтимал, менә боларындыр: “Ничто так, как труд, не облагораживает человека. Без труда не может человек соблюсти свое человеческое достоинство” (“Огонек”, 1976, N 12).

Толстой яза: “Существующий строй жизни подлежит разрушению... Уничтожиться должен строй капиталистический и замениться социалистическим” (шунда ук). Тукайда шул ук: “Капиталистический строй бетеп, дөньяга социалистический тормыш чыкмыйча, капиталның һәр хәкыйкаткә пәрдә булып торыуы бетмичә, мин үземезне мөселман дип йөрүдә бер мәгънә дә тапмыйм” (4 том, 197 бит).

Тукай гомеренең соңгы айларында, гомумән, Толстой дөньясына керә. Шул ук чорда Тукай үзенең уй-хисләре белән Мәржанига килеп чыга.

... Алар — Мәржани һәм Тукай — якташлар гына түгел. Аларның татар халкына иткән файдалары, ясаган тәэсирләре охшаш. Биографияләренең башлангыч адымы уртак. Тукай гомеренең ахырында әнә шулай Мәржанине ача. Биографияләре дидек.

Шихабетдинга 5 яшь булганда аның әнисе Бибихәбибә баладан үлә. Соңгы минутында улын чакырып китереп, аның башыннан сыйпый. Бер шәкерт исә Шихабетдинны әнисенең җеназасы артыннан күтәрәп алып барган. Акыл иясә булу, философ булу, ихтимал әнә шул минуттан яралгы алгандыр. Тукайда: “Мин монда әнкәмнең җеназасын күтәрәп алып киткәннәрен сизгәч, яланаяк, яланбаш хәлемдә, капка астыннан, үкереп жылый-жылый, йөгереп чыгып: “Әнкәйне биренез!” дип, шактый гына жир мәет күтәрүчеләрдән калмый барганымны хәзер дә тәхаттып иткәнәмне (хәтерләвемне) язамын” (“Исемдә калганнар”).

Казан артында әнә шундый биографияләр бар. Ләкин биографик параллелизмнар моның белән генә бетми. Бөек биографияләрдә һәрвакыт охшашлыklar була. Казан ягы биографияләргә, гомумән, бай. Ул биографияләр тегеләйме-болаймы, Казан артына параллель сорыйлар. Бөек шәхес Николай Лобачевский бар. 1830 елда Казан тирәсендә ваба авыруы таралгач, университет ректоры Лобачевский шул авыруга каршы көрәшү өчен галимнәрдән, табиблардан отряд оештырган, махсус халат, бияләй киеп, дезинфекция төнәтмәләре ясаган, авылларга үзе чыккан, профилактика уздырган. Күпмедер дистә еллар узгач, ваба авыруы Казан губернасына тагын һөжүм иткән, әмма бөек математик инде юк. Татар авылларына профилактика белән килгән “урис докторларын” надан муллалар кертмиләр, татар хатынының гәүдәсе — бөтен жире — гаурәт. Татар хатыны — авырый башлаган тавык кебек. Тавыкны бит беркем дөвалап тормый: йә ул үлә, йә аны чалып ташлыйлар. Ваба авыруы таралган көннәрдә Казан губернасында бигрәк тә хатын-кыз кырыла. Әмма Ш. Мәржани губернатор кәнсәләреннән торып татар муллаларына фәтwa күндәрә: “Наданлыкның корбаны булмагыз, докторларны авылга керттегез, дөва чараларын уздырырга ярдәм итегез...” — ди.

Алар — Лобачевский, Мәржани, Тукай — әллә ничек кенә бергә бәйләнгәннәр, бер үк юлдан баралар, Казан губернасының язмышын өчесе өч чорда бергәләп кайгырталар. Лобачевский патша реакциясенең жәберен күреп, шәхси фажига кичереп (яраткан улы үлә), эшеннән алынып, авыру хәленә килгәч, мәшһүр “Пангеометрия” дигән әсәрен кешегә әйтеп торып яздыра: үзе үлем түшәгендә. Мәржани үз шәкертләрен чакыртып, үләрәң санаулы көннәр, сәгәтьләр калганын белә торып, тарихи хезмәтләрен әйтеп яздыра. Тукай Клячкин шифаханәсенә кергәч, үз ижатының зениты булган шигырьләрен, мәкаләләрен яза. ...Безнең фольклор галимнәре (Н. Исәнбәттән башкалары) әдәби телебезнең 16 йөз Казан-шәһәр теле белән Казан арты авыл теле катнашмасы нигезендә туган халык ижаты әсәрләре җыю буенча Арча—Этнә—Дөбяз—Балтач төбәген гел читтә калдырып килгәннәр. Югыйсә, фольклор-

чы Хужа Бәдигый Венгриядән килгән галимне 1907 елда нәкъ менә фольклор оясына — Курса авылына алып барган. Юлий Мейсарош белән бергә алар бик күп мәкаль-әйтем жыялар, 1912 елда Х. Бәдигый бу мәкальләргә аерым китап итеп бастырып чакара. Казан арты жырга, бәеткә, әкияткә, мәкальгә гадәттән тыш бай: һөнәрле, сәүдәле, юл йөрешле, базарлы һәм иген-тарулы жирдә шунсыз мөмкин түгел. Халык тыгызлыгын да искә алың. Менә 1897 елгы перепись нәтижеләре: Олы Әтнәдә — 2986 жан, Яңа Кенәрдә — 1998, Олы Мәңгәрдә — 1775, Яңа Кишеттә — 1326, Югары Курсада — 1197 жан. Зур авыллар!

Пугачев явында актив катнашкан авылларда, 1878 ел вакыйгаларын кичергән халыкларда азмы бәет булгандыр! Хәлбуки, фольклор секторы (КИЯЛИ — СССР Фәннәр академиясе Казан тел, әдәбият һәм тарих институты) гел мордва, Пенза, Горький яклары белән мавыкты. 1983 елда чыккан “Бәетләр” китабына да Казан арты жирлегеннән ике генә бәет — Бәрәзә бәете һәм Поши бәете кертелгән. Бик кызганыч! Югыйсә, Тукайның сүзләре бар: “Безнең халык — шигырь вә жыр-бәетләр чыгарырга бик майл халык. Чү, аз гына бернәрсә “шылт” иттеме, инде аның тугрысында иртәгә урамга бәетләр чыга” (“Халык әдәбияты”). Әйтик, “Кыз сату” турындагы бәетләр Казан артында бик күп булган. Чөнки 1911—1913 елларда бу зольмәт, Арча—Кенәр—Балтач якларына үтеп кереп, шактый ук кинәзләнә. “Йолдыз” һәм “Вакыт” газеталарында моңа каршы зур бер кампания барган. Казан артындагы ачыктан файдаланып, бик күп сылу кызларны Төркестан сәхраларындагы байларга өченче, дүртенче хатынлыкка саталар. Моңың маклерлары була. Тукайда:

“Бу сәнә ачык жылан чын халык бәгърен ашый” (1912 ел). Сикертән, Курса, Түнтәр, Сәрдек, Бәрәзә, Иске Тазлар кебек авылларда маклерлар “эшләр”. Моңа протест белдереп язган мәкаләләрнең берсе — минем әтиемнеке. 1911 елда ул Сикертән авылында яңача укучы мөгаллим булган. “Йолдыз” газетасында аның бу турыда нәфрәтле мәкаләсе басылган (1913, N 1047). 1978 елда мин элеккеге татар матбугатыннан күп кенә мәгълүмат жыеп, “Азат хатын” журналында (3 нче сан) “Закладларга салган мал күк” дигән бер мәкалә бастырган идем. Анда Казан артынан бер егетнең кызлар озатып маклер булуы турында телгә алына. Мәкалә басылып чыккан, бер кыз (Шашы—Күшәр тирәсеннән иде) миңа килә дә, болай ди:

— Сезнең мәкаләдә телгә алынган кеше — безнең күршәдә. Ана инде сиксэннән артык. Мәкалә чыккан, аңа әйткәннәр. Ул миннән журналны алып керүне сорады. Мин бер-ике көнгә сузып, жыенып кереп житкәнче, ул үлеп тә куйган. Әмма, мәкаләдә үзе телгә алынганны белеп үлдә...

Бу турыда Казан артында бәетләр байтак булган. Казан артында язып алынган бәетләрнең социаль-сыйнфый яктан иң көчлесе — “Бәрәзә бәете”.

*Бәрәзәнең кызлары, чыпта суга үзләре,
Көн-төнә чыпта сугып, пешегеп беткән күзләре...*

Мондыйлар Казан артында күп булган. Бу төбәктә булган хәлләр, гомумән, әдәбиятта зур эз калдырган. Тукайның “Шүрәле”се — бары тик Казан артыныкы. “Кәжә белән сарык хикәясә” дә шуннан. “Тормышлары шактый гына фәкыйрь булган; үзең яхшы беләсең бит печән хакын” һ.б. Тукай моны 1909 елда язган, ә әкият 1877 елда Казанда уздырылган Археологларның Дүртенче съездында доклад итеп укылган инде. Тукай әле аны язып бетермәгән, дәрәсрәгә — туктаткан. Аның әле съездда сөйләнгән текст буенча дәвамы бар... “Су анасы” — Казан арты татарларының гасырлар бие бала тәрбияләү мәктәбе булган педагогик кулланмасы. Монда ике эш эшләнә: а) кеше әйберенә тимә; б) ялгыз су коенма. Казан артында көн уртасында, бигрәк тә көндөзгә 12 дә, ялгыз су коенган баланы су анасы ала, дигән ышану бу якта елгалар кибең беткәнче яшәде әле. Тукай авыл, табигать темасына кайда гына торып язма-сын: Уральскидамы, Казандамы — тасвир бары тик Өчиледән, Кырлайдан, Кушла-вычтан, Масрадан, Иске Йорт, Чиканас төбәгеннән. Бу — бәхәссез.

Ниһаять, 1878 елгы Олы Мәңгәр, Мәмсә, Олы Этнә восстаниесе материаллары бар. “Бәетләр”дә болар да юк. Димәк, тиешле экспедиция тиешле вакытта жиберелмәгән. Бу материаллар безнең бәет жанрында иң көчле тасвирлы әсәрләр булып урын алырга тиешләр иде. (Сүз уңаеннан әйтеп узыйк: менә дигән форматта бай фәнни аппарат белән чыгарылган “Бәетләр” китабында бер саксызлык киткән: М. Гафуриның “Ялкау мужик” дигән шигырен халыктан язып алып кайтканнар да, “бәет” дип тәкъдим иткәннәр (102 нче бәет). Белмәгән кешегә ярый, белгән кешегә — кыен. Андый саксызлыklar булгалый: 1983 елның жәендә фольклор материалы дип матбугатта Г. Камалның “Төн үтте, яктырды таң...” шигырен дә бастырдылар.)

Казан артындагы социаль фон, сыйнфый көрәш иң зур полотно булып Мәхмүт Галәүнең “Болганчык еллар”, “Мөһажирләр” дигән ике романында чагылыш тапты. Монда Мәмсә, Мәңгәр, Этнә вакыйгалары да, Ш. Мәржанинең Казан бае Ибраһим Юнусов белән катлаулы авыр мөнәсәбәтләре дә — барысы да искиткеч зур осталык белән сәнгатьчә чагылдырылды. Кызганычка каршы, безнең әдәбият тарихында һәм тәнкыйтендә М. Галәүнең бу романнары тиешле дәрәжәгә меңгерелеп утыртылмады. Казан арты әдипләренең язмышы өчен гадәти хәл инде ул: Тукай да шулай үз урынына менеп житә алмый бит әле; Г. Камал да, Мәржани, Курсавилар да бик кыенлык белән күренәләр бит әдәбиятта. Ярый әле, Я. Абдуллинның мәгълүм монографиясе чыкты дөньяга...

Тукай үзенең язмаларында бер генә тапкыр булса да “Арча” дип телгә алмый. Ә без — Арчадан чыккан әдәбият әһелләре — гел тукуп торабыз: без — Тукай якташы, Тукай якташы... Арчада, хәтта, шундый әдәби берләшмә бар: “Тукай якташы”. Язмаларында Тукай бер дә “Арчада булдым” дигән сүзгә кулланмый. Югыйсә, тарихи урын: “Арча” сүзгә беренче булып 1375 елны Новгород елъязмасында очрый. Арчада тарихи крепость булган. Ниһаять, Арча—Балтач юлыннан Радищев узган. Арча турында көндәлегенә язган. Арча крепосте тарихы С.М. Шпилевский хезмәтләрендә чагылыш тапкан. 1900 елның жәендә Казан университетының Тарих, этнография һәм археология жәмгыяте Арчага махсус экспедиция оештыра. Арча крепостенен башнясын саклау эше шәһәр старостасы Н.П. Щелкинга йөкләнгән. Щелкиннар нәселе Арчада әле дә яши.

Энә шул тарихи “шәһәрчек”тә Тукай бер тапкыр да булмаган, аны телгә дә алмаган. Дөресе бу, табигыймы бу?

Бу сәер күренешкә ике яклап килергә кирәк. Беренчесе. Тукайның йөргән юлы беркайчан да Арчага туры килмәгән. Ул вакытта ат юлы: Өчиледән Кырлайга бару өчен Арчага керүнең хажәте юк. Өчиледән Яңа Масрага барганда да Арча читтә кала. Мин моны күз алдына китерәм: Өчиледән туры Мөндешкә, аннан Казанбашка, аннан — Яңа Масрага. Казан—Өчиле арасында да Арча бөтенләй читтә. Тукайның очеркларында күренгәнчә, алар Казаннан Чыпчык, Коркачык, Тимерче, Кишмәт, Сәрдә юлыннан йөргәннәр. (Тукайны 1911 елның декабрендә Өчилегә алып кайтучы кеше Сәрдәнеке булган). Тукай Казанга кайтканда нәкъ шул маршрут буенча узганын яза. Бу булдымы — бер.

Икенчесе. Анысы — Тукай томнарын чыгаручыларда. Тукай Өчилегә кайтып ятуы турында “Мич башы кыйссасы” дигән очеркында яза. Анда мондый юллар бар: “Бер көнне мин, үземнең борәдәр муллам белән, төмам терелгән кеше шикелле, күтәрәнке бер рух белән авылымыздан ун чакрым ераклыктагы базарлы авылга киттем... Фатирчы бер карт урыска төштөк. Монда бүтән авыл муллалары да бар икән, алар белән сөйләшеп чәй эчтек... Без карт урыс белән икәү генә аулак өйдә калдык”. (Тукай, Әсәрләр, дүрт томда, 4 нче том, 1977 ел, 171 бит). Томны төзүчеләр китап артына искәrmә бирәләр: “базарлы авылга... Олы Этнә... авылына” (шул ук том, 369 бит). Я инде, алай ук ярамый бит! Иң беренче: Олы Этнә авылында базарга жыелган муллалар, нишләп әле “карт урыска” фатирга төшсәннәр? Этнә авылында аның “урысын”, аның да картын, каян табасың? Булмаган анда андый фатир төшерүче урыс-

лар! Икенчесе: Өчиледән алып Этнәгә кадәр ун чакрым түгел, ә бик яхшы гына 30 чакрым. Алайса, Өчиледән ун чакрымда нинди базарлы, урыслы авыл бар соң? Пашкау юлы белән (Пашков) Өчиледән көньяк-көнчыгышка 10—12 чакрым килсәң — Арча — урыслы авыл, дөресрәге — чиркәүле, чанлы урыс авылы. Зур базарлы. Казан арты муллаларының һәр якшәмбедә жыелып, “урыска” фатир төшеп, базардан соң самовар янында гөлдерәп мәсәхәбә кыла торган мәжлесләре бары тик Арчада гына булган. Арчада бу традиция шулкадәр көчле иде, әле 1950—1960 елларда да Арчаның бөтен бер урамы (ялгышмасам, Покровка дип йөртелә иде) районга жыелышка, конференциягә, пленумга, базарга килгән халыкларны квартирага төшерү белән көн итә иде. Һәр колхозның үзенә тукталу урыны, пункты бар, монда йорт-абзары, тагараклар, сбруя куяр өчен жылы өйалды, чәй эчү өчен аерым бүлмә, самовар һ.б. әсбаплар, толып-тун киптерү өчен мич башлары — барысы да көйләнгән. Колхоз (элек — авыл общинасы) бу йортны тота, бу хужалыкка утын, салам, бәрәңге, печән һ.б. әйберләр китереп аудара. Арча гасырлар бусе шулай үз төбәгендәге крестьяннарны фатир төшереп көн итте, ул фатирларда эчке бүлмәдә буяулы идәннәр, почмакта иконалар, лампалар, хужалык тәртибен күзәтеп базар көнне (якшәмбе) икона янында гыйбадәт кылып утырган, озын чәчен майлап тарап артка төенләп куйган, аллага чын күңелдән ышанган карт “урыслар” була иде. Болар дәүләт, политика турында сөйләшсәргә яраталар, тәртипле-әдәпле, дөнья күргән урыслар, кайсы Уланский полкта, кайсы Маршешев ротада патша хезмәтен узган, татарларга карата искиткеч ихтирамлы иде. Казан арты урысларының күркәм бер гадәте: үзләренә күрше, ызандаш, кәсептәш булган татарлар белән дуслык мөнәсәбәтләрендә яшәү, дини-милли хисләренә ихтирам итү иде. Тукайны игътибар беләнрәк укысаң, аның тәрбиясендә бу атмосфераның чагылуын сизү кыен түгел.

Өчиледән Кәбир мулла белән базарга килгәндә Тукай, шулай итеп, *Этнәдә түгел, ә Арча урысында* патшалар, дәүләт политикасы турында сөйләшсәп утырган. Покровка урамында революциягә кадәр салынган зур лапаслы өч-дүрт бүлмәле йортлар, крыльцолы, зур капкалы хужалыклар бар әле. Аларда сәндәрә дә сакланган әле, мич башы да. Арчаның кайсыдыр бер йортының мич башында Тукай, әнә шулай, базар көнне сөякләрен жылытып яткан...

Дүрттомлыктагы бу хата инде төзәтелгән: Ибраһим Нуруллинның “ЖЗЛ” сериясендә чыккан “Тукай” дигән китабында шагыйрьнең Этнә базарында түгел, ә Арчада, рус өендә “добрый царь” турында эчтән елмаеп сөйләшсәп утыруы турында әйтелә. (Китабын язар алдыннан И. Нуруллин үзенә жыйнак машинасына утырып, Арча—Өчиле—Кырлай ягында байтак йөргән иде, чакрым-километрларның озынлыгын белә!)

Ихтимал, шундый фатирда жыелган чактадыр, Казан артының кырыкка якын мулласы — яңача уку тарафдарлары — бөтен округның кара көче Ишми ишан өстеннән губернаторга жалоба бирү турында сөйләшкәннәр. Ләкин, Ишми ишан аларга караганда житезрәк булып чыккан һәм губерна жандарм идарәсенә “яңача укучы кызыл муллаларның” исемлеген төзеп, донос та жибергән. 1911 елның февраль-мартында аларны жыеп төрмәгә утыртып та куйганнар. Казан арты тынсыз калган. Күпмедер тикшерүләрдән соң аларны азат иткәннәр. Әмма мулла-мөгаллимнәр үзара сөйләшсәп моңа чик куярга булганнар һәм якшәмбеләренә берсендә Арча базарынан Югары Курса авылына юл тотканнар. Ул төбәктә, ни сәбәптәндер, Казаннан жиберелгән шәһәр муллалары булган. Югары Курсада — Казан кешесе Уразгильдеев; күрше Иске Масрада — Казаннан, Мөхәммәдия мәдрәсәсе шәкертсе, Ф. Әмирьян, Г. Ибраһимовлар белән тегеләйме-болаймы таныш — Нижгар мишәре Гаяз Фәтхетдинов; Яңа Масрада — гарәп телен камил белүче, әдәбият-тарих буенча зур әзерлекле кеше, Тукайның туганнан-туганы Габдрахман Жәләлетдинов...

Казан артына белемле, үткен, телләр буенча әзерлекле муллаларны — Казан, Сергач, Чистай, Нижний Новгород мишәрләрен жиберү модада булган. Г. Камал әти-

сенен авылына — Сикертәнгә — Кышкар шәкерте, рус телен мөкәммәл белгән Габдулла Хөсәеновне имам-хатиб итеп жиһәрәләр, ул исә — үткен мишәрләр — Чистай ягыннан, Ф. Әмирхан әнисенен бертуган энесе. Аның беренче хатыны Нәжиб Думавиның бертуган сөдесе була, әмма Казан артын ул киләнчәк күрә алмый. 1920—30 елларда Г. Хөсәенов үзенә Ф. Әмирхан автограф белән бүләк иткән күп китапларны яндыра. Г. Толымбайскийлар, Ф.С. Казанлы мәрхүмнәр ул елларда берәз арттырып жиһәргәннәр иде шул... Ә теге елны (1911) яңача укытучы муллалар Уразгильдеев өенә жыелып, губернаторга прошение язалар. “Безне бу афәттән коткарыгыз, бу кеше безнең Казан артын бөтенләйгә харап итә”, — диләр. Ахырдан Курса авылына килеп, допрослар ясыйлар. Уразгильдеевтан сорыйлар: кемнәр килде, кем яза башлады, кем нәрсә дип әйтте... Бу турыда документлар Казан жандармерия идарәсенен фондларында сакланган, мин боларны укыдым.

Казан арты — бөтен Казан губернасында иң һөнәрле як. Һөнәр, кәсеп — зур базарларга гына түгел, зур жыеннарда да ихтыяж тудырган. Ниһаять, галимнәр моны да өйрәнә башладылар. Соңгы елларда жыеннар турында дөньяга чыккан иң әһәмиятле хезмәтләрнең берсе Н.Б. Борһанованың “О системе народного праздника джиян у казанских татар” дигән тикшеренүе (Исследования по исторической диалектологии татарского языка. Казань, АН СССР, Казанский филиал, 1982). Моннан күрәнгәнчә, Алат юлында Олы Кыр, Биектау, Кушнарәт, Әтнә ягында Шөмбер, Мукшы тавы, Калатау, Кенәр ягында — Кенәр, Тазлар каршы, Шекә, Казакъ, Иябаш, Кишет, Дөбяз тирәсендә Бөрәзә жыены булган. Бөрәскәнәң дә үз жыены булган.

Арча тирәсе жыеннарда аеруча бай: Урман жыены (Чиканас—Өчиле), Утар, Ямаширма, Сасмак, Сәрдә (икенче төрле — Кушлавич), Әйше, Наласа, Күкчә, Күпербаш, Пошалым, Казан тавы жыеннары; Кесмәс буенда — Му жыены. Тар гына Казан арты өчен болар, әлбәттә, күп. Әтнә — әлбәттә, инде борынгы Казан нәселе. Анда күрше-тирә авыллары жыелып, “Кала жыены” үткәргәннәр. Риваятьләр буенча, кайчандыр бу якларга күчеп килүчеләрнең бу тирәдә “кала”лары булган, халык бу урынны гасырлар бие: “Болгар каласы” дип атап йөрткән...

Бу як авылларының тагын бер үзенчәлегә — һәр авылның үзенә күрә специфик һөнәре бар. Рус авыллары — умартачы, калайдан йорт кирәк-яракларын ясаучы, киём манучы, буяучы, самовар төзәтүче (Бимәр, Чуриле руслары); Ключище руслары — чүлмәк ясаучы; Өжем, Ташчишмә — кирпеч суга; Казаклар (йомышлы татарлар) — такта яручы; Гөберчәк, Кече Әтнә — итек басучы; Мөрәле — моржачы; Пошалым — арба, чана, дуга, кисмәк ясаучы; Кылачы, Мүлмә, Әйше, Тимерче, Сәрдә, Сасмак — чигүче, аяк киёмнәре тегүче; Мөндеш — көмешче; Күпербаш — итче, базарда — маклар. Әтнә гөрләгән: анда биш мәхәллә! Әтнәлеләр мари ягыннан терлектуар алып кайтып, шуны базарга чыгарган. Өйдәге хатын-кыз, бала-чага, карт-коры бүрек теккән, читек каеган. Жәйләрен ирләр күмер, дөгет эшләгәннәр, бөтен Казан арты авылларына хуш исле дөгет сатканнар, тимерче алачыкларын шынгырдатып торган нарат күмере белән тәэмин иткәннәр. Аннан кыш бие Орнашбаштан заказ алып мех бүрек теккәннәр. Кыскасы, Әтнәләр йоклап, ләтит сатып уздырмаганнар гомерне.

Моннан тыш та һөнәрләр бар: Казан юлы өстендәге Чыпчык, Арча, Мәтәскә, Карадуган — фатир төшерүчеләр. Бу авылларда крестьян йортлары, зур лапаслы каралтылар, чәйханәләр, кибетләр урнашкан. Боларның бай легендалары, фольклоры, гөрүрлыклары бар. Без бала вакыттан ишетеп, таң калып үстек: Карадуганда сөргәнгә узышлый Ленин кунып чыккан! Алай булмагандыр инде ул, әмма туган якны шулай данлы, истәлеккә бай, шигъриятле итеп күрәсе килә бит!

Кенәр ягы — байлар ягы. Чыпта сугучы, дуга, чана эшлөүче, чүлмәк ясаучы Шекә, Шушма якларын алар “кара якъ” дип атаганнар. Кенәр тирәсендә жир, урман биләүче байлар булган, бу авылда чигү, киндер сугу алга киткән. Дүрт мәхәлләле “ак

авылның” һәр мәхәлләдә үз мәдрәсәсе булган, Кенәренң вак тартмачылары мари ягына сәүдә эше белән йөргәннәр.

Курсалар — көрәшче. Казан артында татарча көрәшнен бөтен нормасы, әдәп-әхлагы, методикасы Курсада эшләнгән. “Курсалар килгән!” — шул хәбәр ишетелгәндә Казан арты сабантуйларында таза гына ирләр жиргә иңеп алалар иде. “Курсалар килгән!” — бу инде зур, чын көрәш була дигән сүз. Колхозлар төзегәндә аларга исемне дә шулай биргәннәр: “Батыр Курса”, “Көрәш Курса”.

Кызыклы күренеш: Казан артыннан чыккан шанлы-шаулы ике мәгърифәтче яшыләгендә бик каты көрәшкән. Ш. Мәржани батыр кала алмаган сабан туйларында начар кәеф белән йөргән. Таип исә яшыләгендә бик күп авылларда батыр калган... Боларның традициясе Арча—Балтач ягында әле дә яши...

Арча ягындагы Кәче авылы ирләре — гасырлар буге крушниклыкта. Идел пристанена барып, гомер буге йөк төягәннәр, бушатканнар. Халкы жор, елдам, үткен. Холыклары да эленеп кенә тора — гомер буге юлда, пристаньда. Ф. Сәйфи-Казанлы хикәяләренә күп материал биргәннәр алар. Базар йөрү, юл йөрү ул — шәхес эшли. Казан артында элегрәк елларда һич тә “Казанга бардым” дип сөйләшмәделәр. “Казан йөрү”, “базар йөрү” дип кенә әйтелә иде. “Йөрү” — зур сүз, бу инде атлау гына түгел, ә ил-жир күрү, агай-эне, татар, урыс, мари, мордва белән аралашу, ипле тормыш кору мәсьәләсен киңәш-табыш итү дигән сүз. Базар, сәүдә юлы, нәкъ крестьян хезмәте кебек үк, **шәхес ясый, шәхес эшли**. Ә андый “эшләнгән” шәхес киләчәктә һичшиксез кирәк булачак. Бәдри солдатны хәтерләгез: “Юк, сез не имеешь права кеше баласын тотып торырга...” Бу шәхес тарихта үз сүзен әйтәчәк, бу — патша түрәсе яткырып сукканда “ләббәйкә” дип тормаячак...

Казан артында элекке авылларны “ак як”, “кара як” дип бүлгәләп йөрткәннәрен әйткән идек. “Ак як” — базар белән әвәрә килүчеләрдән ясала. Мәсәлән, Арча асты Күпербаш авылы. Болар гомер буге ит-мал сәүдәсе йөрткәннәр. Базар көн — болар өчен бәйрәм. Күпербаш халкы бу көнне өйдә тәмле ризык пешерә, бер йомышы булмаса да базарга бара, иң яхшы киёмнәрен кия, кызлар бизәнә — шулай бөтен авыл Арча базарына китә. Кайтышлы өйләренә кеше төшерәләр, туган-тумача, күргән-белгәнне чәйгә алып керәләр, кунак итәләр. Бу гадәт аларда Арча базары беткәнчә яшәде. Күпербаш гомергә “ак” булды.

Бөтен төрле һөнәр ияләре булып, базар корып, иген үстереп, сәүдә итеп, жыен ясап, сыйнфый ачуын вакытында чыгара белеп яшәгән Казан арты бөек Октябрь революциясен табигый бер эш буларак, шатланып кабул итә.

1919 елда 2 нче Армиянең революцион хәрби Советы члены Сафонов Үзәк Мөселман Хәрби коллегиясенә менә нәрсә хәбәр итә: “Арчадан Вятские Поляныга китәр алдыннан халык безгә үз фикерен белдерде. Кешеләр Совет властеның нәрсә икәнлеген сезнең белән яшәгәндә генә белдек, диләр. Бу аңлашыла да: биредә, без бар чакта, байлар һәм полицейскийлар акыруы булмады”. Икенче бер документта: “Арчада... һәм күрше-тирәдәге кайбер авылларда всеобуч көннәре байраklar, музыка һәм речь сөйләүләр белән үткәрелде” (СССР Дәүләт Үзәк Архивы, 106 фонд, 1 опись, 8-9 — документлар).

Казан артыннан — эшлекле, һөнәрле халык арасынан чыккан укымышлылардан Казанда, Уфада, Оренбургта бер генә кеше дә 1917—20 еллардагы төрле реакция партияләрдә катнашмады, дини-милли-партия ызгыш-талашларын оештырып йөрмәде, ә туп-туры Октябрь революциясенә хезмәткә күчте.

1923 елны татар жәмәгәтьчелеге Тукайның үлүенә 10 ел тулуны билгеләгәндә матбугатта еш кына шундый мәсьәлә күтәрелә: Тукай исән булса, бүген кем белән булыр иде? Һәм барысы да бер генә төрле җавап бирәләр: “Тукай бүген исән булса — һичшиксез, социализм төзүчеләр белән булыр иде”. Алар хаклы.

...Алдарак Арча турында сүз барган иде.

Тукай һәм... аның әсәрләрендә бер генә тапкыр да телгә алынмаган Арча. Әмма тарихта символик мәгънәләр, символик киселешләр-очрашулар бар. Тукай 1912 елның кышында Арча урысының мич башында сөякләрен жылытып яткан. Алты ел үткәч шул ук Арчада Тукайның рухи дуствы Мәхмүт Дуат Али булачак: 1910 елда Тукай Казанда аларның флигелендә яшәп алган, Мәхмүт белән дуслашкан, “иптәшем Мәхмүткә ядкар” дип рәсемен бүләк иткән, Мәхмүт исә — РСДРП члены ук... Казанны чехлар алгач, Мәхмүт Казан арты Күн авылы егете Минһаж Конов һ.б. коммунистлар белән бергә Арчага күчеп китә, анда хәрби комендатурада эшли, яшерен рәвештә берничә мәртәбә Казанга барып килә, акчехлар турында мәгълүматлар жый. Исән булса, дуствы, Арча ягы егете Габдулла Тукай ана нинди ярдәм күрсәтер иде...

Бөек шәхес Мулланур Вахитов та эш-гамәлләре белән Тукай эзләренә тоташа. Символик деталь: Мулланурны Көңгөрдә туган дип йөртсәләр дә, ул Казанда туган һәм Шиһаб Мәржани мәчете каршындагы метрикәгә теркәлгән! Тукай сөякләрен жылыткан Арчада 1919 елда Мулланурның әнисе Өммегөлсем апа була. Аны дошман тылыннан (Казанны акчехлар алгач) Арчага Исхак Казаков алып килә һәм Арчадагы Азин дивизиясе штабы комиссары Минһаж Конов кулына тапшыра. М. Конов исә Өммегөлсем апаны Вятские Поляныга (Малмыж аркылы) чыгарып, Мәскәүгә озата. Ә бу көннөрдә Малмыжда хәрби революцион трибунал кара реакционер Ишми ишан эшен карап ята... Тукай гына юк...

Бөеклек юллары һәрвакытта да бертөрле була. Түбәнлекләр генә һәр кайсы аерым ямьсез, аерым жирәнгеч. Тукайның якташы, аннан биш яшькә яшрәк Олы Әтнә егете Бәдри Жиганшин акчехлар вакытында Әтнә—Казан юлларында була. Тукай белән аларның юллары элек тә охшаш: бер төбәктә туганнар, бер төбәктә егет булганнар: Тукай — Уральскида, Бәдри — Троицкида. Тукай Уральск шәһәренен социал-демократлары белән бергә эшли, Бәдри — Троицк шәһәренен социал-демократлары белән. Берәздән юллар аерыла: Тукай Казанга китеп бара, Бәдрине төрмәгә утырталар. Тукай 1913 елда үлә, Бәдри исә флотка алына һәм 1915 елда РСДРПга кабул ителә. Партия аны үз ягына эшкә жибәрә: Үзәк Мөселман Хәрби Коллегиясе “Бәдри матрос”ны 1919 елда запастагы Аерым батальонга политкомиссар итеп билгели. Тукай Уральскидан кайтып, 27 нче яшендә Казанда үлә, Бәдри Жиганшин ил азатлыгы өчен көрәшәп, Казан, Арча, Богырыслан, Бөгелмә юлларын үтеп, 29 яшендә Бәләбәйдә үлә... (“Көрәштәшләр”, Казан, 1972, 183—189 битләр).

Тукайны биргән Казан арты — шагыйрьнең бишеге — әнә шулай вакыйгаларга, шәхесләргә, сыйнфый аңга, шигърияткә бай як. Ул вакыйгалар, ул хәлләр, шәхесләр, ул табигать аерым-аерым хис булып, матдә, тойгы булып 26 ел бие шагыйрь Тукайны ясаган, ул шигъри бишек аны гомеренен иң авыр вакытларында тибрәткән. Әнә шуңа күрә авыруы бик көчәйгән, шәһәр атмосферасы һәм социаль мохит рухын бик нык кыскан вакытларда ул туган ягына — шул бишеккә кайтып киткән, шунда рухына ләззәт тапкан.

* * *

Кырыс чырайлы тәнкыйтьче. Харап икән, Казан артында барысы да шәп, барысы да ал да гөл булган икән! Аннан чыккан кешеләр гел фәрештә икән...

И агайне! (Г. Камалның әтисе туган Сикертән авылында бер-береңә дәшүнең иң популяр формасы шул: агайне. Сикертәннәр әле аны үзләренчә әйтәләр: агайне. Бу — руслардагы “дружище”, Англия, Америка Кушма Штатлары, Канада кебек илләрдәге “сэр”, Франциядәге “месье”, Италиядәге “синьор”, Төркиядә “әфәндем” кебек сүзләр дәрәжәсендә. Япониядә, ялгышмасам, бу урында “сан” сүзе кулланыла булса кирәк. Безнең Сикертәндә — агайне...)

И агайне.. Сабыр ит, зинһар. Бу мәкаләдә бит Тукайны шагыйрь иткән, үз заманының зур акыл иясе иткән шартлар, тирәлек, кешелек жәмгыятененә ана ярдәм иткән стимуллары турында сүз бара. Казан арты — тарихтан чыгарма түгел, анда нәкъ

башка жирдәге кебек канәчкәч алпавыт, кулак, надан мулла, куштан крестьян, ришвәтче түрә, әлбәттә, булган. Мактаулы Кышкар мәдрәсәсендә дә кадимче, иске-леге белән дан тоткан баш мулла дамелла Исмәгыйль хәзрәт булган. Ф. Әмирхан яза: “Мәржани вакытының бик мәшһүр Кышкар дамеллаларына... бер дә әһәмият бир-ми, аларны наданга саный иде”. (Сайланма әсәрләр, 1956 ел, Казан, 2 нче том, 458—459 бит.) Әмма бөек мәсәлчә И.А. Крыловны тәржемә иткән, балалар өчен күп китап бастырган мәгърифәтче Таиб Яхин — шул тискәре хәзрәт кулында укыган. Ихтимал, кадимче Исмәгыйль хәзрәтнең искелеге Таиб шәкертне яңалыкка — рус әдәбиятына этәрүче сәбәпләрнең берсе булгандыр. Русларда мондый мәкаль бар: “Нет худа без добра”... Таиб Яхинның нәсел шәжәрәсе миңа бик таныш. Аның бабасы Яхья — Теләче ягындагы Күкчә авылы мулласы. Яхьяның бер оныгы, шигырьләр язучы (кайбер шигырьләре сакланган) Мөхәммәтгариф — минем ерак бабам. (Тукай әтисе белән бутыйсы түгел!) Икенче оныгы — Таиб Яхин, әлегә мәгърифәтче, китапчы, дөнъяга карашларында гаять дәрәжәдә каршылыклы, ләкин яктылыкка берөзлексез юл эзләүче шәхес... Казан артының тискәре кешеләре шул Исмәгыйль хәзрәт кенә булсачы! Алар-ның бит сәүдәгәрләр арасында берәр терәге була. Тискәре идеология **һәрчакта да** ак-чага, байлыкка, нигезләнәп туа. Казан артының кадимче мулаларын Казан артының ук кадимче сәүдәгәрләре акча белән тәмин итә. Әйттик, Казанның кадимчесе, сәүдәгәр Вәли (Арча ягы Аты авылыннан) гел искелекне яклай. Ф. Әмирхан “У-у... шатлык” дигән фельетонда болай яза: “Утыз еллар чамасыннан Әхмәтжан абый Сәйдәшев туганына йөз ел буладыр. Бу елны Аты Вәли ысулы жәдидә кабул итеп, Әхмәтжан абыйны түрәләр хозурында эш йөртәргә Петербургка жиһәзләргә агитация яса-чак-тыр” (Ф. Әмирхан. С.Ә. 1956, Казан, 279 бит). Китапның артында укыйбыз: Аты Вә-ли — “Казанның кадимчеләр яклы бер сәүдәгәре” (592 бит). Сәрдә авылының Гыйләж мулла да кадимчелек фронтының алгы рәтендә тора. Кадимче — искелек тарафда-ры — беркайчан да тик ятмый: ул яңалыкка каршы һәрвакыт актив көрәш алып бара, китап яза, вәгазь сөйли, эш йөртә. “Яңа чүпләр” дигән фельетонда Ф. Әмирхан Гыйләж мулланы тешләп уза... “Әүвәлдә, — ди ул, — Ишми муллалар, әллә нинди Гыйләж муллалар һәзлиятләрен (көлеп, мыскыллап язылган әсәр — М.М.) үз исемнәре белән, яшеренми, качырмый нәшер итәләр иде” (шунда ук — 359 бит).

Казан арты кадимчеләрен Ф. Әмирхан, Г. Камал, Тукай жәе килгән саен тәнкыйтылап торалар. “Ялт-Йолт” идарәсеннән сораулар” фельетоннда Тукай, уйлап чыгарылган исем астында булса да, туган ягы кадимчәсен эләктәрә: “Мәскәү губер-насы Олуг Мәнгәр волостеның Шилметдин Жонлыбияләев” ди. Бу исемнең, һич-шиксез, конкрет бер кешесә күздә тотылган инде, без аны белмибез генә...

Тукай ул заманда ат белән йөргән, юлы болай: Өчиле, Югары Аты, Түбән Аты, Кушлавич... Казанга таба: Өчиле, бер рәт Аты, Кишмәт, Тимерче, Әйше, Чыпчык, аннан — Балавыз урманнары, хәзерге Ливадия ял йорты, Казанка буйлап астан кышкы юл, Подлужная урамы, аннан өскә таба хәзерге Суворов училищесы яныннан Тол-стой яшәгән йорт — аннан К. Маркс урамы. Шагыйрьнең юлъязмаларында Казан артына тулы экономик, культура, рухи яктан бәя бирелә. Кишмәттән чыгып болын буйлап килсәң — Тимерче авылы. Боларда элек (Казанка харап булганчы) гел болын, гел печән генә иде. Тукайда ассоциация: “Бу авылның мулласы” Әннә солул Жәдидә...”че (“Ысул жәдидәне юкка чыгара торган тимер кебек нык китап” — М.М.) һәм әллә нинди исемнәр белән ысулы жәдидәгә каршы китаплар чыгарган каһарман” (4 том, 179 бит). Шунда ук Тукай мондагы печән кибәннәренә игътибар итә һәм болай ди: бер данә диярлек арыш, богъдай кибәне булмаса да, печән кибәне бик күп дәрәжәсендә. “Моңы күргәч: “Мулласы “Дин вә мәгыйшәт”че булган бу авылның халкы да печән ашыймы әллә? — дигән фикерләр килде” (Шунда ук).

Күрәсен, Казан артында кара таплар житәрлек булган. Ләкин Казан арты ре-акцион фикеренең башында болар түгел, ә Ишми ишан торган. Аның чыгарган ре-акцион китаплары, гомумән, эшчәнлегә, Казан алпавыты Габдрахман Ишморатов

тәэминатында булган. Казан артының бик матур бер почмагында — өч яктан урманлы Казанка елгасы буенда (хәзер ул Арча районы белән Балтач районы чикләрендә) алпавытның жәйге утары, ат заводы, кирпич сугу, такта яру заводлары булган. Ул як авылларына мулла кую, мәчет салдыру, яңа мәхәллә ачу — барысы да Ишморатов карамагында. Яңача промышленность корган Ишморатов идеологиядә кадимчелекне бик нык яклаган һәм Казан артындагы кара реакция житәкчесе Ишми ишанны яңалыкка каршы гел өстереп торган. Ишморатов акчасына Ишми ишан Казанда “Икамәтөл борһан...” дигән китап та бастырган — бөтен фикере яңалыкка каршы. Бу турыда 1969 елда “Казан утлары” журналының 12 нче санында язылган иде.

Кырыс чырайлы тәнкыйтьче агайне болай да ышанды, болай да безнең белән килеште инде...

Безнең бурыч шул як — Казан артының ниндидер үзенчәлеген ачу, шул үзенчәлекләрнең тарихи җепләрен эзләү иде. Алдарак без Казан артының сыйнфый аңга зирәк булуын, эшкә-хезмәткә һәвәскәр булуын ачарга тырышкан идек. Кырыс чырайлы тәнкыйтьче ул урыннарны язганда да авторның күз алдынан китмәгән иде. Әмма тарихи-матур фактлар бар. Кантарлы балчыклы, ташлы-ярлы, чокырлы шул Арча, Этнә ягы гажәп кызыклы биографияләренә һаман тудырып тора. Арча районының иң чигендә бәб-бәләкәй бер авыл бар. Исеме — Миржәм. Әнә шул Миржәм соңгы 40 елда дөньяга өч герой бирде инде. Болар: Советлар Союзы Герое Нәкыйп Сафин, Социалистик Хезмәт Геройлары Дания Галимова (авыл хужалыгы) һәм Галимулла Әсхәдуллин (эшче). Кечкенә генә бер авыл өчен күп, Миржәмдә бит нефть чыгарылмый, мамык үстерелми. Бу төбәкнең тарихына керсәң — кызык. Ун-унбиш йортлы авылда туып үскән Илсур Шәйхетдиновны (алда телгә алынган авыл — Әрнәш егете) — бүгенге көндә Европа белә. Социалистик Хезмәт Герое Илсур менә ничә еллар инде Уренгой—Помары—Ужгород линиясендә газ үткәрә. Алда телгә алынган авыллардан тагын әллә ничә герой чыккан: Түбән Орыдан Гатаулла Салихов, Иске Кишеттән генерал Гани Сафиуллин, Арчадан Валентин Ежков — Советлар Союзы Геройлары. Түбән Көектән Нурғали Бариев, Шушмабаштан Шәрифүлла Сәгъдуллин — Социалистик Хезмәт Геройлары. Казаннан килеп Яңа Кенәрдә яшәгән укытучы Стелла Габдрахманованың биографиясенә күз салсак, бу профессиядә сирәк очрый торган Социалистик Хезмәт Герое дәрәжәсенә лаек булган Стелланың да ата-анасы Этнә ягы Кышлау авылынан икән...

Дөбяз ягына, Балтач төбәгенә мин кермим, геройлар саны артачак, Казан арты булмаган башка яклар үпкәли калырлар.

Казан арты — шагыйрь бишеге әнә шундый...

* * *

Тукайның бу якта тууы очраклымы? Һәм ике гасыр ялгамында тууы очраклымы? Юк, очраклы түгел! Тарихи вакыйгалар, сыйнфый көрәш белән кысылган тар Казан арты үз фикерен әйтү өчен бер шәхесне тудырмый кала алмый иде. Ул шәхес әлегә фикерне әйтү өчен шагыйрь булып туарга тиеш иде, нәкъ шул чорда — заман алмашынган чорда — туарга тиеш иде. Заманның бер этаптан икенче этапка күчкәндә жиргә үз улын биреп калдырып, тарихи миссиясен үтәп китүе булган инде ул. Аның шагыйрь булып тууы да табигый иде: кысылган халык күңеленә, җыр-бәет, “Йосыф кыйссасы” белән, “Таһир—Зөһрә” белән тәрбияләнгән халыкның, йөз еллар эчендә бер кисәк янтарь бирми калуы мөмкин түгел иде.

Тукай әнә шул янтарь кисәге булды.

Гали АРСЛАНОВ

Рухы ук сәнгатьчә

ТУКАЙ ОБРАЗЫ
Г. КАМАЛ ИСЕМЕНДӘГЕ
ТАТАР ДӘУЛӘТ
АКАДЕМИЯ ТЕАТРЫ
СӘХНӘСЕНДӘ

Син, аз гына яшәп, ил күгеннән
Якты йолдыз булып атылдың.
Ак эз сызып үтте ил күнелендә
Синен шигырен, моңың, акылың.

Әхмәт Фәйзи

Бу мәкаләнең шушы “Тукай ка-
бере янында” шигыреннән өзек белән
башлануы очраклы түгел. Тукай обра-
зы, ижаты, шигърияте Ә. Фәйзинен
бөтен гомер юлы буенча юлдаш,
иптәш, сердәш, киңәшче була. Аны яңа
ижат үрләренә ашыктыра, тормыш
сикәлтәләрен мөмкин кадәр азрак
югалтулар белән узарга булыша. Шуна
күрә дә Ә. Фәйзи ижатының шактый
өлеше Тукай исеме, Тукай образы, Ту-
кай шигырьләре белән тыгыз бәй-
ләнгән. Эдипнең чәчмә, тезмә, драма
әсәрләре дә әлегә фикергә ныклы
дәлил.

Тукай образы Г. Камал исе-
мендәге театр сәхнәсенә өч тапкыр —
1939 елның 18 сентябрендә, 1961
елның 26 апрелендә һәм 1986 елның 26
апрелендә күтәрелә. Шуларның башта-
гы икесе Ә. Фәйзи ижаты ярдәмендә,
аның “Тукай” трагедиясе нигезендә
тормышка ашырылган.

Режиссер Ширияздан Сарымса-
ковның истәлектәреннән күренгәнчә,
“Тукай” трагедиясенен беренче вари-
анты 1938 елның жәендә язылып бетә

һәм шул ук чорда авторның Түбән Ослан авылындагы дачасында дуслары Ш. Сарымсаков, Ш. Камал, Т. Гыйззәт, Р. Ишморатка беренче тапкыр укыла. Алардан фатыйха алган авторның үз әсәрен шул ук елның көзгә ТДАТ художество советына илтүе мәгълүм. Табигый, советта театрның ул еллардагы төп режиссеры Ш. Сарымсаковның сүзе шактый үтемле санала. Озак та үтми, әсәр репертуарга алынып, эшләнә дә башлый.

Репетицияләр башланыр алдыннан Тукайны күргән-белгән кешеләр, аның ижатташлары, замандашлары белән очрашулар уздырыла. Анда шагыйрьнең ижаты, тормышы турында яңа деталләр, әһәмиятле фактлар ачыклана. Автор һәм режиссер өчен бигрәк тә Шиһаб Әхмәровның истәлекләре кыйммәтле тоела. Ул сөйләгәннәрдән чыгып, пьесага яңа төсмерләр өстәлә, персонажларның характерлары, образлар аныклана. Истәлекләр Тукайның яшәү рәвешен, фикерләү, ижат итү ысулының үзенчәлекләрен ныграк төшенергә, ачыграк аңларга ярдәм итә.

1939 елның 23 мартында “Тукай” трагедиясе Язучылар союзы партия оешмасының ачык жыйылышында укыла. Әсәр буенча фикер алышуларда Ә. Фәйзинен зур һәм җаваплы эшче уңышлы рәвештә тормышка ашыруы, “Тукай” әсәренен тарихи кыйммәткә һәм шигъри биекләккә ия булуы билгеләнәп үтелә¹.

“Тукай” спектакле турында вакытлы матбугаттагы иң беренче бәяләмә 1939 елның 26 мартына карый. “Шагыйрь Әхмәт Фәйзи, — диелә “Кызыл Татарстан” газетасында басылган редакция мөкалфәдә, — ... зур һәм җаваплы материалны алып, аны һәм аңа бәйләнешле булган тарихи чорны нык кына өйрәнәп, “Тукай” (“Талантның һәлакәте”) дигән трагедия язган. “Тукай” трагедиясе ТДА театрында куелу өчен хәзерләнә башлады. Аны театрның төп режиссеры иптәш Ш. Сарымсаков куя. Тукай ролендә артист Камал III уйнайчак”.

Редакция бу мөкалфәдә зур гына төгәлсезлек жибәргән: Тукай образын башкару өчен режиссер Ш. Сарымсаков иң баштан ук ике актерны — И. Гафуров һәм Камал III не сайлый, ә биредә бары бер актер гына күрсәтелгән. Әлеге төгәлсезлек тик биш айдан соң — шул елның 3 сентябрдә төзәтелә. “Сезон ачылу алдыннан” дигән редакция мөкалфәсендә 1939—1940 еллар театр сезонының сентябрь урталарында “Тукай” спектакле белән ачылуы әйтелә. “Хәзерге көндә театрда “Тукай” пьесасына репетицияләр бара, — диелә мөкалфәдә. — Артистлар бу әсәргә уйнауга зур энтузиазм белән хәзерләнәләр. Кайбер көннәрдә репетицияләр өчәр тапкыр үткәрелә. “Тукай” пьесасында Г. Тукай ролен Камал III һәм Гафуров иптәшләр, Г. Камал ролен Гайнуллин, Хөсәен Ямашев ролен Зыятдинов, Г. Коләхметов ролен Уральский I, шәмче Гали ролен Касыйм Шамил иптәшләр башкаралар. Бу әсәргә уйнауда 60 ка якын кеше катнаша. Шунлыктан кайбер артистларга икешәр рольне башкарырга туры килә”.

Татар дәүләт академия театры коллективы “Тукай” трагедиясенен беренче варианты өстендә бер ел эшли. Бу факт үзе генә дә коллективның Тукай образын ижат итүгә никадәр җаваплы килүе турында сөйли. Ул елларда спектакльне күп дигәндә ике-өч ай әзерлиләр. Ә биредә аз да түгел, күп тә түгел — төгәл бер ел вакыт.

Ниһаять, 1939 елның 17 сентябре. Спектакльне жәмәгәтчелеккә күрсәтү. Тамаша залын язучылар, артистлар, партия, совет органнарында эшләүчеләр шыплап тутырган. Спектакльне дөньяга китерүчеләр — автор Ә. Фәйзи, режиссер Ш. Сарымсаков, Тукай образын иң беренче булып ижат иткән И. Гафуров, артистлар коллективының тирән дулкынлануы астында акрын гына пәрде ачыла.

Спектакльнен тәүге минутларынан ук тамашачы Тукай-Гафуровны үз итә. Ә Г. Камал, С. Рәмиев белән очрашу, милли әдәби хәрәкәттә катнашучы яшьләр белән әңгәмә-мәжлес вакытында, Х. Ямашев тәкъдим иткән протест көгазенә кул кую күренешләрендә үз итү олут мәхәббәткә әйләнә. Моннан соң инде тамашачы Тукай-

Гафуровның һәр хәрәкәтен, һәр әйткән сүзен жөпләп, эчтән кичереп утыра. Ә ахырдә Тукайның авыруы һәм үлеме тасвирланган вакытта залда тирән тынлык, эчке бер әрнү, сызлану хөкем сөрә. Ул көнне залда утырган һәр кеше үзен зур бер сәнгать вакыйгасында катнашучы итеп тоя, спектакльдән тирән бер дулкынлану кичереп, эчке канәгәтлек хисен тоеп чыга. Бу турыда әлегә тамашаны караган Абдулла Алиш менә нәрсәләр яза:

“Татар совет драматургиясе тагын бер зур, яңа унышка иреште... 17 сентябрьдә үткәрелгән жәмәгәть просмотрында булучылар “Тукай” пьесасын көчле дулкынлану белән карадылар. Тукайның большевик Хөсәен Ямашев өсндә булуы кебек гаять көчле картиналар, Тукай образын гажәеп зур осталык белән уйнаучы яшь артист Гафуров иптәшнән һәм башка артистларның үз рольләрен бирелеп уйнаулары тамашачыларда көчле тәәсир калдырды. Бөек талантны һәлакәткә дучар иткән юлны күзәткән тамашачыларның йөрәкләрендә Тукайны изүчеләргә каршы көчле нәфрәт кайнады.

Безнән Тукай халык арасында үлми яши. Ул үзенән мәңгелек җырлары белән тере. Ә инде ул хәзер үзенән сөйгән халкы алдында сәхнәгә чыгып басты”¹.

Күренекле җәлилче буласы язучының дулкынлану тулы бу мәкаләсе икенче көнне үк, ягъни 18 сентябрьдә “Кызыл Татарстан” газетасында басылып чыга. Шулай ук көнне спектакльнән рәсми премьерасы була. Хәзер инде Тукай ролен Камал III башкара. Шагыйрьнән ул ижат иткән образы И. Гафуровныкынан шактый күп аерылып тора. Тукай-Гафуров — көчле шәхес, акыллы, нык ихтыярлы, гади. Аның үтергеч ирониясе дошманнарында курку уята, ә дуслары белән ул ихлас күңелле, туры сүзле, ачык йөзле фикердәш. Ә Камал III исә каһарманының зыялылыгына, эчке сизгерлегенә, тормыш сынауларын эчтән гаять авыр кичерүенә басым ясый. Гадел Кутуй язганча, бу акыллы, һәрчак уйчан-моңсу күзле егеткә көрәшчә сыйфатлары житмәве сизеләп тора. Алга таба Камал III режиссер Ш. Сарымсаков ярдәме белән әлегә житешсезлектән акрынлап арына бара.

Әйтергә кирәк, Камал III тудырган образ рецензентлар тарафыннан төрлечә бәяләнә. Әйтик, Г. Кутуй аның эшен берсүзсез кабул итсә, Х. Гильдеев исемле автор Камал III тудырган образга шактый кискен бәя бирә. “Тукай — это человек сильной воли, смелый, необычайно остроумный, временами — теплый и душевный, — дигән яза “Красная Татария” газетасы рецензенты. — Таким он представляется нашему зрителю, таким его и рисуют современники. Более близок к такой трактовке образа Тукай арт. Гафуров. Тукай в исполнении арт. Камала — это слащавый, жеманный молодой человек, хохочущий над своими же остротами. Камал обедняет образ Тукай”².

Ә гомумән алганда, автор да, режиссер Ш. Сарымсаков та Камал III унын алай сүтеп ташламыйлар. Әйтелгән фикерләренә, теләкләренә исәпкә алып, Тукай образын премьерадан соң да камилләштерүләрен дәвам итәләр.

Спектакльнән тәүге вариантында Г. Камал, С. Рәмиев, Х. Ямашев кебек милли зыялылар образлары Н. Гайнуллин, Ш. Сарымсаков, Г. Зыятдинов тарафыннан уңышлы башкарылалар. Шулай ук биредә Печән базары әһелләре шәмче Гали (К. Шамил), Мортаза бай (Х. Уразиков), Хажы (Г. Хәбибов) типлары да ытышлы күрсәтелә. Режиссер чор билгеләренә, тормыш-көн күреш деталләренә аеруча нык игътибар итә. Ләкин автор да, режиссер да ирешелгәннәр белән бик үк канәгәт булмыйлар. Аларны, бигрәк тә авторны, әсәрнән сузынкылыгы, хроникальеге, билгеле бер вакыйга, конфликт тирәсенә җыелмавы борчый. Әлегә житешсезлекләр ниндидер дәрәжәдә әсәрнән биографик рәвештә булуы белән аңлатыла. Телисезме, теләмисезме, пьесада шагыйрьнән соңгы җиде еллык гомере күрсәтелә. Шунның белән бәйлә рәвештә тамашачы алдында Тукайның Уральскида, Казанда, Уфада, Петербурттагы тормышыннан яхшы куелган һәм әйбәт башкарылган, тик билгеле бер сюжет, вакыйга белән

¹А. Алиш. Безнән Тукай. — Кызыл. Татарстан, 1939, 18 сентябрь.

²Х. Гильдеев. “Тукай”. — Красная Татария, 1939, 28 сентябрь.

берләштерелмәгән тормыш күренешләре, бер конфликт белән бәйләнмәгән күп санлы персонажлар күрсәтелә.

Икенче вариантта автор һәм режиссер спектакльне бик күпкә кыскарталар: унбер күренештән бары тик алтысын гына калдыралар. Шулай ук катнашучылар да алтмыштан егерме икегә кадәр кыскартыла. Иң мөһиме — спектакльнең конфликты зурая, вакыйгалар ачыклана һәм эреләнә, композициясе төзекләнә һәм жыйнагая. Соңгы вариантта режиссер күп кенә күмәк сәхнәләргә дә төзәтә. Әйтик, дүртенче картинадагы Печән базары күренешендә көлкеле күренешләр, экзотик моментлар артык басым ясап уйналса, соңгы вариантта автор текстын, эчкә мәгънәне халыкка житкерү бурыч итеп куела.

М. Сутюшев эшләгән сәхнә күренешләре дә икенче вариантының эчтәлегенә, рухына күбрәк туры килә. Беренче вариантта Курбатов һәм Сутюшев тормыш-көнкүреш ваклыклары белән артыграк мавыккан булсалар, соңгысында сәхнә бизәлеше җиңеләйтелә, аның шигъри яңгырашына ныграк әһәмият бирелә. Нәтижәдә Тукай образы да үзә яшәгән мохиттан калкурак, югарырак итеп күрсәтелә.

“Тукай” спектакле — режиссер Ш. Сарымсаковның ижаты өчен генә түгел, ә бәлки бөтен татар режиссура сәнгате өчен дә үзенә бер чор ул. Бу сәхнә әсәре 40 нчы елларда куелган “Каюм Насыри”, “Муллаһур Вахитов” кебек тарихи-биографик спектакльләр циклын ачып жибәрә, тамашачыларда, әдәбият һәм сәнгать өһелләрендә татар халкының тарихына, бөек шәхесләренә, мәдәниятына, этнографиясенә, этногенезына игътибар юнәлтә.

Тукай образы Г. Камал исемендәге театр сәхнәсенә кабат 1961 елның 26 апрелендә күтәрелә. Бөек шагыйрьнең тууына 75 ел тулуны каршылау өчен театр коллективы яңадан Ә. Фәйзиниң “Тукай” трагедиясен сайлый. Ике ел элек, төгәлрәк әйтсәк, 1959 елның 23 апрелендә Ибраһим Нуруллинның “Тукай Петербуртта” пьесасы театрыда тикшереләп, репертуарга кабул ителгән була. Тик тантана якынлашкан көннәрдә өстенлек Ә. Фәйзи әсәренә бирелә. Г. Камал исемендәге театрының художество советы утырышында трагедиянең ике вариантын бер итеп эшләү турында сүз алып барыла. Әлегә фикерне режиссерлар Г. Юсупов, П. Исәнбәт, Н. Гайнуллин яклылар. Ә Ш. Сарымсаков, Камал III, Р. Жиганшина фикеренчә, трагедиянең һәр ике варианты төгәлләнгән, мөстәкыйль сәхнә әсәре, һәм аларның сәнгать структурасын җимереп, өченче пьеса эшләү мөмкин эш түгел. Юбилей көннәренә нәкъ алты ай кала барган бу утырыш ахыргы сүз әйтүне спектакльне куярга билгеләнгән режиссер Г. Юсупов ихтиярына калдыра. Куелырга тиешле варианты ул сайларга, төп рольләргә Мәскәүнең М. Щепкин исемендәге театр студиясен тәмамлап килүче яшьләр башкарырга, аларга ярдәмгә театрының урта һәм өлкән буын осталары билгеләнергә тиеш була.

Щепкинчыларның диплом эше булганлыктан, спектакль өстендә эш Мәскәүдә башланып, Казанга кайткач та дәвам итә. Монда студиянең сәнгать житәкчесе М. Гладковның да өлеше зур. Спектакльнең программасына, режиссер буларак, аның да исеме язылган.

Режиссер Габдулла Юсупов “Тукай” пьесасының булган барлык вариантларын җентекләп өйрәнә һәм иң соңгы бишенче вариантына туктала. Бусы жыйнаклыгы, аз кешеле булуы һәм, иң мөһиме, вакыйгаларның эрелеге, конфликт кискенлегә белән аерылып тора. Пьеса студия укучылары арасында яхшы “тарала”. Анда һәр студентка, сәләтенә һәм мөмкинлекләренә карап, роль табыла. Диплом эше итеп сайланган әсәр өчен бусы да гаять мөһим.

Ниһаять, юбилейга ике көн кала әзер спектакль жәмәгәтчелеккә күрсәтелә. “Тукай” драматик поэмасы (бу куелышта әсәрнең жанры шулай билгеләнә) беренче тамашачыларны ниндидер бер аскетик ярлылыгы, тыйнаклыгы белән гажәпләндерә. Рәссам М. Сутюшевның тормыш-көнкүреш ваклыкларыннан бөтенләй диарлек азат булган сәхнә бизәлеше калку станоклардан, жыйнак павильоннардан, баштан ахыр-

га кадәр горизонтка төшерелгән Сөембикә манарасы сурәтеннән тора. Биредә артык штрих, артистлар игътибар итмичә уйнаган бер генә көнкуреш детале дә юк. Бар нәрсә төгәл максатка ярашлы. Шулай ук ярлылык, тыйнаклык каһарманнар киёмнәрендә дә чагыла. Татар театрының Г. Тукайны күрәп белгән корифее Г. Болгарская, мәсәлән, фикер алышуларда шагыйрьнең артык ярлы киёмнә, шулай ук уендагы кызларның баштан ахырга кадәр бер үк киёмдә йөрүләренә игътибар итә.

Режиссерларның Тукайны сәхнәдә жанландыру омтылышларында төп урынны Дамир Хәйруллин белән Наил Дунайның ижат жимешләре өстенлек итә. Жәмәгатьчелеккә, театр белгечләренә күрсәтелгән спектакльдән соң уздырылган киңәйтелгән сәнгать советы утырышында Д. Хәйруллинның Тукае шактый зур бәхәс кузгата. Кайберәүләре (А. Шамов, И. Нуруллин, З. Нури) шагыйрь образының артык гадилегә, “шәкертлегә” борчый, аларның зуррак, олпатрак шәхес күрәселәре килә. Ә кайберәүләренә исә (Р. Ишморатова, Х. Курбатов, Р. Ишморат), Д. Хәйруллинның уены тулысы белән канәгатьләнәдерә.

Чынында, какча озын гәүдәле, бай тавышлы артист йөз-кыяфәте белән Тукайга бик тартым үзә. Ул олуг шагыйрьне ниндидер бер мәһабәт жәмәгать эшлеклесе, мәшһүр трибун итеп тә, башкалардан нык аерылып торган шәхес итеп тә уйнамый. Ул барыннан да бигрәк тапкыр сүзлә, хөр, көр күнеллә, үзгә холык-табигатьлә, жинел сөяклә гади шәкертне жанландыра. Бәлки шагыйрьне гади, шаян, ачык йөзлә итеп гәүдәләндергәнә өчен тамашачы аны үз иткәндер дә инде.

Наил Дунаев уены турындагы фикерләренә спектакльгә театр белгече Халит Кумысников язган бәяләмәдән табып була. Аның аңлавынча, Н. Дунаев Г. Тукайны уңышлы гына уйнаса да, алга таба образны үстерә алырдай, аның эчке дөньясын ачардай төсмерләренә табып житкәрә алмаган. Гүя ул тасвирлаган каһарман күнел төшенкелегә яки шатлыктан башка хисләр кичерергә сәләтләр түгел шикелле.

Алга таба Д. Хәйруллинның Тукай булып уйнаганына тукталып, Х. Кумысников шагыйрьнең күнел йомшаклыгын, хис байлыгын, көрәшчә сыйфатларын, ялкынлы ирек жырчысы икәнлеген искә алырга кирәклегенә игътибар итә. Тик спектакль турындагы фикерләрен әйткәндә: “Дөрес, шагыйрь сәхнәдә бөтен бөеклегә белән гәүдәләндерелмәдә”, — дигән нәтижә чыгара. Нәрсәдән бу? Каян килә бу күзгә күренеп торган каршылык? Сәбәп бәлки Тукайның гадилек һәм бөеклек, кырыслык һәм мөлаемлык, “шәкертлек” һәм мәшһүрлек кебек капма-каршы сыйфатларны берләштерә торган катлаулы шәхес булуындадыр? Билгелә, мондый эре шәхесләренә гәүдәләндерү әле генә югары мәктәпне тәмамлаган яшь артистларга үтә катлаулы, тора-бара гына үтәлүе ихтимал бурыч булгандыр. Күрәмсез, шуңа күрә дә алар шагыйрь образын бөтен кинлегендә инди алмаганнардыр.

Фикер алышуларда, шулай ук алда күрсәтелгән бәяләмәдә Тукай яшәгән мохитне биргән Г. Камал (Р. Тажетдинов), С. Рәмиев (Т. Миңнуллин), Х. Ямашев (Ә. Шакиров) кебек образлар яхшы тәэсир калдыралар, өлкән буын осталарынан Х. Уразиков (Жиһанша), Х. Әбжәлилов (Сәйфетдин) ижатлары уңай яктан билгеләп үтеләләр.

Тик, ни генә димәсеннәр, спектакль барыбер ачыш, олы сәнгать әсәре була алмый кала шулай. Шуңа күрәдә ул сезон давамында берничә тапкыр кабатланганын соң, репертуардан төшеп кала.

Бөек шагыйрьнең тууына 100 ел тулган көннәрдә ТДАТның ижатчылары Тукай образын гәүдәләндерүгә әйләнәп кайтты. Бу юлы инде зур сәнгать әсәренә дөньяга чыгарылуына бөтен мөмкинлекләр дә бар иде кебек. Театрны әйдәп барган драматург әсәрен республикада гына түгел, ә бәлки бар тарафта танылу алган режиссер куя, иң көчле артистлар уйный. Тик Туфан Миңнуллинның “Без китәбез, сез каласыз” дигән пьесасы нигезендә Марсель Сәлимжанов куйган, Ш. Биктимеров, Р. Тажетдинов, Ә. Шакиров, Н. Дунаев, И. Әхмәтжанов, Х. Жәләлов, А. Гайнуллина,

3. Зарипова кебек осталар уйнаган спектакль Тукай образын мәңгеләштерүдә яңа бер ачыш була алмады. Ни өчен?

Монда хикмәт режиссурада да, сәхнә бизәлеше, корылышы, актерлар уенында да түгел, ә бәлки тамашаның нигезенә салынган драматургия әсәрендә.

Пьесаның үзәгенә автор Г. Тукайның 1909 елда Сембер өязендәге промшленник Акчуриннар утарында бер атна чамасы кунак булуын алган. Шушы аз гына вакыт аралыгында шагыйрьнең төрле кешеләр, сыйныф, катлам вәкилләре арасында булуын искә алып, аның кемлеген ачу максатын куйган. Максат — максат инде. Аерым алып караганда яхшы да түгел, начар да түгел. Хилафлык — шул максатның нинди чаралар ярдәмендә тормышка ашырылуында. Кызганычка каршы, әсәр иясе үз максатына ирешү чарасы итеп социологик тукума алган. Һәм шуның белән, сыйынфый күзлектән чыгып, Тукайның калган барлык персонажларга, төрле социаль катлау әһелләренә мөнәсәбәтен билгеләгән. Әйтик, промшленник Акчуриннарда — гомумән алганда, тискәре караш, чөнки изүчеләр, имеш (биредә кешесенә карап аз-маз нюанс булырга мөмкин). Эшчеләргә, Кыяметдин хәлфәгә һәм башка үз көче белән көн күрүчеләргә — жылы, уңай мөнәсәбәт. Чибәр, яшь, бай кызларга — илтифатсызлык, горурлык күрсәтү, янәмәсе. Ярлы, асрау кызларга — игътибар һәм ихласлылык. Күренгәнчә, берничә жөмләдән торган әлеге социологик тукума пьесаның бөтен эчтәлеген били, барлык каһарманнар арасындагы мөнәсәбәтләрен билгели. Тукай ролен уйнаган артистка бары шул мөнәсәбәтне белгертәп йөрергә генә кала. Табигый, мондый шартларда сәхнә әһеленә шагыйрьнең эчке дөньясын ачу, шигъри фикерләү югарылыгын күрсәтү мөмкин булмаган вазифа ул. Ни аяныч, спектакльдә мәсләк шулай булып кала да.

Нәтижә ясап, шуны әйтергә кирәк: халкыбызның бөек шагыйре Габдулла Тукайга багышланган спектакль ижәт итү, аның образын гәүдәләндерү гаять зур көч, житдилек, катлаулы һәм даими эш һәм, ниһаять, шагыйрьгә, ижатына, гомумән, шигърияткә олуг ихтирам сорый. Бу исә һичнинди ашыгу-кабалануны да, игътибарсызлык, ниндидер конъюнктура таләпләре, тар социологик шартлардан чыгып якин килүне дә кичерми. Чөнки Тукай — гомумкешелек шагыйре. Шуңа күрә аның образы, тормышы һәм ижаты гомумкешелек бәһаләренә туры китереп бәяләнергә тиеш тә.

Гали Арсланов, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының сәнгать бүлегә мөдире, сәнгать фәннәре докторы.

Зөфәр РӘМИЕВ

Габдулла Тукай псевдонимнары

АЧЫЛУ ТАРИХЫННАН

Күпләргә мәгълүм: Г. Тукай татар әдәбияты классикларыннан кайсысына караганда да күбрәк псевдонимнар (ачык һәм яшерен имзалар) кулланган. Әмма бүгенгәчә аларның тулы исемлегә төзелмәгән әле. Шунлыктан “Халык шагыйре нинди һәм ничә псевдоним белән эш иткән соң?” дигән сорауга төгәл җавап биреп булмый.

Дерес, бу юнәлештә омтылыш ясалмады түгел. Болай дигәндә, мин М. Һади игълан иткән исемлекне күз алдында тотам. Ул “Казан утлары” журналының 1969 елгы беренче санында басылган иде. Әлеге исемлектә Тукайның 22 псевдонимы китерелә. Үзбәк Гыймадиевның “Сила сатирического слова” дигән китабына кушымтада саналган Тукай псевдонимнары исәбе М. Һадиныкынан әлләни аерылмый. Кыскасы, менә бүген татар язучыларының имза-псевдонимнары сүзлеген төзеп чыгаруга керешелсә (бу бик өлгергән мәсьәлә югыйсә), Тукайныкыларын жентекләп барлау һәм фәнни нигезләп тәртипкә салу өчен (мәсәлән, И.Ф. Масановның дүрт томлы “Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей” дигән зур күләмле хезмәт үрнәгендә) шактый зур эш башкарырга кирәк булчак әле. Мин дә хәзер Тукайның имза-псевдонимнарының ачылу тарихына тукталу белән генә чикләнмәкче булам.

Берничә ел әүвәл халык шагыйренең исем-фамилиясе асылда ничек язылганлыгы хакында матбугатта бәхәс булып алса да, без биредә әлеге мәсьәләне кабатламастан, бу бөек шәхеснең үз-үзен рәсмән “Габдулла Тукаев” дип йөрөткәнлеген генә искәртеп узарбыздыр. Әнә ич: 1903 елның 3 июнендә апасы Сажидәгә юллаган хатын да ул “Биисми Габдулла бине Мөхәммәтгариф Тукаев” дип башлап киткән. Үз гомерендә чыккан байтак китапларын, аерым әсәрләрен дә нәкъ менә шул “Габдулла Тукаев”, “Г. Тукаев” имзалары белән укучыга тәкъдим иткән (“Тукай” дип түгел!). Аның бу имзаларын һич тә яшерен имза дип булмый, билгеле.

1906 елда ук Тукай үзенең бер ише шигырь һәм мәкалә, фельетоннарын “Шүрәле” имзасы белән чыгара башлый. Хәер, аларның чын иясе кем икәнлеген замандашлары тиз беләп алганнардыр, сизгәннәрдер. Тик әле моңа төпле нигез булмый. Ләкин Тукай озак көттермәгән: 1909 елда аның “Габдулла Тукаев шигырьләре” һәм “Габдулла Тукаев диване” дигән ике шигырьләр җыентыгы нәшер ителә (“Шигырьләр көтепханәсе”ннән 4 нче һәм 8 нче дәфтәрләр, Казан, “Үрнәк” матбагасы). Аларда элегрәк матбугат битләрендә “Шүрәле” имзасы илә дөнья күргән шигырь текстлар да урнаштырылган була. Кыскасы, бик еш кулланылган “Шүрәле” имзасының иясе шагыйрь үзе исән чакта ук ачыла. Юкка гына Фатих Сәйфи-Казанлы: “Аның “Шүрәле” имзасы псевдонимлыктан чыккан инде, дип әйтергә ярый, шулай да ул үзе үлгәнче “Шүрәле” исемен ташламый”, — дип язмаган. (Бу сүзләр Тукай әсәрләренең 1929—1931 елгы өч томлы басмасының беренче томына керештән алынды. 151 бит.)

Тукайның үлеменә кадәр чыккан китапларындагы әсәрләр арасында әүвәл татар газета һәм журналларында “Гөмберрт”, “Мин язмадым”, “Имам хатып”, “Феакут”, “Шәп кеше”, “Мөжнүн”, “Гъ.Т.” имзалары белән басылганнары да күп очрый. Димәк ки, ун ачык һәм яшерен имзасын шагыйрь үзе үк күрсәтеп калдырган (әле генә саналганнары — жиде, “Габдулла Тукаев”, “Г. Тукаев”, “Шүрәле”).

1914 елны Казанда Шәрәф матбагасы шагыйрьнең заманы өчен гаять зур күләмле җыентыгын — “Мөжмугаи асәр”ен нәшер итә. Аны әзерләү эше кайчанрак башлануы хакында “Уянгач беренче эшем” дигән мәкаләдәге түбәндәге юллар хәбәр итә: “Тиз арада үзем браковать итмәгән һәм үзем яраткан шигырьләрдән җыеп, 400 сәхифәле зурлыгында рәсемле бер мөжмуга чыгарырга карар бирдем” (“Кояш” газетасы, 1913 ел, 18 март). Шиһап Әхмәров истәлегеннән күренгәнчә, Клячкин шифа-

ханәсенә керер алдыннан Тукай ана: “Ике-өч төн йокламыйча, мәжмугаи асәремне тәртипкә салдым, шул мине бөтенләй эштән чыгарды”, — дип сөйли. Күрәбез ки, бу басманы, бөтенләе белән булмаса да, Тукай башлыча үзе әзерли, хәтта инде күләмен дә шактый төгәл билгели (басмада — 463 бит). Ләкин шунысы бар: ошбу жыентыктагы әсәрләр арасында укучыга нәмәгълүм имзалы бер генә шигырь һәм фельстон очрамады. Бу нәрсә шәрәфләр белән шартнамәдә күләмнең чикләнәп куелуы, Тукайның үтә бер кырыслык белән үз “бүлмәсен себереп” чыгаруы аркасында килеп чыккан ахыры. Хәер, мәжмугаи асәрне китап рәвешенә китергән Жамал Вәлидинең дә үз алдына Тукайның бар төр әсәрләрен — билгелеләрен дә, билгесезләрен дә — жыпоны максат итеп куймыйча, басманы тизрәк дөньяга чыгарырга теләве сизелә, ул шагыйрьнең тәржемәи хәле һәм шигырьләре хакында “мөляхазә”не язу белән генә чикләнмәгән кебек.

Тукай вафатыннан соң шактый гомер аның әсәрләрен жыйнауда (димәк, псевдонимнарын ачыклауда) күзгә күренерлек житди адымнар ясалмады. Мәзкүр “Мәжмугаи асәр”нең 1918 елгы икенче басмасы да әлләни үзгәреш кертелми генә дөньяга чыгарыла (монысында “Исемдә калганнар” повесте “Алтын әтәч” поэмасы белән алмаштырылган). Ара-тирә күренгән мәкалә һәм истәлекләрдә дә Тукайның моңача таныш булмаган имза-псевдонимнарына кагылышлы сүз-фикерләр әйтелми.

1926 елда — шагыйрьнең тууына кырык ел тулган вакытларда Казанның “Гажур” нәшриятында Тукай әсәрләренең яңа басмасы — “Габдулла Тукай шигырьләре” нәшер ителә. Төзүчесе дә билгеле — күренекле драматург һәм шагыйрь Фәтхи Бурнаш. Кереш сүзендә ул болай ди: “Нәшрият, техниканың нәүбәттәге теләкләре белән хисаплашып, бу юлы без Тукайның тулы мәжмугасын бирү вазифасын өскә алмадык. Хәзергә кадәр үтәлмәгән бу бурыч якын киләчәктә үтәлер, дип уйлыйбыз. Хәзергә исә без Тукай ижады өчен хәрәктле (хас — З.Р.) булган, Тукайның төп хосусиятләрен ачып бирә алырлык әсәрләрен чүпләп жыйдык... Әүвәлге мәжмугаларына кергән кайбер шигырьләр бу мәжмугага кермәгән шикелле, бу мәжмугага әүвәлге мәжмугаларында күрелмәгән кайбер шигырьләр дә өстәлдә”.

Бу урында безне менә шушы өстәлгән шигырьләр кызыксындырды да. Алар барысы унөч булып чыкты. Төзүче боларны йолдызчылар белән билгеләп барган, кайберләренең “мәжмугаларына кермәгән” дигән искәrmәләре дә бар. Шунысы күзгә ташлана: алар авторлыкны, текстларның үзләрен нечкәләп тикшерү сорап торган әсәрләр түгел икән. Өчесе Тукай исән чакта ук “Уклар” һәм “Ялт-йолт” журналларында “Шүрәле” имзасы белән, алтысы исә “Әлгасрелжәдид”, “Шура”, “Яшен” журналларында, “Вакыт” газетасында “Г. Тукаев” имзасы белән һәм “Габдулла Тукаев диване”нда (Казан: “Үрнәк” матбагасы, 1908 ел) инде чыккан була. Дүрт текст ниндидер кулъязмасыннан алып басылган (Тукайның автографлары мәсьәләсе — аерым алып тикшеренүне сорый торган мәсьәлә). Әйтергә теләгәнәбез: Фәтхи Бурнаш төзегән басмада укучы Тукайның билгесез яшерен имзалы бер генә әсәре белән очрашмый әле.

20 еллар ахырында жәмәгәтьчелектә “Тукайның бөтен әсәрен бастырып чыгарырга кирәк” дигән фикер йөрүен искә алып, татар язуының мәжбүри рәвештә яналифкә күчерелүе унае белән, “Яналиф” жәмгыяте Тукай әсәрләренең беренче күптомлы басмасын әзерләүгә керешә. Һәм төзүче-мөхәррир итеп күренекле язучы, Тукайның замандашы, аның белән якыннан аралашкан Фатих Сәйфи-Казанлы билгеләнә. Ул үз алдына “Тукайның үз заманында төрле вакытлы матбугат битләрендә басылып чыккан әйберләренең барысын да эченә алу”ны олы максаты итеп куйган һәм шагыйрьнең моңа кадәрге өч тупланманың берсендә дә булмаган 160 исемдәге шигырь һәм фельстонны эзләп тапкан, беренче мәртәбә яналиф язуы нигезендә текстология эше башкарып, басмага урнаштырган. Арада Тукайның кулъязмаларыннан алынганнары да бар, әмма күбесе китапларыннан, шул чорның газета вә журналларыннан табылган. Тик шунысы бар: аларның инде барысы да диярлек мәгълүм, югарыда са-

нап үтелгән имзалар белән генә басылган булган әсәрләр. Ф. Сәйфи-Казанлы Тукайныкы сыйфатында бер генә яңа яшерен имзаны тәкъдим итә. Бу — “Тәнкыйть сөюче” имзасы, “Бичара Бибижиһан” дигән шигъри фельетонның (“Әлислах” газетасы, 1908 ел, 31 нче сан) авторы шул имзаны кулланган. Әмма төзүче текстка искәрмәдә авторлыкны ачыкларлык бер генә факт та, бер генә дәлил дә китерми. Бу урында “Әлислах”та Тукайның күп шигърь һәм мәкаләләре басылу, газетаның әдәби бүлеген (соңрак хатын-кыз бүлеген дә — Вафа Бәхтияров хәбәре) алып баруына нигезләнеп кенә андагы кайбер яшерен имзалы әдәби текстларны Тукайга нисбәтен карау чагыла кебек. “Тәнкыйть сөюче” имзасын Тукайныкы итеп санау соңрак та дәвам итте. Мәсәлән, 1955—1956 елларда чыккан беренче дүрттомлыкта әлегә “Бичара Бибижиһан”нан тыш, “Әлислах”тан алып шул ук имзалы “Корымлы мунчалар” дигән фельетонны да урнаштырганнар. 70—80 елларда әзерләнгән дүрт томлы һәм биш томлы “Әсәрләр”дә төзүче Р. Гайнанов, “Тәнкыйть сөюче” имзалы текстлардан, нәкъ менә ышанычлы дәлиләрнең житмәвеннән булса кирәк, баш тартты, аларны әлегә басмалардан читтә калдырды.

Татарстан китап нәшрияты 1938 елда Тукайның яңа басмасын — калын бер томлы “Сайланма әсәрләр”ен чыгарды. (Муса Жәлил редакциясендә, Хәй Хисмәтуллин аны үзә төзегәнән сөйләгән иде. Ул 630 битле.) Ул өчтомлыкның беркадәр кыскартылган варианты кебек тәэсир калдыра. Шулай да моңача китапларында очрамаган өч әсәр килеп кергән аңа. Боларның берсе — “Шыер” исемле сатирик шигъре, ул 1912 елгы “Ялт-йолт” журналында “Айнук Самакай малае” дигән имза астында басылган була.

Г. Тукайның имзаларын эзләп табуда ике томлы Академик басманы әзерләүчеләр (Я. Агишев, Х. Хисмәтуллин) зур тырышлык күрсәтәләр. Моньң нәтижәсе буларак, томга дүрт яңа имзалы текстлар кертелә: “Һөд-һөд”, “Счет төймәсе”, “Бичура” һәм “Кәфештатыюш”. Төзүчеләр бу юлы аларның авторлыгын (Тукайныкы булуын) дәлилләргә дә омтылыш ясылар. Мәсәлән, “Һөд-һөд” имзалы “Алырга ашыгыңыз” исемле фельетонның Тукай кулъязмалары арасында булуы хәбәр ителә. “Счет төймәсе” имзалы текст — “1912 нче елның онытылганнан калган гына хисабы” исемле фельетонның исә элеккеге “Быттырның хисабы” дигәнгә бар яктан да охшашлыгы әйтелә.

“Бичура” һәм “Кәфештатыюш” имзалары Тукайныкы булып, 1955—1956 елгы дүрттомлыкта да бирелгән иде, тик Рәшат Гайнанов икенче дүрттомлыкны һәм биштомлыкны төзегәндә аларны кире какты.

1955—1956 елгы дүрттомлыкны әзерләүчеләр Х. Хисмәтуллин, Якуб Агишевлар Тукайның тагын биш имзасын таптылар: “Биик усал”, “Тиктормас”, “Уральск кешесе”, “Ш.”, “Милләтче”. Кызганычка каршы, аларның иясе Тукай икәнлегенә дәлил булырдай мәгълүматларны, фикер-фаразны бик саран биргәннәр иде.

70—80 елларда Тукайның ижат мирасын өйрәнүгә игътибар арта төште. Шагыйрьнең 90 һәм 100 еллык юбилейларына багышланып әзерләнгән дүрт томлы (1975—1976) һәм биш томлы (1985—1986) “Әсәрләр”е нәшер ителде, монографиялар, юбилей җыентыклары дөнья күрде. Моньң нәтижәсе буларак, аның имзалары исемлеге дә шактый тулыланды. Профессор И. Нуруллин “Тукай ижаты” дигән китабында (Беренче рус революциясе чоры. Казан университеты нәшрияты, 1964 ел), мәсәлән, “Бер фикерче” имзасының иясе нәкъ менә Тукай булуы хакында ышанычлы дәлиләр китереп язды.

Габдулла Тукай имзаларының исемлеген беренче башлап төзүче һәм аны матбугатта игълан итүче кеше — М. Җади (Мәхмүт Бөдәйли). Бу язучы, журналист, җәмәгать эшлеклесең “Псевдонимнар сүзлеге” “Казан утлары” журналының 1969 елгы I нче санында чыкты (кулъязмасы Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты мирасханәсендә саклана). Анда Тукайның 22 имзасы саналган. Әйткәнәбезчә, болар — түгә мәртәбә бер урынга җыйнап бирелгән Тукай имзалары.

(Кызганычка каршы, аларның кайда һәм кайчан кулланылганлыгы хақында бернинди дә мәгълүмат китерелми.) Әмма арада шиклеләре дә, Тукайны өйрәнүчеләр тарафыннан кире кагылганнары да очрый. Мәсәлән, “Г.Г.Т.” криптонимы. Ул “Гъ.Т.” гына (Г. Тукаевтан кыскартылма) булырга тиеш иде (бәлкәм, бу корректорлар хатасыдыр?). Ни өчендер, инде ачылган “Счет төймәсе”, “Шәп кеше”, “Уральск кешесе” дигән имзалар исемлектән читтә калганнар. “Г. Тукаев” имзасы урынына “Г. Тукай” дип кенә бирү дә, төгәллеккә омытылса, бик үк дәрәс түгел бит. Шагыйрь исән чакта чыккан басмаларда — “Г. Тукаев”. “Шыер” сатирик шигыре “Ялт-йолт”та (37 сан, 1912 ел, 15 апрель) “Айнук Самакай малае” псевдонимы белән чыкса да, М. Һади исемлегендә: “Сәгыйть Аннук Самакай малае” дип бирелә.

Р. Гайнанов 70—80 елларда Тукай иҗат мирасын җыю һәм басмага туплау белән якыннан торып шөгыльләнә. Икенче дүрттомлыкны, биштомлыкны әзерләгәндә ул яңадан-яңа яшерен имзаларын ачты, мәкаләләрендә дә Тукайның мәгълүм булмаган әсәрләрен табуы турында сөйләде, ышанычлы дәлилләр китерде. Минемчә, аның табышларыннан — “Хәсрәт”, “Төртә башы”, “Шәкерт угы”, “Жен”, “Сөңге”, “Хәйләсез”, “Мәхүп прахуты конторщигы”, “Мөкәрҗәдә булучы” кебек имзаларның Тукай тарафыннан кулланганлыгы шик уятмый.

Академик Р. Нәфыйков та “Тукай и его окружение” дигән китабында (Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1986) шагыйрьнең имзалары мәсьәләсенә кагылып уза. Әйitik, ул “Философлар” псевдонимын Тукайныкы түгел дип санып, ә менә “Ялт-йолт”тагы “Төгән” имзалы мәкаләне (1911, 20 нче сан), киресенчә, Тукай язган булырга тиеш дип әйтә (194 бит.).

Теге яки бу дәрәҗәдә Тукай имзалары мәсьәләсенә дә игътибар биреп язылган иң соңгы хезмәт — мөрхүм әдәбиятчы-галим Үзбәк Гыймадиевның “Сила сатирического слова” дигән монографик хезмәте (Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1987). Китабының кушымтасында ул сатирик журналларда язышкан әдип һәм журналистларның авторлыклары ачылган имзалары исемлеген урнаштырган. Аннан күренгәнчә, ачык һәм яшерен имзаларын кулланып иҗат иткән әдип — Тукай: 27 исемдә. Мәсәлән, бу исемлеккә әлегә дә баягы “Тәнкыйть сөюче” имзасы килеп кергән. Ә менә 1989 елгы бер мәкаләсендә Ф. Яхин “Сөемсез” имзасының Тукайныкы булуын нигезле дәлилләр белән исбат итте.

Хәзерге вакытта Тукайның түбәндәге имзалары билгеле дип санарга була (кайберләренең авторлыкларын тәгаенләү киләчәктә дә дәвам иттерелергә тиеш): 1. Адвокат; 2. Айнук Самакай малае; 3. Без; 4. Берничә кешеләрнең үтенече буенча вәкил — Уральск кешесе; 5. Бер фикерче; 6. Биик усал; 7. Болгар; 8. Бән; 9. Гъ; 10. Гъ.Т.; 11. Габдулла Тукаев; 12. Г. Тукаев; 13. Гөмберрт; 14. Догагы; 15. Догагы: Шүрәле; 16. Дугъры; 17. Идарә; 18. Имам Хатыйб; 19. Имзасыз да Яраретдинов; 20. Имза: Шәп кеше. 21. Ишан кирамәт; 22. Каз; 23. Кыйсасел-әнбия. Рабгузи; 24. Кырмыска; 25. Каилел-хак; 26. Милләтче; 27. Мин язмадым; 28. Мылтык; 29. Мөкәрҗәдә булучы; 30. Мәхүп прахут конторщигы; 31. Мәжнүн; 32. Мөсафир; 33. Мөтәрҗим Габдулла Тукаев; 34. Мөхәррир мин түгел; 35. Мөәрих; 36. Олугъ фәйләсуф; 37. Салам Торхан; 38. Счет төймәсе; 39. Сәгыйд; 40. Сәяхәте көбралар ясаучы Шүрәле; 41. Сөемсез; 42. Сөенче Алаев; 43. Сөңге; 44. Т.; 45. Тиктормас; 46. Төгән; 47. Түнтәрәф; 48. Төртә башы; 49. “Уклар”ның лөгәт мөтәфтише; 50. Ул; 51. Уральск кешесе; 52. Уральскида Габдулла Тукаев; 53. Уральск җәмгыяте хәйриясенә бик усал бер член; 54. Феакут; 55. Фәйләсуфлар; 56. Хәйләсез; 57. Хәкыйрь шүрәле; 58. Хәсрәт; 59. “Хәятел-хәйванат”тан күчерүче; 60. Чапансыз; 61. Ш.; 62. Шәкерт угы; 63. Шүрәле; 64. Шүрәле дию белгәйсез; 65. Жен; 66. Һөд-һөд; 67. Һәйхәте идарә.

Зөфәр Рәмиев, Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәре, филология фәннәре кандидаты.

Бул яхшы, рәнҗетмә...

Күңел Тукайга тора-тора кай-
та...

Жиде еллык ижат гомерендә татар халык шагыйре дәрәжәсенә күтәрелгән бөек шәхеснең язмышы вакыт узган саен игътибарны үзенә җәлеп итә бара.

Тукай шигърияте турында сөйләгәндә иң әүвәл шул сыйфатлары күзгә ташлана: хакыйкәт, халыкчанлык, гражданлык... “Тукай хакыйкәте ачы, усал, туры, ачылыгы белән аерылып тора”, — дип язды Сибгат ага Хәким.

Татар милләтенен үч, нәфрәт, вөҗдан, ышаныч авазы булып күтәрелгән “тугъры Тукай” искиткеч сабый жанлы, самими шагыйрь дә иде әле...

Теге яки бу әдип ижатын тирәнрәк анлау өчен аның тормыш юлын өйрәнергә кирәк, диләр. Тукай һәм балалар шигърияте хакында сүз башлаганчы, шагыйрьнең “Исемдә калганнар” дигән автобиографик әсәренә мөрәҗҗәгать итү зарур. Кереш өлештә ул болай дип яза: “Минем гомерем... шактый ямьсез, шактый караңгы, шуның белән бергә кызык кына үткән...”

“Кызык” хатирәләр балачакның соңрак өлешендә. Габдулланы иң әүвәл “ямьсез”, “караңгы” тасвирлар эзәрлекли. Язмыш булачак шагыйрьне бишәктән үк каһәрли. Биш айлык чагында ул әтисез кала. Әнисе күрше авылга кияүгә чыкканда аны Шәрифә исемле бер фәкыйрә

карчык тәрбиясенә тапшыралар. Тәкъдир диген: сабий хәтта әби-бабай иркәләвеннән дә мәхрүм. Әтисе ягыннан алар инде күптән вафат. Әнисе ягыннан исә, үз әбисе шулай ук мәрхүмә булып, бабасы алты балалы бер хатынны алган булган. Габдулла, әлбәттә инде, биредә артык кашык: “Үги әбинен алты күгәрченнәре эчендә мин бер чәүкә булганга, мине жыласам — юатучы, иркәләним, дисәм — сөюче, ашыйсым-эчәсем килсә — кызганучы бер дә булмаган, мине эткәннәр дә төрткәннәр”.

Шәрифә карчык кулына калган ятим баланың язмышы бик тә аянычлы. Кыш көннәрендә йорт ишеген ача алмый аяклары бозга ябышып каткан сабийга “юату” сүзе бер: “Кадалмас әле, килмешәк”. Бу “килмешәк” — Тукай... Татар поэзиясенен генә түгел, бөтен төрки дөньясының күгәндә балкып яначак шагыйрь Габдулла Тукай. Әлегә ул иреннәре күгәргән хәлдә Шәрифә карчыкның ишек төбөндә басып тора...

Тукайның моңа кадәрге тормышы бик сабий вакытта узганга ул, үзе билгеләп үткәнчә, “булган”, “булганмын”, “минә шулай иткәннәр”, дип яза. Һәм менә аның хәтерендә иң беренче кадр: әнисенен женазасы! Габдулла, тома ятим каласын сизгәндәй, женаза артыннан йөгәрә: “Әнкәйне кайтарыгыз, әнкәйне биренез!”

Тәкъдир инде сабийдан беткәнчә кәһкәһә белән көлә: аны Казанга алып килеп, сонрак “язарына азык табачак” Печән базарында асрамага алырга тәкъдим итәләр...

Кешенен гомер юлында ак һәм кара төсләр чиратлаша, диләр. Габдулла да, ниһаять, якты нур насып була: бу — Кырлайда узган балалык чоры. Кырлай, гомумән Казан арты, Тукайның сөеп тә, сөенеп тә туймаган жире, жырлап та жырланып бетмәгән жыры булган икән.

*Айрылып китсәм дә синнән гомеремнен таңында мин,
И Казан арты! Сина кайттым сөеп тагын да мин.*

Шуңа да никадәр “какканны вә сукканны күтәргән ятим” булмасын, Тукай тәүге аваз салган төбәген хөрмәт һәм сагыну белән искә ала: “...и туган жирем, синен жанга ягымлы икәндер ялкының да дулкының!”

Тукайның сабий чакта ук яра алган жанына гомер агышында янадан-яңа жәрәхәтләр өстәлә бара. Болары инде шәхси кайгы-хәсрәт кенә түгел, ә ил, милләт язмышы турында уйланулардан туган, халык фәжигасенен кайтавазы булып яралган жәрәхәтләр иде. Шагыйрьнен жаны инде тоташ яралардан гына тора. Жәрәхәтләр тән һавалар үзгәрүен алдан сизгән кебек, Тукайның яралы жаны да, барометр сыман, жәмгыятьтәге үзгәрешләргә, халык тормышында булчак фәжигалә хәлләргә башкалардан иртәрәк тоя алган. Ачынган. Нәфрәтләнгән. Сызланган. Шушы сыйфат Тукайны Халык шагыйре дәрәжәсенә күтәргән.

Балага — алтыдамы ул, алтмыштамы — әни кадерле, кирәк кеше. Реакция чорында төшенкелеккә, хәсрәткә бирелгән, хәтта үзенә үлем чакырган шагыйрь, сурәтен бер тапкыр да хәтеренә ала алмаган әнисенә үпкәләп, болай ди:

*Күз яшен дә кипмичә егылап вафат булган әни!
Гаиләсенә жиһанның ник китердең ят кеше?!*

Һәм берәздән, “тәүбә, тәүбә” дигәндәй, мондый юлларны яза:

*Бар күңелләрдән жылы, йомшак синен каберең ташы, —
Шунда тамсын күз яшемнен иң ачы һәм татлысы.*

Биредә шагыйрьнен бөтен эчке халәте, кичерешләре чагылган.

Реакция чоры — Тукай гомерендә иң дөһшәтләр чорларның берсе. Шагыйрьнен бу дәвер ижатында кара төсләр күбәя, дөһядан ваз кичү кичерешләргә көчәя. Шигырьләренен исемнәренә генә игътибар итик: “Теләү бетте”, “Өмидсезлек”, “Үкенеч”, “Өзелгән өмид”, “Читен хәл”, “Золым”, “Дошманнар”...

“Читен хэл” шигырендәге юлларны күздән кичерик: “Катле нәфес итсәм, Ходайдан куркамын, ләкми чир, аурып та булмый, ичмасам!”

Сәер хэл: шушы ук чорда Тукайның балалар шигъриятендәге эшчәнлегә бик тә көчәеп китә. Моңы үзенә күрә шагыйрьгә күпмедер дәрәжәдә ижаттан ваз кичмәскә, күнеле сынмаска көч бирүче шигърият дип аңларга кирәктер.

Ә балалар шигъриятендә Тукай — сабый жанлы, нәниләрчә фикерләүче, аларча эчкерсез сокланучы һәм яратучы шагыйрь иде. Әйтерсез лә сабый Тукай үзенә насып булмаган назны, жан жылысын, үзе мәхрүм калган сөю-иркәләүләрне башка балаларга бирергә тырыша, аларны нәүмизлектән, рәнжү-үпкәләүдән араларга омтыла.

“Исемдә калганнар”дан: “Кайчакта әни белән Ташаяк базарына барып, андагы уенчык базарларына кызыгып вә самокатларда шатланып-шатланып агач атларга атланган малайларны карап, көнләшеп тора идем.

Мин дә атланыр идем — акчам юк. Әнидән сорарга куркам, ул үзе белеп бирми иде.

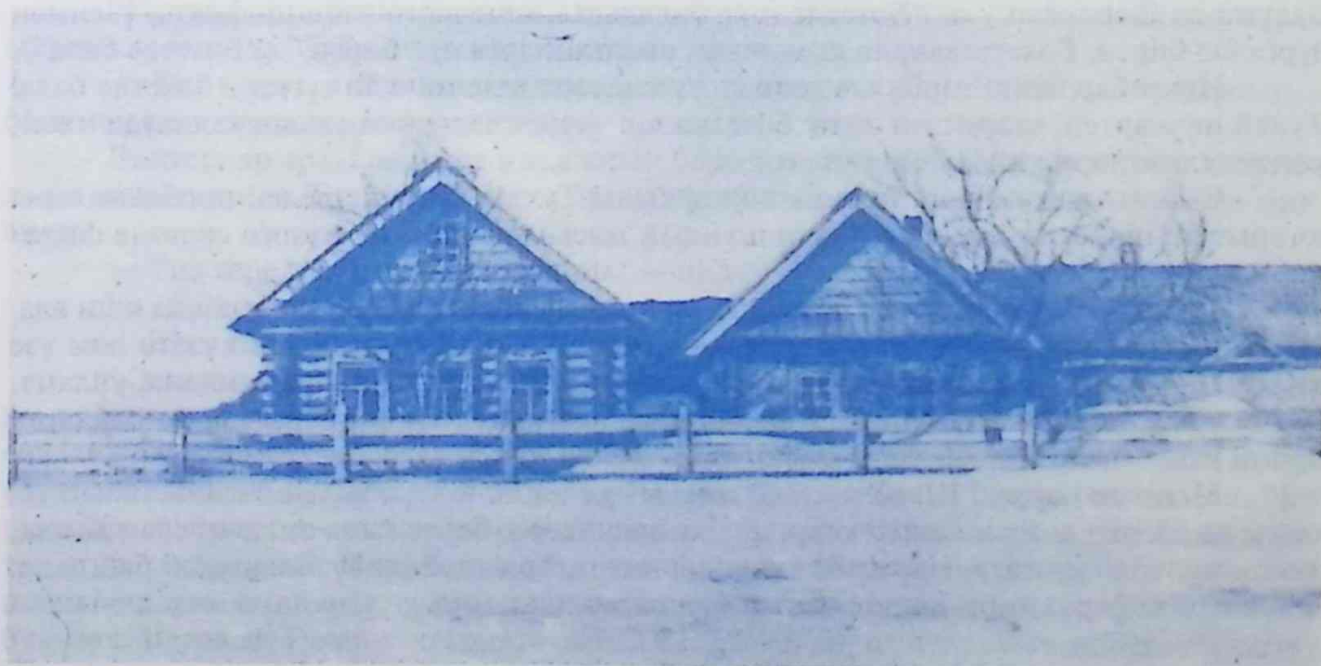
Шулай итеп, мин кеше рәхәтенә генә кызыгып кайта идем”.

Тукайның сабый чакта алган жан жәрәхәте ахыр чиктә үзенчәлекле кайтаваз булып яңгырый. Ф. Әмирхан үз истәлекләрендә шундый бер мисал китерә:

“Шагыйрь кайсы вакытта идарәханәгә кесәсенә кузна тутырып килә дә, йорт хужаларының балаларын алып чыгып, ишек алдында бик кәефләнеп кузна уйный иде. Гәүдәсә белән үсмеррәк балалардан күп аерылмый торган Габдулла бу вакытта бөтенләй бер балага әверелә. Муаффакиятьле бер атыштан кәефләнгән сыман, муффакиятьсез бәрештән уңайсызланган сыман күренә иде. Берничә мәртәбәләр ул урамда да кузна уйнап алды. Екатеринбург урамының шулкадәр хәятлы вә шулкадәр кеше күп йөри торган урам булучылыгы да аны бу эштән туктатмады. Уйналып беткәч, ул кузналарны идарәханәдә хезмәт итүче яшьләреннән берсенә бик пөхтәләп тапшырып вә аны ничек саклау турысында тәүсиялар кылып китүдән дә иренми иде”.

Тукайның читтән күзәтүчеләр өчен беркадәр сәеррәк тоелган әлегә үз-үзен тотышы кылану да, танылган шагыйрьнең гади күренергә теләү нияте белән артистлануы да түгел. Бу — балалык шатлыктарыннан мәхрүм калдырган кара тәкъдиргә протест, буш килеш калган сабыйлык рәхәтлекләреннән нәүмизлеген киметергә тырышу иде.

Журналист Я. Байбурин истәлегеннән күренгәнчә, 1910 елда егерме дүрт яшьлек шагыйрь Ташаяк ярминкәсендәге карусельдә үкенечтә калган әлегә үчен кабат-

кабат кайтара. Бу очракта ул ихластан сабыйга әверелә дә кала. “Шагыйрьнең аргамакка атлангач, егыла күрмим дигән бала шикелле, куллары белән бик каты кысып, аргамакны түшәмгә беркеткән нечкә тимер баганага бик нык тотынганы әле хәзер дә күз алдымда. Әгәр ул тотыну гади бер тотыну гына булса, мин аны язмас та идем, ләкин ул — чын күңелдән саклану иде”.

Шунадыр да, Тукай үз ижатында чарасызларны, гажизләрне, көчсезләрне якларга алына. Кемнәр соң ул шагыйрь ярдәменә мохтаж жан ияләре? Бичара куян, кошчык, күбәләк...

“Кошчык” шигырендә лирик “мин” читлек тоткынын азат итеп, киң яшел урманына кайтара һәм “шунда күңелем тынычланып, тәмам иркенәеп калды”, дип бәян кыла. Кошчык, әлбәттә, бик рәхмәтле:

*Очып киткәндә ул шундый матурлап сайрады моңлы:
Миңа, санки, азат иткән өчен изге дога кылды.*

“Фатыйма белән Сандугач” шигырендә дә шундый мотив алынган. Фатыйма читлектәге Сандугачтан боегып, күңелсезләнеп утыруының сәбәбен сорагач, кошчык аңа җавабында әйтә: “Минем сайрар җирем урман иде”, — ди, “Анда минем өч кошчыгым, дуслым калды”, — дип аһлар ора һәм кызга эндәшеп зар түгә:

*Белмисеңме син: читен мәхбүслек ул,
Булса да алтын, һаман да читлек ул.*

Табиғый ки, бу рәвешле сөйләшүдән соң Фатыйма Сандугачны иреkkә чыгара: “Бар, азат бул, кыйл миңа изге дога”...

“Бала белән күбәләк” шигырендә дә шул ук хәл. Бала сабый кызыксынуы белән күбәләктән тормышы, көнкүреше турында сораша. Күбәләк шундый ук самимилек белән аңа җавап бирә һәм ахырдан гозерләнеп тә, борчу катыш өметләнеп тә әйтә:

*Тик гомерем бик кыска:
Бары бер көн генә, —
Бул яхшы, рәнҗетмә
Һәм тимә син миңа!*

Шулай итеп, шагыйрь жанлы күренешләр, үтемле гыйбарәләр белән баланы гуманлылыкка, миһербанлылыкка өнди, сиздерми генә нәни күңелләргә шәфкатлелек орлыклары сибә. Һәм, кыйссадан хисса рәвешендә, бәхетле баланың нинди булуын да шәрехләп уза: “Бәхетле шул баладыр... кечеләргә итеп шәфкат, үзеннән зурга юл бирсә, Бәхетсезләрне кимсетми, егылганнарга кул бирсә!” (“Бәхетле бала”).

Игътибар итик: тәрбияле генә дә түгел, тәртипле генә дә түгел, ә бәхетле бала! Тукай нечкәртеп, шәрехләп әйтә: бәхеткә юл — көчсезләрнең хакын хаклауда икән, рәнҗетелгәннәрне яклау аша уза икән.

Самими әңгәмәләр, нәсихәтләр аркылы Тукай гомумкешелек проблемалары югарылыгына күтәрелә, киләчәктә шундый мәсьәләләрне хәл итәргә сәләтле фидакарь жаннарны әзерли.

Тукай — балаларның үз шагыйре: ул аларча сөйләшә, алар мохитында яши ала. Шагыйрь дөньяны, табигатьне, тирә-юньне нәниләр карашы белән күзәтә һәм үзе дә тәмам сабыйга әвереләп, алар кебек үк гажәпләнә, шатлана, дулкынлана, уйлана, нәтижә ясарга тырыша. Мондый ихласлык бала күңеленә иң туры юлны сайларга ярдәм итә.

Менә шагыйрь “Шүрәле”, “Су анасы” кебек әсәрләре белән баланы гажәп тә, серле дә булган дөньяга алып керә, аны әсәрләндерә, берәз гына сискәндереп тә ала, тәмам күңелен кузгата. Нарасый күңелләренә шигъри тәрбияләү энә шулай башлана. Ә инде бала берәз тирә-юньне таний башлагач, шагыйрь аңа дустанә эндәшәчәк:

*Иич сине куркытмасыннар шүрәле, жен һәм убыр;
Барчасы юк сүз — аларның булганы юктыр гомер.*

Бу бары тик күнелле бер хикәят, “шагыйранә ялган” гына икән. Моңы аңлау өчен, әлбәттә, күп укырга, белергә кирәк. Шул вакытта “мәгърифәт нуры ачар күп нәрсәләрнең ялганын”.

Тукайның балалар дөньясында “үз кеше” булуының сәбәбе янә шундадыр: ул беркайчан да үз фикерен көчләп такмый, коры үгет-нәсихәт белән канәгәтләнми. Шагыйрь сүз-максатын мавыктыргыч тасвирлар, сабый жанында кайтаваз алачак ышандырулы хәлләр аша тормышка ашыра. “Эш беткөч уйнарга ярый”, “Сабитның укырга өйрәнүе”, “Иртә”, “Эшкә өндәү”, “Кызыклы шәкерт” кебек шигырьләрендә әнә шулай сынлы чагыштырулар, үтемле гыйбарәләр аркылы сәнгатьле тәрбияләү идеясе үзәккә куела.

Гомумән, Тукай балалар әдәбиятына зур игътибар бирә, бу тармакны ижатының мөһим бер өлеше дип кабул итә. Ул башлангыч мәктәпләр өчен дәреслекләр-хрестоматияләр төзү эше белән янып йөри. Аларны даими тулыландырып, камилләштереп, яңа басмаларын әзерли. Тукайның үзе исән чакта ук балаларга багышланган “Жуаныч”, “Әнже бөртекләре”, “Балалар күңеле”, “Күңел җимешләре” кебек уннан артык җыентыгы басылып чыга. Бу бит әле нибары җиде еллык ижат гомерендә башкарган эшләр! Әгәр язмыш Тукайга берәз гына мәрхәмәт күрсәткән булса... Теткәләнгән үпкәләре аша газаплы сулаган мизгелләрендә дә шагыйрь үзенң нәни дусларын онытмый: балаларга аталган шигъри энжеләрне тезүен дәвам итә.

Белгечләр күрсәтүенчә, туберкулез белән авыручыларның уртача гомере 25—45 яшьләргә тәшкил итә. Тәкъдир бу жәһәттән Тукайга иң түбән баскычны юллаган икән.

Тукай үлеме якынлашканлыгын сизеп, белеп тора.

Ф. Әмирхан бу хакта тетрәндергеч язмалар калдырган. 1913 елның кышы. “Амур” номерлары. Тукай бүлмәсенә янәшәсенә урнашкан Ф. Әмирхан шагыйрьнең буылып-буылып йөткерүен ишетеп тора: “Һәрбер көн генә түгел, бәлки һәрбер сәгать, һәрбер йөткерүенә аның гомереннән бер кисәген кубарып алганлыгын без генә түгел, ул үзе дә белә вә аңлый иде. Ләкин бу турыда ул теле белән сөйләргә яратмый иде”.

“Амур” кунакханәсеннән Тукайны Клячкин больницасына илтәләр, аннан үз аягы белән чыгу шагыйрьгә инде насыйп булмый...

“Иртәгә иртә белән больницага илтеләчәк дигән төнне ул минем белән күрешергә кәргән иде. Сабыйларчарак шат йөз белән ул:

— Мин иртәгә Клячкинга керәм, мин киткәндә, син тормаган булырсың... Моннан соң күрешмәсәк... хуш инде! — диде.

Докторлар аркылы миңа инде аның бер ай, күп булса ай ярым гомере калганлыгы мәгълүм иде. Бу “хуш”ның ахыргы “хуш!” икәнлегә билгеле иде. Алай да мин аңар:

— Тиз терелеп чык, тиз күрешик! — дидем.

Ул, бүлмәдән чыга башлап:

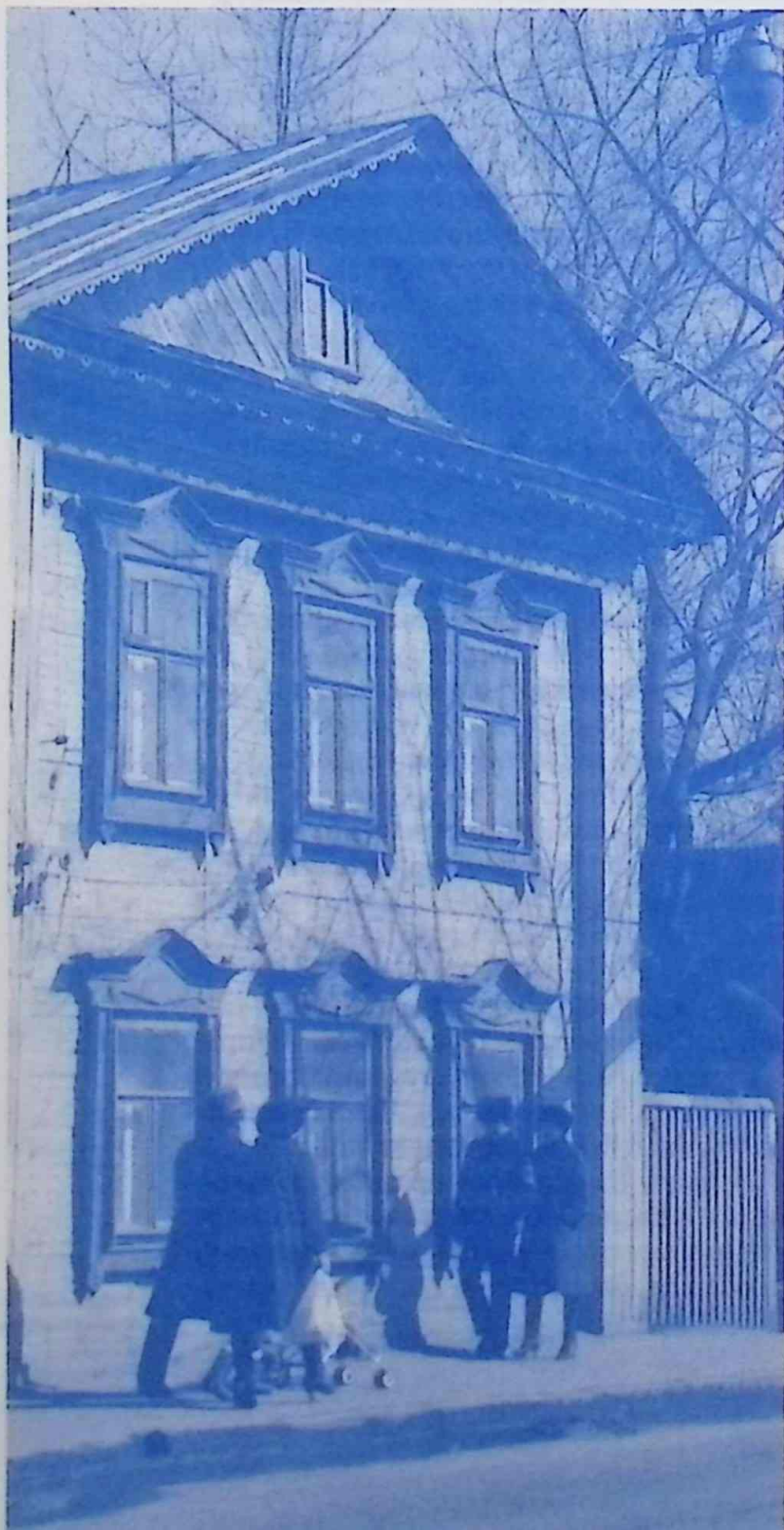
— Юк, тиз күрешмик әле, син озаграк яшә! — диде һәм чыгып китте”.

“Озаграк яшә...” Әйтерсез Тукай бу дөньяда яшәп өлгермәгән елларын Әмирханга васыять итә. Шагыйрь инде үзе егерме җиде яшьтә гомерен төгәлләп, һәркем сокланырлык, гажәпләнерлек искиткеч бай ижат мирасы калдырып, бакыйлыкка күчеп бара. Үзәндә шагыйрьлек таланты гадәттән тыш булуын Тукай бик тыныч таный: “Бу шагыйрьлек миңа Алла тарафыннан бирелгән бер куәт. Шунлыктан аның берлә мактанарга хакым юк”. Илаһи талант дөнья буйлап сибелгән һәр татарның күңеленә шакый ала, жанына иңә, милли хисләрен заман күгәрегеннән чистартырга, араларга булыша. Шуңа да Тукай шигърияте сабый бала өчен дә, олы яшьтәгә кешегә дә якын,

анлашыла. Татар халкының гимны булып әверелгән “Туган тел” шигырен генә алырк. Бишектән алып соңгы сулышкача жанга изгелек, өмет, милли хис индереп, күнелне жылытып, иркәләп, нурландырып торучы, буыннарны-буынга ялгаучы бу әсәрнен көче нәрсәдә? Нинди сер-тылсымы бар соң бу “Туган тел”нең? Хәер, тапкырлау таблицаһы кебек теләсә кем төшенерлек гади бер нәрсә булса, шигърият буламы инде ул? Ә “Туган тел” яңа теле ачылган сабыйга да, инде гомер юлының соңгы киртләченә күтәрелгән картка да бердәй тәәсир итә, дулкынландыра, “шатлығы да, кайгыһы да” булып, аерылгыһыз юлдаһына әверелә:

*И туган тел! Синдә булган иң элек кыйлган догам:
Ярлыкагыл, дип, үзем һәм әткәм-әнкәмне, Ходам!*

Фәрит Бәшир, Г. Ибраһимов исемндәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәре, филология фәннәре кандидаты.

Марсель ӘХМӘТЖАНОВ

Тарих көзгесе

КАЗАНДА
ГАБДУЛЛА ТУКАЙ
ИСТӘЛЕГЕ БЕЛӘН БӘЙЛЕ
КАЙБЕР АЗ БИЛГЕЛЕ
УРЫННАР

Габдулла Тукай тормышы белән бәйле истәлекле урыннар Казан шәһәрндә шактый сакланган. Бу мәсьәләне ачыклауда шагыйрьнең замандашлары һәм Тукай тормышы белән шөгыльләнүче әдәбият белгечләре кыйммәтле мәгълүматлар калдырганнар. Кызганычка каршы, алар тәртипкә салынмаган һәм мемориаль тарихи биналар, урыннар буларак тарих өчен язып ныгытылмаган.

Шул сәбәпле бөек шагыйребез истәлеген саклау башкалабызда бик тә начар куелган. Аның истәлеге белән бәйле урыннарны белә торып җимерү очраклары да аз түгел. Әйтик, соңгы елларда гына Габдулла Тукай урамындагы “Әльислах” газетасы редакциясе урнашкан 63 нче йорт,

жәмәгәтчелек кисәтүенә карамастан, жиңерелеп, эшқуарларга сатылды. Бу йортта шағырьнең күпме кадерле көннәре узган бит, инде менә шуның Тукай һәм Әмирхан-ны күргән бүрәнәләре ниндидер тирес кортының оясына өстәлде.

Янә дә Островский урамындагы элеккеге Клячкин шифаханәсенә — Тукай вафат булган бинага — истәлек тактасы куелган иде. 1993 ел башларында әлеге тактаны татарның имансыз дошманнары урлап киттеләр. Мондый хәлләр мәдәниятка геноцид уздырылган жәмгыятьләрдә генә булырга мөмкин.

Бүгеге көндә Казанның Киров, Татарстан урамнарында Габдулла Тукай истәлеге белән бәйле берничә бина саклана әле. Инде аларны да жиңерсәләр, тарихы-бызга мөнәсәбәтне берәү дә гафу итмәс.

Киров, Париж Коммунасы урамнарындагы элеккеге “Сарай”, “Болгар”, “Амур” кунак йортлары, “Шәрәкь клубы”, Печән базары мәчете биналары һәркемгә билгеләдер. Аларның күбесе Габдулла Тукай истәлегенә Казанда 1966, 1986 елларда басылган альбомнарда да тасвирланган. Әлбәттә, аерым биналарның тарихи пропагандалануы яхшы нияттән эшләнгән, ләкин безгә Габдулла Тукай истәлеге белән бәйле барлык урыннары ачыкларга күптән вакыт бит инде. Шул эшнә эшлисе урынга безнең белгечләребез Тукайның атеизм, революционерлыгы турында фактлар эзләп вакыт әрәм итеп йөрделәр.

Хәзер шағырь истәлеген саклау өчен (Казанда эшләп килгән музей коллективы эшчәнлеге өчен дә) барлык “Тукай урыннарын” барлау мөһим. Инде башка халыклар алдында Тукайның бөеклеген ача алмасак, татар халкы өчен генә булса да, Тукай тормышының әһәмиятен күрсәтә белү зарур. Тукай музейе әйләнәсендә генә шағырь ижаты һәм тормышы белән бәйле сәяхәт итү маршрутлары оештырырга мөмкин, һәм бу кешеләр игътибарын жәлеп итәрдәй чара булыр иде.

Габдулла Тукайның 1907 ел октябре башларында Казанга килгәч, иң әүвәл кайда тукталуын журналист Вафа Бәхтияров “Болгар” кунак йортының 40 нчы бүлмәсе (Казан, Киров ур., 59) дип күрсәтә. Казаннан солдат хезмәтенә каралырга комиссия үтү өчен Олы Мәңгәргә кайтып килгәч, Вафа Бәхтияров язуына караганда, Тукай “Сарай” кунак йортының икенче катындагы 9 нчы бүлмәгә урнаша (Казан, Париж Коммунасы ур., 9). Әлеге йортта шағырь 1908 елның гыйнвар ае дәвамында яши (Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты кулъязмалар бүлеге, 9 фонд, 3 тасвирлама, 6 эш, 11—12 битләр).

1908 елның февраль башларында Г. Тукай яңадан “Болгар” кунак йортының 40 нчы бүлмәсенә кайта.

Безгә шағырьнең “Болгар” номерларында яшәгән дәвердә тормыш кирәк-яраклары хәзгә сәбәплә, аның истәлеген саклаган башка биналарның адреслары да мәгълүм булды.

1989 елның 15 ноябрендә Казанда (Ю. Фучик ур.) яшәүче Хажимөхәммәт ага Сальмушев белән танышкан идек, аннан тарихи мәгълүматлар язып алдык. Ул үзе 1895 елда туган, ләкин, хәзер өлкән яшгә булуына карамастан, бик зиһенле, сәламәт акыл белән сөйли, ишетә һәм күзләре дә күрә иде. Ул гомере буена Казанда яшәп, шәһәрнең тарихи топографиясен яхшы белә. Без ул сөйләгәннәрдән язып алынган кайбер мәгълүматларны укучыларга тәкъдим итәргә булдык:

“Казанның Киров урамында “Болгар” номерларына терәлеп торган 59 нчы йорт казылык остасы Габдулла Кильдишевныкы була. Аның исеме Тукай мәкаләләрендә телгә алына. (Габдулла Тукай. Әсәрләр. Биш томда. — 1 т. 330 б.; 4 т., 333 б.). Ул сәүдә, һөнәрчелек белән генә көн күрмичә, каләм мирасы да калдырган кеше. Аның 1908 елда Казанда Г. Вәиси аферасын фаш иткән “Гайнан Вәисев тозагы” дигән документаһы характерда язылган, мөһимлеген югалтмаган тарихи-публицистик әсәре бар. Камил Мотыйгының “Мәшһүр шағырь Габдулла әфәнде Тукаев хақында хатирәләрем” (Казан, 1914) китабы да Габдулла Кильдишев нәширлегендә басылган. Бу ке-

шене Г. Тукай берәз “чеметкәләсә” дә, аның киң күңелле булганлыгы күренә. Г. Кильдишевның язмышы 1918 елдан билгесез.

Аның йортына терәлеп торган бинада “Сабах” китапханәсе урнашкан була. Хәзер анда М. Вахитов исемендәге беренче китапханә эшләп килә. Аның янәшәсендәге 57 нче йортта бүгенге көндә — “Мороженое” кафесы. Бу бинада заманында “Жамалый харчавнәсе” булып, Г. Тукай шунда кайнар пәрәмәчләр белән сыйланган. Кафегә терәлеп торган кечкенә генә сәгать остаханәсендә шагыйрь исән-сау заманда Казандагы бердәнбер татар “Чәчтараш”ы эшләгән. Г. Тукай шунда йөргән. “Чәчтараш”ка каршы якта гына Печән базары һәм мәчет, кайсыдыр ки Тукай каләме белән даннары күтәрелгән урыннар тезеләп тора.

Без Г. Тукайның дуслы булган Вафа Бәхтияровның хатыны Разия апа белән 1985 елда танышкан идек. Аннан Вафа агайдан калган кайбер материаллар да алдык. Ул язмалар хәзер Вафа Бәхтияров фондында сакланалар. Ул — шагыйрь истәлеген саклап калу өчен бик күп эшләгән тарихчы, журналист. Аның тарафыннан Казанда Г. Тукайга бәйле булган тарихи урыннарны чагылдырган фотосурәтләр альбомы төзелгән, сурәтләр аның аңлатмалары белән бирелгән. Бу хезмәт Галимжан Ибраһимов исемендәге институтның кулъязмалар бүлегендә Габдулла Тукай фондында саклана (9 фонд).

Үзе белгән мәгълүматларның барын да Вафа Бәхтияров кәгазьгә теркәп бетерә алмаган. Бәлкем кирәк тә санамагандыр. Шундый хәбәрләрне ул хатыны Разия апага да сөйли торган була. 1985 елның гыйнвар башларында Разия апа безгә мөрхүм иреннән ишетеп калган бер тарихны сөйләде:

1909 яки 1910 елдамы Тукайның тормышы авыраеп киткәч, жәмәгатьчелек аңа фатир тәгаенләп, бер кызга өйләндермәкче булалар. Болар бар да жайланып житкәч, Тукайга үзләренә тәкъдимнәрән житкерәләр, ләкин шагыйрь бу тәкъдимне кире кага. Тукай өчен хәзерләнгән фатир хәзерге Сафьян урамындагы 6 нчы йортның икенче катында була. Разия апа Бәхтиярова, өлкән яшътә һәм көннең бик салкын булуына карамастан, истәлекле йортны үзе килеп күрсәтте.

1992 елны безгә хөрмәтле язучыбыз Мөхәммәт Мәһдиев күренекле журналистлар Әхмәтгәрәй һәм Зәйнәп Хәсәниләрнең мирасларын саклаучы туганнары хакында хәбәр житкергән иде. Шуларга барып, без кызыклы документларга тап булдык. Алар арасында безнең өчен иң әһәмиятлесе Хәсәниләрнең Тукай кунак булган дачасының рәсеме булды. Бу дачаны Казан артындагы Иске Ашыт авылыннан чыккан Ашыт Сибгат салдырган икән. Ул бина традицион татар архитектурасы рәвешендә эшләнгән. Хәзер әлеге бинаның төгәл урынын, язмышын ачыклайсы бар әле.

Казандагы Тукай урыннары санап кителгәннәр белән генә бетми, алар турында махсус тикшеренү кирәк. Китерелгән мәгълүматлар буенча гына да шагыйрь тормышы белән кызыксынучылар өчен аерым сәяхәт маршрутлары оештыру файдалы булыр иде. Болар Тукай истәлеген ныгыту өчен күркәм эш булыр.

Марсель Әхмәтжанов, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының өлкән фәнни хезмәткәре, филология фәннәре кандидаты.

Шиһаб Әхмәров — татар мәдәниятында
якты эз калдырган күренекле шәхес.
Ул нәшир һәм журналист, Габдулла Тукай белән
якыннан аралашкан кешеләрнең берсе булган.
“Болгар” кунакханәсендә алар янәшә яшиләр.
Шиһаб Салих Сәйдәшевның кыз туганы Әминәгә
өйләнергә булгач, алар анда шагыйрь белән икесе бергә баралар.
Укучыларга тәкъдим ителә торган менә бу хатны безгә
Әхмәровләр гаиләсе бирде. Ул хат Г. Тукайның “Китмибез!”
шигыре тууына сәбәпче булган конкрет вакыйганы
ачыклавы белән кызыклы.

Шиһаб АХМӘРОВ

Хата түгел — зур ялгышу. Бөек бөһтан¹

Үткән көннәрнең берсендә мин Мәскәүдә яшәүче бер иптәшемнән бер хат алдым. Бу хаты белән ул миңа түбәндәге бер үтенеч белән мөрәҗғәгать итә:

“Шагыйрь Тукайның 1907 нче елда язылган “Китмибез” дигән шигыре, минем белүемчә, шул вакытларда мәркәздәге уң матбугатта Русия мөселманнарына карата “Төркиягә китегез” дигән тәкъдимгә җавап итеп язылган иде шикелле. Тукайның 1955 нче елда басылып чыккан академик басмасының беренче томында бу шигырьнең югарыда әйтелгән провокацион чыгышларга җавап итеп язылганлыгы әйтелә. Әмма менә үзәктә соңгы вакытта рус телендә чыгарылган Тукай җыентыгының сүз башында шул шигырьнең татар реакционерларының татарларны Төркиягә китәргә чакыруларына җавап итеп язылган иде дип әйтелә; бу, әлбәттә, дөрес түгел. Менә мин бу хатым белән сездән шул хакта хәтер капчыгыгызда сакланып калган мәгълүматларны җыеп, кыска гына бер җавап язып җибәрә алмассызмы икән дип үтенәм”.

Табигий, үз вакытында иптәшемнең бу хатына мин җавап язып җибәргән идем. Тик ул җавап бит ике иптәш арасында ябык хатлар аркылы, тар бер рамкада фикер алмашу җавабы гына иде. Ә бит бу иптәш кузгаткан, хат язып миннән җавап сораган мәсьәлә ике иптәш арасында булган фикер алмашу даирәсендә генә чикләнеп кала алмый. Сүз бит бөек шагыйрәбез Г. Тукайның җитди бер шигыре, аның тарихи бер чыгышы, шул чыгышы тудырган, китереп чыгарган хәлләр хакында һәм шул чыгыш, аны тудырган хәлләрне бернинди дә көннәр, мәгълүм бер мөддәт² белән чикләнмәгән, мәңгелек матбугат битләрендә чагылдыру турында бара. Ә бу хәл кинрәк майдан тели.

Шуның өчен мин үземә мәгълүм булган фактларга һәм бу мәсьәләгә бәйләнешле, үз күзем белән күргән, үз колагым белән ишеткән хәлләрне һәм шул фактларга, шул хәлләргә нигезләнгән үземнең бу мәсьәләгә карашымны матбугат аркылы кинрәк катлауга белдерергә уйладым.

¹Бөһтан — яла.

²Мөддәт — ара, вакыт.

Чыннан да кемнөргә карата язылган иде соң бу шигырь? Бу бер сорау. Икенчедән, бу үткән-киткән куркынычлы (рискованный) бер чыгышны ясарга шагыйрьне нәрсә, нинди хәлләр талпындырган иде соң? Менә шул ике сорауга туры, тайпылышсыз җавап алу мәсьәләгә яктылык бирәчәк, ялгыш караштан чыгуга ярдәм итәчәк, дип ышанам.

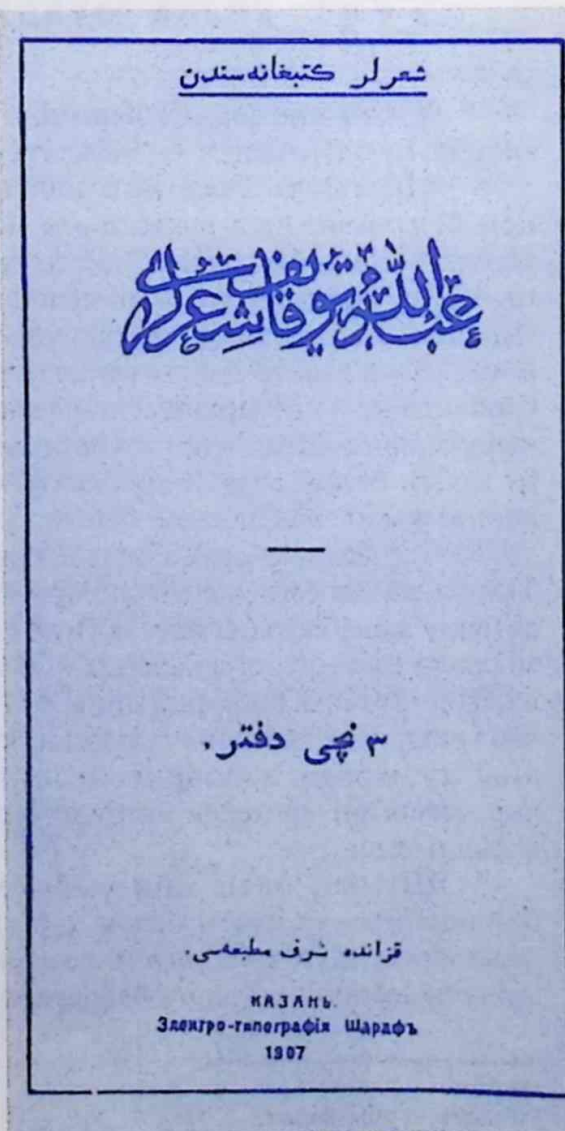
Шигырьнең кемнәргә карата язылуы мәсьәләсенә килгәндә, шагыйрьнең бу шигырен язганнан соң булган үз хәятында һәм үзе үлгәч тә бер-ике ун еллар эчендә ул шигырьнең кемнәргә карата язылуы турында һич бер сүз, бәхәс-мөбахәсә¹ — сүз көрәштерүләр булмаган иде һәм булуы уйланмый да иде, чөнки ул дәвернең матбугат әһелләренә, укымышлыларына, шулай ук гаммәнең кин бер катлавына ул шигырьне язарга шагыйрьне сәвекъ иткән² сәбәпләр дә һәм аның кемнәргә карата язылганлыгы да ачык мәгълүм иде. Бу бер. Икенчедән, шигырь эчтәлегә үзәк аның кемнәргә — рус карагруһларына карата язылган булуны ачык итеп әйтеп тора бит. Шулай ук бу шигырьнең кемнәргә карата язылган булуны рус карагруһлары, самодержавие ялчылары да бик анык төшенәләр иде. Әсәр чыккач, мөстәшрик³, миссионер Катановның: “Әсәрне мөсадәрә (конфисковать) итәргә, авторны — шагыйрьне кулга алырга кирәк”, — дип охранкага рапорт бирүе һәм цензура үткәrmәү сәбәпле, бу шигырьнең Жамал Вәлиди редакциясендә чыккан шагыйрьнең беренче шигырьләр жыентыгына керми калуы моны ачык күрсәтеп торалар.

Тагы шуны да әйтеп узарга кирәк: ул дәв
гырьләренә искәrmәләр язү кебек бик мөһим
эш тә рәткә салынмаган, язылмыйлар иде.
Моны, әлбәттә, шул дәвердәге матбугат әһеле
— язучыларның житешсезлегә дип карарга туры
килә. Язылмаган, язмаганнар. Вакытында языл-
ган булсалар, киләчәк буынның хатага
төшүләрәннән саклауда нык терәк булып кал-
ган булырлар иде, дип әйтәсе килә. Андый
искәrmәләр шигырьнең язылу көннәрәннән
чирек-ярты гасырлар үткәч тә язылган ши-
гырьләренә барысы да йөз процент дисәк,
дәрәс дип карап булмый, әлбәттә. Чөнки
искәrmәләр фактларга нигезләнә булырга
тиешләр, ә заманнар-еллар үтү белән фактлар-
ның кайберләре томан артында калалар, факт-
ларга имеш-мимешләр килеп кушылалар,
әсәрнең язылу дәверә белән искәрәләр, язылган
дәвер арасындагы аермасына хәлләрнең дә зур
тәәсирләре булырга мөмкин. Шуның эчендә
Тукай шигырьләренә язылган искәrmәләр ара-
сында дәрәс булмаганнары да очраштыргалый-
лар. Шулар жөмләсендә “Китмибәз” шигыренә
язылган искәrmәләрне дә кертәргә кирәк. Бу
шигырьнең кемнәргә карата язылуы хақында-
гы ялгышлык шул дәрәс итеп бирмәгән ис-
кәrmәләрнең ачы жимешә дип карарга туры
килә. Бу һәм шулай да.

¹Мөбахәсә — бәхәсләшү, анлашу.

²Сэвекъ иткән — юнәлткән.

³Мөстәшрик — ориенталист.

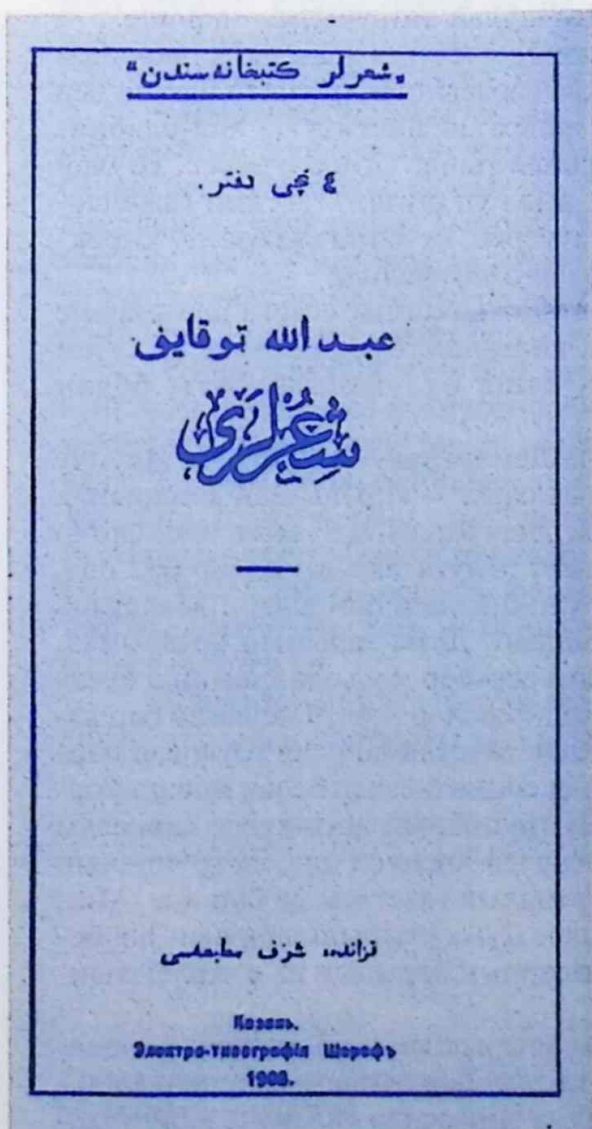

Менә шундый искәrmәләрнең берсе: “Шигырь Россия мөселманнарын Төркиягә күчерү турында пантюркистлар тарафыннан алып язылган агитацияләргә каршы язылган”. Тукай, академик басма, I том, 1943 ел, 391 нче биттә, Я. Агишев белән Х. Хисмәтуллин иптәшләр тарафыннан язылган. Менә бу искәrmәне укыгач, ихтыярыз бер сорау алга килеп баса: милли әдәбиятыбыз сафында бик күп эшләгән, күп тикшеренгән, институт кафедраларыннан әдәбият дәресләре биргән бу тәҗрибәле иптәшләр мондый ялгыш карашны кайдан тартып чыгарганнар соң? Югыйсә әсәрнең, шигырьнең эчтәлегендә мондый карашны тудырырлык бер генә нокта да юк бит. Шигырь “кара йөzlәр” дигән атама-әйтәлеш белән башлана; бу әйтәлешнең кемнәргә карата әйтәлгәннен безнең халык бик яхшы белә иде. Халык күңелен жырлаучы шагыйрь Тукай да әсәрне төшенергә (бер сүз танылмый) дип уйлап булмый, әлбәттә; шигырь “туда сами пожалте (пожалуйте), господа!” — дип русча хәрефләр, русча жөмлөләр белән язылган хитаб белән тәмамлана. Менә болар шигырьнең кемнәргә карата язылганлыгын бик ачык күрсәтеп торалар бит. Шулай булгач, бу ике иптәш бу ялгыш карашны кайдан алып, нәрсәгә нигезләп язганнар соң? Бу сорау хәзергә ачык кала. Тик шул ук иптәшләр бу ялгыш карашны бирүдән 12 ел үткәч, шагыйрьнең 1955 нче елда басылып чыккан дүрт томлы жыентыгына язган искәrmәләрендә: “Шигырь реакцион матбугатның (кем — рус матбугаты, татар матбугатымы — бусы әйтәлми — Ш.А.) мөселманнарга карата: “Әгәр сезгә Русиядәгә тәртипләр охшамасалар, Төркиягә китегез”, — дигән провокацион чыгышларына карата язылган”, —

дип күрсәтәләр. Тагын 5 ел үткәч, шагыйрьнең 1960 нчы елда чыккан сайланма әсәрләренә язылган искәrmәдә алар инде дәрәс юлга аяк басып: “Шигырь Дәүләт думасындагы уң депутатларның һәм реакцион матбугатның мөселманнарга карата: “Сезгә Русиядәгә тәртипләр охшамасалар, Төркиягә китегез”, — дигән провокацион чыгышларына карата язылган иде”, — дип чыгалар.

Менә бу бер үк авторның 10—15 еллык кыска бер мөддәт-вакытта шул ук бер әсәргә язган искәrmәләрнең төрле-төрле булулары, кайбер искәrmәләрне язуда имеш-мимеш хәбәрләргә таянып язучылар барлыгын һәм әсәр чыгуы белән искәrmә язылу арасында булган дөвәрдәгә сәяси хәлләрнең зур тәэсире барлыгын ачык күрсәтәләр.

Шундый хәлләр тәэсирендә үзләренә төп имеш-ышануларына капма-каршы булган бу карашны язып чыгарга мәҗбүр булган бу иптәшләр бернәрсә дә язмый узган булсалар, ни зур иптәшләрдән буласылар икән диясе килә. Чөнки һич шик юк, 1958 нче елда шагыйрьнең... рус телендә бастырып чыгарылуы Львов белән Башкуров иптәшләр, боларга (Хисмәтуллин белән Агишев) ияреп, үзләренә искәrmәләренә бу шигырьнең пантюркистларга багланыш барлыгын язып үтәләр. Соңгы вакытта Мәскәүдә рус телендә чыгарылган мажмуганы төзүчеләр дә үзләренә искәrmәләрен шул ук иптәшләрнең карашларына нигезләп язганнардыр. Кыскасы, бу шигырьнең пантюркист хәрәкәтенә бәйләнеш

барлыгы сөйләнә. Фикерләре дәрәс түгел, чөнки Русия татарлары арасында пантюркизм (бөтен төрек халыкларының бердәмлеге) хәрәкәте булганы юк иде һәм булмады. Инде 19 нчы гасырның соңгы яртысында патша хөкүмәтенен поплар-миссионерлар һәм аларга булышлык итәр өчен куелган жандармерияләр житәкчелегендә татарларны жәбер-каһәр юллары белән ислам диненнән дүндереп, христиан диненә кертү сәясәтен алып барганда татарлар арадан Төркиягә күчеп китүче — мөһажирләр булган икән, моңар ничек тә пантюркизм хәрәкәте төсен биреп булмый. Бу үзен дине хакында, андагы (танылмый) күргән аерым кешеләрнен туган жирләрен ташлап китәргә мәжбүр булуларыннан туган вакытлы бер хәрәкәт кенә, ә пантюркизм хәрәкәте түгел иде. Ә менә шул аянычлы вакыйгага пантюркизм хәрәкәте төсен биреп, татар зыялыларына пантюркист ярлыгы ябыштырырга тырышучылар шул ук карагун патша охранкасы халыклары иделәр, алар тарафындалар. Татар халкына карата ясалган жәбер-зомымнарын тагын да кискенләштерә торы өчен кирәк булган бер провокация иде.

Мин бу “Китмибез” шигыре турындагы ялгыш карашлар барлыгын ишетә идем, тик: “Бар бит дөньяда тузга язмаганны сөйләп йөрүче буш бугазлар”, — дип әһәмият бирми идем. Инде иптәшемнән алынган хатта: “Мәскәүдә рус телендә чыккан Тукай мәжмугасының кереш сүзендә ул шигырьнен татар буржуазиясенә карата язылган”, — дип искәrmә бирелүе мине тирән уйга төшерде. Мин бу хакта мәсьәләдән хәбәрдар дип уйлаган кешеләремнән сораша, алар белән фикер алыша башладым. Яшь язучыларыбыздан берсенә хәлне сөйләгән идем. Ул: “Абый, бу шулай дөрестер, ул татар буржуйларына карата язылгандыр, институтта безгә шулай дип укытканнар иде”, — диде. Бу яшь язучы белешне никадәр ышанычлы кеше итеп танысам да, ышанасым килмәде. “Ник инде ул алдый? Нишләп институт кафедрасыннан шундый ялгыш бер караш укучыларга тәмин ителсен? Булмас”, — дидем дә институтта тел-әдәбият укытучысы бер танышыма хәлне сөйләдем. Ул салкын гына: “Дәрәс, дәрәс. Шулай укытылды”, — дип куйды. Минем тагын: “Ничек инде ул шулай?” — дип гажәпсәнүемне күреп, аз гына елмайды да, сүзне икенчегә күчереп, бу хакта сүз озайту кирәк-сез икәннән аңлатты. Мин дә моны аңлап алып, сүзне озайтмадым.

Инде бу “Китмибез” шигырен язарга, бу батыр чыгышны ясарга шагыйрьне нәрсә, нинди хәл илһамландырды? дигән сорауга килгәндә, бу хакта мин үз күзем белән күргән, үз колакларым белән ишеткән кеше булуым сыйфаты белән түбәндәгеләрне белдерә алам:

1907 нче елның март, апрель, май айларында Ленинград-Петербургта Икенче Дәүләт думасы утырышлары барды. Мин шул вакытларда — апрель-май айларында шунда, Петербургта булдым. Бу Икенче Дәүләт думасында барлыгы 35 мөселман (татар гына түгел, Русиядә булган барлык мөселманнардан) депутатлар-вәкилләр бар иде. Болардан зур күпчелеге 25—30 га якын вәкилләр Тупчибашев һәм Садри Максудов житәкчелегендә мөселман фракциясе исемендә оешып, Дума залының уртасында, кадет партиясе әгъзалары белән янәшә утыралар һәм бер-бер мәсьәлә тавышка куелганда күбрәк вакыт шул кадетлар белән бергә тавыш бирәләр иде. Ә кечкенә бер азчылык, барлыгы 7—8 кеше, алардан аерылып, үзләрен Мусульманская трудовая партия дип атыйлар. Болар Дума залының сул канатында социалистлар белән янәшә утыралар һәм алар белән бергә тавыш бирәләр иде. Бу группаның житәкчесе кавказлы Зәйналов булып, аның ярдәмчесе Уфа вәкиле Кәлимулла Хәсәнов иде. Бу группаның үзенен органы — “Дума” исемендә татар телендә атналык газетасы да бар иде. Мин шул газетаның рәсми хәбәрчесе булу сыйфаты белән Дума утырышларының һәрберендә буламы, анда булган хәлләрне күзәтәм, чыгышларның барысын да диярлек тыңлый идем.

Менә шул “трудовая группа” әгъзалары Дума утырышында үз группалары исемнән бер чыгыш ясарга кирәк, дигән фикергә килеп, барлык әгъзаларның диярлек катнашы, сотрудникларның булышлыгы һәм Дума тирәсендә әйләнүче юристлар-

ның ярдәме белән озын һәм бик үткен бер нотык-речь хәзерләделәр. Бу речь белән чыгыш ясауны Уфа вәкиле Кәлимулла Хәсәновка тапшырдылар.

Көннәрнең берендә, барлык әзерлекләр тәмам булгач, Хәсәнов сүз алып, Дума мөнбәреннән шул речь белән чыгыш ясады. Хатиб-оратор кызып-кызып, бер-бер артлы самодержавие һәм аның министрларына карата ачы тәнкыйтьләр яудыра башлагач, Дума залы гөрли башлады — суллар алкышлап кул чабалар, уңнар тыпырчына, урындыклар шакылдата һәм “Долой! Долой!” — дип кычкырына башладылар.

Шул вакыт залның ике уң канатында утыручы царская народная партия әгъзаларыннан Пуришкевич урыныннан торып, алга таба сузылып: “Сезгә бездәге порядки-тәртипләр охшамаса, Төркиягә китегез!” — дип кычкырды. Бу провокацион чыгышны уңнар алкышлап, суллар сызгырып каршы алдылар. Шау-шу шактый озак вакыт дәвам итте. Уңнар Хәсәновның сүзен дәвам иттермәс өчен тыпырчыну, кычкыруларын дәвам иттерделәр, тик рәис булган кеше бик кискен нәсыйхләр¹ ясап, шау-шуны туктата алды. Хәсәнов сүзен дәвам иттереп, әйтәсе сүзләрен әйтеп бетереп, чыгышын тәмамлый алды. Бу мәсьәлә, бу провокацион чыгышлар Дума утырышларының отчетлары уңае белән матбугат битләрендә дә чагылдырылалар, әмма матбугатта турыдан-туры: “Сезгә мондагы тәртипләр охшамаса, Төркиягә китегез”, — дигән чыгышлар булуын хәтерләмим. Минемчә, булмады.

Менә шул Ленинградта Таврический дворец залында булган хәл — уң карагруһларның провокацион чыгышлары матбугат аркылы шагыйрьгә барып ирешә дә, ул шул провокацион чыгышларга карата “Китмибез” шигырен язып, аларга отпор бирә һәм шуның белән бергә үк һәр ике тарафта (Россия белән Төркиядә) булган мөстәкыйль идарә (самодержавие)нең кабахәтлеген фаш итеп, татарча жәмәгәтьчеләрнең теләкләре Төркия түгел, бәлки хөр Россия икәнлеген ачып сала.

Менә шулай: шагыйрьнең “Китмибез” дигән шигыре турыдан-туры рус карагруһларының провокацион чыгышына карата җавап итеп язылган бер чыгыш бу. Моңар башка бер төс бирергә көчәнүләр, “ул шигырь татар буржуазиясенең йөреше, пантюристларның татарларны Төркиягә күчеп китәргә өндәүләренә карата аларга җавап итеп язылган иде”, — дип юарга тырышулар барысы да ялган-ялгышу. Бу коры ялгыш кына да түгел, шагыйребезгә карата бөек бөһтан-ифтира! Шундый ифтира-бөһтаннар белән шагыйрьнең рухын рәнжетергә, исеменә тап төшерергә юл куелмаска тиеш!

Инде шактый киң бер катлау, бигрәк тә иптәшләр арасына таралган һәм кыйсмән (частично) матбугат сәхифәләрендә дә чагылдырылган бу ялгыш карашны матбугат аркылы изах² биреп төзәттерү Татарстан Язучылар союзы өстенә йөкләнеп кала. Бигрәк тә шагыйрьнең соңгы көннәрдә Мәскәүдә рус телендә чыгарылган мәжмугасының кереш сүзендә урын алган бу бөһтан-ялганлык һич кичекмәстән төзәтелергә тиеш. Чөнки рус теле, рус матбугаты бит ул безнең татар теле, татар матбугаты кебек тар рамкадагы кечкенә бер милләт чигендә генә чикләнеп кала торган матбугат түгел. Рус теле ул бәйнәлмиләл — халыкара телләр рәтенә аяк басарга тора торган бер тел ул.

Шагыйрь Думада булган хәлләрне нык күзәтеп барган... Дума куылгач, “Дума” дигән шигырен бастыруы моны ачык күрсәтә.

1958 ел

¹Нәсыйх (өт) — үгет, вәгазыләү.

²Изах биреп — аңлатып.

Фәрит ЯХИН

Габдулла әфәнде Тукаев

Фәнни романнан өзек

I

Русияне кайчандыр тетрәндергән Жак шәһәре, тарих арбасыннан төшөп калган кеше төсле, XX гасырга жәүлөп килеп керде. Һәрхәлдә казаклары ат өстеннән төшмәсәләр дә, хәтта падишаһ хәзрәтләре каршысында олуг дәрәжәләргә ия булсалар да, аларга әллә ни ышанып та житми. Юкса, һаман-һаман яуга күтәрәп, ватан “иреге” хакына жаннарын кыйдыртырлар идеме?

XIX йөз ахырында Пушкин хәзрәтләренә йөзәслек данлыклы юбилей шәрәфләре хөрмәтенә уздырылган һәртөрле бәйрәмнәр, бакча һәм китапханә ачулар — болар казак даласына борын тыккан шәһәрнең тормышын ямьләндереп жибергән иделәр. Жакта чыга торган бердән-бер газета “Ураlec” исә, үз тормышларыннан бигрәк, гомурис мәнфәгәтә өчен жан атып, каладагы вакыйгаларга игътибар да итми башлады. Илдә жәелдерелгән сәясәткә ияреп барырга омтылып, кыргызларны чукундыру, монның аларга, ягъни кыргый саналган халыкка ифрат та файдалы һәм тәрәккыятләре өчен яхшы булагына, үзләре дә ышанмаган борын, бүтәннәрне жайларга маташып карады. Әмма шәһәрдә дәрәжә тоткан миллионер Мортаза бай Гобәйдуллин, пар ат жиктереп, губернатор-

ның каршысына ук ирешеп, ул мәкаләләргә йодрык салгач, нугайлар белән араны бозарга ярамас, алар бездән баш чөйсә, бу жирләрдә тереклек терәгебез калмас, дип, тиз ара, эсселәтми-суытмый, “Уралец” ка акыл бирергә ашыктылар. Мортаза әфәнденен дан-дәрәжәсе Петербург кадәр Петербургка билгеле булганлыктан, житмәсә, “Георгий төресә”н тагып намаз кылуы сәбәплә, сүзен санга суга иделәр. Хәтта атаман үзе дә нугайларны якын күрә, аларның атлы казак гаскәрләре арасында сүзләре үткәнлеген белә, ышаныч тоты иде. Губернатор боларның һәммәсеннән хәбәрдар булганлыктан, хисләрен дә аңларга тырышты. “Уралец”ка да ару гына сабак иде бу. Нигә дип әле Ильминский шәкертләренәң коткысына бирелергә тиешләр, ди, алар?

Әмма халык арасында бу уңайдан шау-шу шактый киң жәелгән иде. Гүяки кемнәрдер шушыны гына көтеп торганнар да, урыслар без мөселманнарга каршы гәжитләрендә язу гына түгел, диннәребезгә дә кул суза башладылар, дип тавыш чыгардылар. Озакламый мәдрәсә шәкертләре дә кузгалырга мөмкин иде. Атлы казакларга сугышчан әзерлектә торырга әмерен биреп, губернатор урыс мәнфәгатен якларга тиеш иде дә, гаскәр эчендә татар казаклары, ягъни нугайлар шактый күп булганлыктан һәм диннәре дә ислам икәнлеген хәтерендә тотып, фикереннән тиз кайтты. Ахун-муллаларга фәрман житкерелеп, халыкка изге вәгазыләр сөйләргә, падишаһ хәзрәтләренәң мөселманнарны яклаучы икәнлеген аңлатырга бурычлы икәнлекләре белдерелде. Шуннан соң гына, муллаларның хөтбәләре күңелләренә ирешеп, халык бер мәлгә тынычлангандай калды. Бу арада урыска — татар, татарга — урыс кырын карый башлаган иде, инде дә, бер-берсен күрсәләр, очрашып-күрешми зарыккан якын туганнар төсле, урам аша йөзгә-йөз килеп, кул бирешү гадәтләрен яңарттылар. Ул да түгел, калада бүтән сүз таралып өлгерде, имеш, Мортаза бай Гобәйдуллин, гомер иткән хатынын аерып, яшь кызга өйләнмәкче икән. Губернатордан шелтә алган “Уралец” бу гайбәтне әллә юри уйлап чыгарды, әллә инде хактан да шулай иде, белмәсәң. Әмма алдын-артын карап сөйләшергә һаман да өйрәнәп житмәгән татарга сүз генә бир, хәзер гайбәт тегермәнән эшләтеп жибәрә.

Гади халык кына түгел, хәтта шәкертләр дә “Уралец” кармагына каптылар. Бәстләр чыгарып, казакъларның дине кайгысын оныттылар, Мортаза байның кабыргасын санарга керештеләр. Бигрәк тә Мотыйгулла хәзрәтнең шәкертләре азды. Арадагы өч олуг мәдрәсәдән болары гажәп телчән һәм усалрак иделәр. Мортаза байның аларга попечитель булып торуы, мәдрәсә һәм мәсҗедләрен генә түгел, мөдәррис-хәзрәтләренә мал-мөлкәттән сәдакаларын кызганмавы аларга билгеле исә дә, гайлә хәлләреннән дә хәбәрдар иделәр. Соңгы вакытларда шәкертләренәң азуы чиктән ашты. Әгәр дә Мотыйгулла хәзрәт гарәп илләрен гизгән жиреннән кайтып житмәсә, мәдрәсәсенәң ташы-ташка, агачы-агачка тараласы иде. Ни күндәм һәм сабырлык иясә Габдулла шәкерт тә жыен бозыкларга иярә башлады. Апасы Газизәгә дә, нишләвен бу, энем, дигәч, көтелмәгән сүз әйтеп ташлады: “Байда жүләр күп булып, байлык белән беләнмәс”, — диде, үлеп китәрсен.

Сәяхәтеннән Мотыйгулла хәзрәт үзе генә кайтмады. Янында киң күкрәкле, юка мыеклы, егерме яшьләрендәге берәү бар иде. Төс-бит һәм кыяфәте хәзрәтнең үзенә охшаш булганлыктан, тиз танып алдылар: Әл-Әзһар университетында укучы улы Камил бит бу, туп төсле түгәрәк иде, сөяккә генә калган. Ерак жирдә, Каһирә кадәр Каһирәдә, адәм үтеп керә алмаслык дивар белән әйләндереп алынган ул фән йортында укып ятуы жинелгә килмәгәндер шул!

Хәзрәтне каршы алырга төшкән Габдулла, — аны инде дуслары үзара “Тукаев” дип тә йөртә иделәр, — вокзалга паровоз килеп туктауга, бүтән шәкертләр белән шаулашып, арткы вагонга таба йөгерде. Йөк биштәрләрен күтәрәп килгән Мотыйгулла хәзрәт аны үз баласы кебек кочаклап алды, әмма Камил әфәнде, әйе, әфәнде икән шул, кул сузып, кулын алмады. Тукайның ачуы килде. Кимсенеп куйды. Кечесетә, танымагандай кылана, дип уйлады. Ә ничек дуслар иде бит, Каһирәгә киткәнче, дигәнем. Үсеп, борынын чөйгән.

Сизгер күнелле Мотыйгулла хәзрәт, улы Камилнең тәкәбберлеген өнәп бетермичә:

— Габдулла шәкертбезне танымадыңмы әллә? Шулайдыр шул, үсебрәк ките, — дигәч кенә Тукайга кулын бирде. Әмма ләм-мим бер генә кәлимә сүз дә әйтмәде. Хәзрәт артыннан килгән фазтон, аларны алып, үргә таба менеп китте, шәкертләр исә, форсаттан файдаланып, поездга утыручы халыкны күзләргә калдылар. Күркәм киёмле, ачык йөзле, сары чәчле урыс-маржа кызларының итәк күтәрәп йөрүләреннән кызык табып көлештеләр, паровозны һәм вагоннарын урап чыктылар. Бу тимер арбаның ат кебек пошкырып куйгандай пар атулары аларга аерата кызык тоелды. Тимер юлда эшләүче абыйлар куып жибәрмәсәләр, әле шактый тәм табар иделәр. Гөржи мыеклы Кара Сабиржан:

— Хәзрәтегезгә әйтеп ачуландырам, бар, таегыз моннан! — дигәч, майга буялган кулларыннан шакшы йогар да бетерә алмый газапланырбыз, дип, өркөп качтылар. Юл эшендә эшләүче күп кенә татарларның шәкертләренә яратып бетермәве билгеле иде. Алар үз балаларын да укытырга теләмиләр, мәдрәсәгә йөртмиләр, хәтта: “Карга баласы укып кына мулла булмас”, — ди иделәр.

Шәкертләр мәдрәсә ишеген ачканда инде намаз вакыты кергән иде. Тәһарәтләнергә ашыктылар. Жылытырга тапшырылган комганнарын кизү кулыннан алып өчен чиратка бастылар.

II

Мөхәммәд-Камил әфәнденең үз-үзен тотышы атасы Мотыйгулла хәзрәткә охшап бетмәсә дә, бу хакта сүзләрен эзе-эзгә эсселәтми-суытмый башларга теләмәде. Хаж кадәр хаждан кайткан көндә үк йортта тавыш куптару бер дә килешмәс иде. Улы Мөхәммәд-Камилнең холкы-фигылендә, олы баласы булганлыктанмы, үз гадәтләрен күрергә бик тә тели иде дә, әмма анда кайнатасы Мөхәммәдгалинең, ягъни хатыны Гаделнасның сәүдәгәр әткәсе Габделвәли улы Мөхәммәдгалинең сыйфатлары бергә-бер диярлек кабатлана иде. Хәзрәт исә моңа күнми булдыра алмады.

Мотыйгулла үзе гыйлемгә бик тә һәвәс булды. Кышкар мәдрәсәсендә Габдулла Тукайның атасы Мөхәммәдгариф белән бергә башын бер мөдәргә куеп йоклады, әмма китаптан күзен аермады. Алар икесе дә, моңлы бала булулары сәбәпле, кичләрен, өлкәнрәк шәкертләрдән качып, почмакка сыенган хәлдә бәстләр дә көйләп, жырлашып утыра торган иделәр. Дустан белән бергә Кышкар мәдрәсәсендә дүрт кыш уздырганнан соң аларның юллары аерылды. Мөхәммәдгариф мөхдүм, авырып китеп, гыйлем эстәргә килмәгән елны, алар, Мотыйгулла һәм тагын да өч шәкерт, Кышкарны ташлап чыктылар һәм Казанга килделәр. Аннары ул Мисырга кадәр барып житте, утыз биш яшендә Әл-Әзһарны, ун ел укып, тәмам иткәч, кайтышлы Уралскида, ягъни шушы Жәек шәһәрендә төпләнеп калды. Ә Мөхәммәд-Камил улы, ни хикмәт, аңа тартмады, бала чактан ил алдында иркә идеме, әллә камыры шулай булганмы, вакланып-кимсенеп тормый, кечелекне өнәми. Китапка бер күз салу белән отып ала, югыйсә, хәтерә дә яхшы, сәләтле, тик гыйлемгә мөхәббәтә юк, шунысы начар.

“Хатыны Зарифәне сагынгандыр!...” — Улының кайбер гадәтләрен яратып бетермәгән Мотыйгулла хәзрәт ничә тапкырлар үзен бу рәвешле юатты: “Шул-шул... Әйләндереп ялгышканмындыр!...”

Әмма Камилнең Зарифәгә әйләнүендә һичбер үкенерлек нәрсә булмады. Киресенчә, хәзрәтнең гамәлләре дәрәсә иде. Улын 1898 нче елда Казанга китереп, Касыйм хәзрәт хозурындагы мәдрәсәгә, Габделгалләм мөдәррис тәрбиясенә салгач та, әллә ялгыштым микән, дигән фикергә килгән иде. Камилнең тәкәбберлеген Казан

шәкертләре берәз сүндерер дип тә уйлаган иде. Тәрбиядә бер-бер хилафлыгы аркасындамы, — Мотыйгулла хәзрәт һич башына кертә алмады, — улында һаман да мин-минлек галәмәтләре ачу китерер дәрәжәдә арта бирде. Соңыннан исенә төште, казанлыларның үзләренә югары сан кую сыйфаты электән билгеле нәрсә бит. Аталар улларын яшыли өйләндереп кенә бу гадәтләреннән котылдыралар. Эштә ул да шулай итте. Гафил бине Габдулланың* “Сәлимә”сен укыганлыгы булганлыктан, үз фикерләрен анда язылганнар белән чагыштырып, ясаган нәтижәләрендә ялгышлык юклығына инанды. Тәрбия мәсьәләсендә бөтен Жәекка бер саналган Мотыйгулла хәзрәт шушы тәкәббер улын гына сындыра алырлык һәм, житмәсә, “чыбыкларлык” та зат иде.

Атасының бер дә юктан гына ачуы килүгә карамастан, Камил әфәнде үзе гажәеп бәндә иде. Заманында урыс мәктәбен бик яхшыга гына бетереп, хәтта реаль училищедан да аңа аттестат-шиһадәтнамә тапшырган иделәр. Язу ягыннан да маһир булып, урыс теле һәм әдәбияты укытучыларын да куандыра торган иде. Әхмәтша Сиражетдинов, вакыт-вакыт хатирәләргә күмелеп, габдуллаларга Камил әфәнденең ничек яхшы укыганлыгы хакында сөйләп, үзләрен көнләштерә дә белә иде. Аталар улларыннан һәрвакыт ризалык тапсалар, замана үсеш-үзгәрештән туктап калыр, мөгаен.

Камилне Әл-Әзһарга укырга китәр алдыннан, 1901 нче елда Жәек шәһәренең сәүдәгәре хажи Ибраһим улы Шәрәфетдин Биниевнең күркәм Зарифәсенә никяхлаган булсалар да, ул вакытларда унсигез генә яшылек егет жылы кыз куенына керә алмады. Шәхсән, әтисенең дә моңа рөхсәте юк иде. Ерак сәфәргә чыгып китәр алдыннан өйлөнүе сәеррәк тоелса да, югарыда бәян ителгәннән тыш аның тагын да бер сәбәбе бар иде, ул — мәхдүмнең читтә исәрләнәп йөрмәве, адашып калмавы, укуын тизрәк төгәлләп кайтуы өчен бик тә кирәк иде.

Мәгълүм ки, бу заманнарда Әл-Әзһар университеты үзенең борынгыдын килгән дан-шөһрәтен югалта барган, иске тип, схоластик уку йортларыннан иде. Моңы инде алдан белешеп өлгергән Мотыйгулла хәзрәт, улының вакыты әрәмгә китмәсен дип, мөдәррисләрдән шәхси дәрәсләр алу ярдәмендә Камилгә укуын тиз тотарга киңәш иткән иде. Чыгымнар күп таләп ителгәнлектән, Шәрәфетдин коданың байлыгы һәм Зарифә киленең бирнәсе ярдәмгә килде. Белемгә ихластан күңел сала алмаса да, бик тиз тотып алучан Мөхәммәд-Камил өчен ел ярым эчендә бөтен бер Әл-Әзһарның гыйлеме сәеккан кебек тоела башлады. Төрөкләрнең милли хәрәкәтләренә катнашып китеп, гарәп зыялылары белән дә аралашып, сәяси яктан мәхдүм шактый чарланды. Әмма күнеле революцион эшкә дә ихластан ятмады, бары тик кызык табып уйнау төсле бер нәрсә генә булды. Каһирәнең комы төсле сары йортлары, тар урамнары, дивар белән өйләндереп алынган Әл-Әзһары, тау өемен хәтерләткән пирамидалары, олуг-олуг мәсҗедләре — болар берсе дә Мөхәммәд-Камилнең “бихаклан миллийә һәвәсенә”, үз милләтенә хезмәт итү теләгенә тиң куелырлык һәм алмаштырырлык түгел иде.

Үзенең һәм улының исән-имин кайтулары унаеннан Мотыйгулла хәзрәт зур аш мәҗлесе жыйдырып, хаж сәфәре хакында шактый тәфсилләп сөйләде, дөньяларның бозылып киткәнлегенә зарланды. Әмма шушы сүзләрен Мөхәммәд-Камил яратмады:

— Һаман искечә сөрсөп яткан гарәп иле бүгенгә көндә бер-бер кузгалып куйган һәм өстендәге тузанын каккан икән, монда яман гамәл күренмидер, — дип үз фикерен табындагы һәркем ишетерлек итеп әйтте. Мотыйгулла хәзрәтнең кырын күз белән генә усал итеп карап куюына да игътибар итмәстән ул һаман теленә дә салынган булыр иде, тик халыкның колагы аны түгел, атасын тыңлагач, мыскыллы рәвештә авызын йомарга мәҗбүр кылынды. Ник кайтканына үкенер көннәре киләме, әллә татарга милләт кайгысы һич тә кирәк түгелме? Камил, табынны ташлап, ишек ал-

*Риза Фәхретдиновның әдәби тәхәллүсе.

дына чыкты. Ул күтөрелгәнгә карап һичкем кузгалмады. Кичнең суыгы бераздан анын куенына узды. Кабат кереп, мәхдүм табынга утырды.

— Кияүне мулла итәбездер инде...

Шәрәфетдин коданың бу сүзләрен мәжлес хуплап алды. Әмма Камилнең мулла булырлыгы юк иде әле.

III

Мөхәммәд-Камил “Мотыйгийя” мәдрәсәсендә белем бирә башлаганда шәкертләр аннан шактый олуг гыйлемнәр өмет итә иделәр, әмма мөдәрриснең үзе кебек булдыра алмаганлыгын күргәч, күңелләре суына төште. Ышанган тауда киек бар, диләрме әле? Камилнең уенда бөтенләй бүтән төрле хәсрәтләр шашына икән, милли хисләре тыңгы табалмый аптыраталар. Шәкертләренә ике-өч дәрәс биргәннән соң, тәмам сүрелеп кала да, йөзенә авыр сагыш билгеләре йөгәрә. Әллә ерак Мисыр илендә сөйгән яры калдымы икән? Юк, булмаганны, анда китеп тә өйләнәп йөрмәгәндер шул. Мөселман, дигәч тә, шәригатьтә язылган инде ансы, ярый ла киткән чагында Зарифәсә рөхсәт иткән булса...

Габдулла үзенң дуслары белән утырыш корып, былтыр Жаекка килеп, жәен уздырган Сарытау ягы мулласы Мирхәйдәр Чулпаниның сүзләреннән көе белән отып калган бәетне озын итеп сузды:

*Харап итте безе, һай, бу жәһаләт,
Нәләр япты безә, аһ, бу сәфаләт...*

“Жәһаләт”нең “наданлык” икәнлеген, “сәфаләт”нең “түбәнлек” дигән сүз булуын яхшы белгән шәкертләрдән шушы жырны ишеткән наемщик Мулланур абый, вокзалга килгәч, наданлыгы аркасында бүтәннәргә:

— Мотыйгулла шәкертләре Гайфетдин белән Галиулланың Жәмилә белән Сафилә исемле хатыннарын бик тә яратып әйттерәләр иде, — дип тәмләп сөйләгән. Моңы мәдрәсәнең попечителе Морза бай Гобәйдуллинга ишеттергәч, теге, бертөркем жәһилларын жыеп, мәдрәсәнең ишегенә капланмасыннармы! Китте тавыш, китте сүз.

— Бәдбәхетләр, карга кебек “катын-ка-а-тын” дип каркылдап утыралар икән! — дип Мортаза бай әллә ниләр сөйләп ташлады. Ишектән-тәрәздән чыгып качарга өлгөрмәгән шәкертләренең аркаларын камчы белән каезлап, бүтән жырламас итеп киттеләр. Бу наданнарына иярсә, милләт бик еракка китә алмаячак иде. Моңы ничек халыкка белдерергә соң?

Бердәнбер ышаныч моңа кадәр Мотыйгулла мөдәррис булганлыктан, шәкертләр, жыелышып, Габдулланы остаз каршысына күндерергә уйладылар. Гәрберсе үз гозерен әйтте, “Тәржеман”га таянып сөйләүчеләрнең теле-телгә йокмады. Аларның сүзләре нәкъ куерган вакытта яннарына Камил әфәнде килеп керде дә, соңгы өч көнгә беренче тапкыр елмаеп:

— Атам янына барып торуның кирәген күрмим. Ул болай да барсыннан хәбәрдар. Мортаза бай Гобәйдуллин үзенң иярченнәре белән бездә калды, мин туры сезнең янга килдем. Йә, борчылмагыз, — дип шактый мәгълүмат бирергә, шәкертләргә тынычландыра төшәргә өлгерде. Аның кинәт килеп чыгуы сәбәпле күпләр югалып калган, әйтергә теләгән фикерләрен оныткан иделәр.

Мөхәммәд-Камил хәлфә, һичкемгә карамыйча, авропача киёмнән йөргәнлектән, ак яка, кара галстук, яхшы костюм өстеннән гадәт өчен генә чапан да салуы белән Жәек мөселманнарының һушын жибәрә иде. Бу галәмәтләре аркасында элекке дуслары да, тегенди-мондый сүз чыга күрмәсен дип, аннан үзләрен ераграк

тота, шәкертләре дә шик белдергәли иделәр. Моңа кадәр юллары очрашуга жай эзләп йөргән Габдулла гына, шәкертләр арасыннан алга атлап:

— Бу ни хәл инде, зобанийлар заманы життеме әллә? Кая дәрәслек! — дип әйтергә өлгерде. Әмма артык дулкынлануы һәм мөгаллимә каршысында китаптан узып сөйләве белән “усал телле” Тукайның тавышы эреп китте.

Камил әфәнде яшь егеткә якынарак килде, жилкәсенә кулын куйды һәм, әллә юри, әллә чыннан да аңлап:

— Габдулла дустым! Син хак әйтәсең, — дигәнгә, Тукайга житә калды, аңы эреде. Камил ни сөйләсә, аны ишетмәде. Бары шуны колаклары эләктереп калдылар: татар тормышы төптән үзгәрергә тиеш. Бу эш инде гарәп һәм төрек дөньясында башланган, анда алар надан байларның сүзләренә карап ятмыйлар, үз хаклары өчен көрәшәләр икән.

Асылда, Камилнең шәкертләр янына бу килүе файдага булды. Алар мәдрәсәдә бер-бер жәмгыять оештырырга килештеләр, шунда үзләре алдында торган бурычларны тәртипкә китереп, киләчәктә ниләр эшләү мәслихәт икәнлеген бергә-бергә карарга ниятләнделәр. Моңа кадәр һичничек туры юнәлеш таба алмыйча интеккән татар шәкертләренең тормышы гүяки юлның очында күтәрелеп килүче қояш нурларына күмелергә тиеш иде.

Кайтуга, Камил әфәнде эшкә утырды. Моңа кадәр уйламаган фикергә килеп, оештыру үзәге рәвешендә бер кулъязма газета мәйданга чыгарырга булды. Дәфтәрнең урта куш битен алды да, өскә “Әл-Мәгариф” дип язып куйды. Берәз уйга чумып калганнан соң, каләменә тагын да кара ягып: “Милләт юлында хезмәт итүче һәфтәлек газета”, — дип тезде. Исеменәң уңышлы булуыннан тыш, максаты да ачык иде. Бу вакытларда Рәсәйнең ислам дөньясын үз тирәсенә жыеп торган “Тәржеман” газетасы, ни сәбәп, Жәек мөселманнары хәленә, алай гынамы әле, гомумән милләт эшләренә күз дә салмый башлаганга, әллә кайдагы англиз һәм франса галимнәре хакында сан саен зур-зур мәкаләләр бастырганга күрә, Камил әфәнденең аннан берәз күңеле кайткан иде. Газета икән ул, димәк, кирәкле хәбәрләрдән торырга тиеш һәм, милләтне үз тирәсенә туплап, олуг житәкче һәм киңәшче сыйфатында хезмәт күрсәтсен. Ә “Тәржеман” нәрсә, Аурупада адашып йөри.

Берәздән “Әл-Мәгариф” сүзенәң икенче ягына мондый тезмә теркәлде: “Әл-Мәгариф”нең хәбәрләре “Тәржеман” хәбәрләреннән чуктыр!”. Газета исеменәң икенче ягына да шушындый ук үтә тәэсирле берәр жөмлә язылырга тиеш иде. “Дусларыма махсус ядкәр!” Юк, артык гади, әмма дәрәс фикерле. Бәлки “Якын дусларга махсус ядкәр”дер? Серлелек житенкерәми. Ә болайрак итсәк, ничек? “Ихтибабларга махсус ядкәр”, ягъни “Гашыйк дусларга махсус истәлек”. Гарәп-фарсы сүзе татар фикеренә куәт бирә төсле иде. Камил әфәнде моңа сөенеп тә куйды. Әмма бу башлаган эше вакытын күп алырга тиешлеген әлегә күз алдына китереп тә житкерми иде. Куш биттән торган “Әл-Мәгариф” газетасына соңгы хәбәрне язып бетергәндә Жәек өстенә таң билгеләре жәелеп килә, атасы намазга торган, тәһарәтенә керешкән иде инде. Алар бергә сәждәгә керделәр. Бүген Мотыйгулла хәзрәт иртәнге намазга мәсҗедкә бармавының сәбәбе кичә Мортаза бай белән булган бәхәстән соң күңеле кителү аркасында иде. Шәкертләр жырлаган бәетнең мәгънәсен аңлатып биргәч, бай абзабыз үпкәләп чыгып китте. Житмәсә:

— Атам калдырган бу ике катлы ташпулатым сиңа хәрәм! — дип адәм мәсхәрәсе итте шул. Шәригатьне яхшы белсә, китапка күңеле ятса, мондый да батыйль сүзне теленә алыр идеме? Юк! Шәкертләр дәрәс жырлый, мулла башы белән Мирхәйдәр Чулпани олуг жәберләр күрмәсә, нахакка зинданнарга ябылмаса, мондый бәет язар идеме?

Бала чагыннан ятимлектә үсүе сәбәбеннәнме, әллә тумыштан шулай яратылуымы, Мотыйгулла хәзрәтне нечкә күңелле иткән иде. Әгәр дә авылдашлары булышмаса, туган апалары ярдәм итмәсә, кем булыр иде икән ул? Шул ук надан мулалар

исәбендә йөрер идеме, әллә хәерчелектә, мескенлектә, фәкыйрь халыкның бер тиен акчасына өметтә мәсжед тупсасын саклар идеме?

Язган әйберләрен, уйлаган ниятләрен күрсәтер өчен әтисенә китерергә улы Камил әзер иде. Әмма ашыкмады. Ни эшләгәнлеген сорарлар дип көттө:

— Минем сабакларны бүген син бирерсең! — дип Мотыйгулла хәзрәт сүз катты. — Үзем сырхаулап торам. Кичәгә бәдбәхетләренң тавышы ярамады булса кирәк...

Камил әфәндегә килешүдән артыгы калмады. Аның ниятләре бүтәнчәрәк исә дә, нични эшли алмый иде.

— Габдулланы, сабагыннан соң, калдырмыйча, миңа жибәрерсең, эшләрем күбәеп тора. Дәфтәрләрен дә тәртипкә кертәсем бар, — дип тә өстәгәч, Камил әфәнде үз фикерен дә белдерүне кирәк тапты:

— Нигә Габдулла? Үзем монда чагында, әти, алып барырмын ул эшләренңе!

Мотыйгулла хәзрәт шунда ук кире какты:

— Юк-юк, синең каләмең дә үзгә, вазифаң да башка. Габдулла килсен, ул кирәк!

Тукайга хәзрәтнең мөнәсәбәте хакында Камил әфәнде хәбәрдар булганлыктан, артык бәхәсләшеп тормады. Габдулланы әтисе үз улы кебек күрә, хәтта Жаска китертелүенә дә ул сәбәпче. Моңысы да Камилгә билгеле, шунлыктан ачуы да килә: “Нигә дип әле әтисе белән улы арасына керә, йөрмәсен эч поштырып!”

Камилнең акыл казанында нинди фикерләр кайнаганын исеннән үк сизгән кебек, Мотыйгулла хәзрәт:

— Габдулла миңа хезмәт өчен кирәк. Сиңа да аның белән бергә булырга киңәш итәм. Бик тә житез, өлгөрмәгән жире юк. Таянырлык дус. Пәйгамбәребез дә аркадашларына таянган. Бергә-бергә жиңелгә килә ул, — дип улына төрттереп алды.

Өйлә намазыннан соң Габдулла инде мөдәррисенә эш өстәле артында дәфтәрләр күчереп утыра иде. Камил әфәнде исә бу көнне бик соң кайтты. Ул вакытта Тукайның да эше беткән, кесәсенә хезмәт өчен акча салынган, тамагы туйдырылган, хәзрәтнең дә кәефе яхшырган, язмалары тәртипкә китерелгән иде.

IV

Камил әфәнденең кулъязма “Әл-Мәгариф” газетасы шәкертләргә уңай тәәсир иткән иде. Моңа кадәр берсенен дә башына кереп карамаган икән, юкса, бик тә гади генә үзе. Кулдан гына язасың да, фикерләрен белән уртаклашасың. Ишеткән-белгәннең дә хәбәр итәргә мөмкин.

Мәдрәсәдә шушылар хакында ду килеп бәхәсләшкән вакытларында Габдулла Тукай да кайтып керде. Аңа игътибар итеп торучы булмады. Авызларынан төкрекләр чәчтеләр. Камил хәлфәләренә исеме телләреннән төшмәгәч, Габдулла:

— Мәхдүм сезне бөлеш белән сыйладымы әллә? — дип көлдө.

Аның сүзләре һичкемне кызыксындырмый иде булса кирәк. Шәкертләр рухи бер күтәрелеш кичергән хәлдә сөйләделәр, әмма эшнең асылы нәрсәдә икәнлеген барыбер аңларлык түгел иде. Тукай үзенә хөжрәсенә чумды.

Хөжрә, дигәч тә, ул асрым бүлмә түгел, бәлки чәчәкләре уңып бетә язган, сары жирлеккә кызыл төсләр катнаштырылган чаршау белән бүленеп алынган бер почмак кына иде. Яндагы дивар буена сандыгы куелган, ә анда — китаплар. Мотыйгулла хәзрәттән алып кайтканнарын да шунда бикләп куя ул.

Габдулланың “китап корты” икәнлеген иптәшләре дә яхшы беләләр. Бер генә кәгазь кисәген дә, язулы икән, укымый узмый, дип көләргә дә яраталар үзеннән. Соңгы вакытларда урыс язучыларынан, шагыйрьләреннән читләшә алмыйча аптырый. Пушкин белән Лермонтовның әсәрләре тупланмасын кыш бус кат-кат укыды.

Язга чыккач, Крыловны кулына алды. Габдулланы “Пушкин йорты”нда да яхшы беләләр, ул монда уку залына да, китапханәгә дә еш килә. Никадәр калыңрак тупланма бирсәң, Габдулла шулкадәр үк ныграк шатлана.

Хөжрәгә мендәр очып керде, аның артыннан казакъ малае:

— Әкә, гафу-гафу, — дип чаршау аша баш тыкты. Тукайның анда һәм очып кәргән мендәрендә кайгысы юклыкны күргәч, кирәк әйберсен үрелеп алды да, үз ишләре арасына атылды. Кемдер кандилгә бәрелдеме, куыгы төшеп ватылды. Мәдрәсә ятагы шым булды. Һәркем мыштым гына сызу ягын карады. Берсенәң дә гаепне үз өстенә аласы килми иде.

Күмәк уйнасалар да, куыкны бәрәп төшерүче, хәерчегә жил каршы, дигәндәй, арадан берәү генә була, аны да очлы күзләләр беләп калган, яки алдан ук үчен кайтару өчен юри этәп жибәргән, шул ялгыш адымны ясарга мәжбүр иткән иде. Тик гаепле кеше моның серен төшенеп бетерми. Жәберләнгән, жәфалана.

— Куыкны ваттык, малай актыгы, Урынгали, — дип жылы почмагыннан Гыйльметдин тавыш салды. Инде барысы да яткан, сәбәпне үзләренәң дә саксызлыгыннан күрәп офтана иделәр. Усалрак шәкертләргә житә калды, шунда ук Гыйльметдиннең фикерен күтәрәп алдылар һәм Урынгалидән көләргә тотындылар. Мәскен казакъ малаена моннан соң яшәрлек түгел иде инде. Әүвәле, карышырга, сүзләрен кире кайтарырга тырышып маташса да, барып чыкмады, аннан соң аңа бары тик бер нәрсә калды: гаепен танырга!

Үзенәң хөжрәсендә урын-жиренә сузылып яткан Габдулла нигәдер бу казакъ оланын кызганып куйды, шулай да сүзгә катнашып китеп, шәкертләр белән бәхәс кылырга теләмәде. Остазына булышып, ул шактый арган, куллары гына түгел, тәне дә талчыккан иде. Иртәгә Урынгалинең сыртын чыбык белән каезлаячак иделәр. Тукай үзалдына көлөп куйды, аңа чыннан да кызык булып китте. Миндәбай белән кызык иткән иде шул бервакыт Габдулла бу казакъ батырын.

Хәзергедәй хәтерендә, шәкертләр арасында, төрле хикәят вә әкиятләр тыңлаганнан соң, бәхәс чыкты. Нинди генә әле, күзләренә ут итә торганы, йөрәкләренә гайрәтләнәргәнә, йодрыкларны уйнатканы. Имеш, татарда электән баһадирлар күп икән, ә казакъ һәм кыргызда бөтенләй юк, диләр. Бу сүз Урынгалигә бер дә ошамый. Ничек инде алай, татарда — бар, казакъта — юк! Мөмкин эш түгел.

— Синдә баш юка, — дип көлә шәкертләрдән берсе, — белмисең син, болай тел чарлап утырмас идең!

— Нәрсә белмим? Корьәнне чыгып киләм бит инде, мине дә белми, дисәң, жир йотар...

Урынгали үпкәли. Шәкертләрдән усалраклары бәхәсне суытмый күтәрәп ала, Тукай, утка май өстәгәндәй:

— Табышмак әйтәм, Урынгали, тыңла әле! — дип куя.

Мәдрәсә өһеленәң ерык авызлары жыела. Барысы да сагаеп калалар. Мантыйк дәрәсләрендә һәртөрле табышмаклар белән башлары катканлыктан, бу өлкәдә Габдулладан уздыра алмасларын беләләр алар, шунлыктан тыннары да чыкмый.

— Табышмак әйтәм, тыңлыйсыңмы, Урынгали?

Тукайның күзләре нур белән тулган, гүяки Чаган елгасыннан алтын балык тоткан да барысын шуны күрсәтеп үрти, жаннарына тия.

Урынгалинең бүтән чарасы юк:

— Ярар, әйдә, әйт... — дип борынын тартып куя.

Габдулла көттерми, шунда ук, сүзенә ияртеп:

— Татарда — бар, кыргызда — юк, нәрсә ул? — дип табышмагын юллый. Әле яңа гына арада булып узган бәхәсне исләренә төшереп, шәкертләр Тукайның аркасына суккалап куялар, шарран ярып көләләр.

— Әй, Габдулла әкә, мин лә юньле сүз әйтәсеңме дип торам, ә син көләсең генә икән, — дип Урынгали кул селти дә ишеккә таба атлый. Кизүлек ягына эленгән

тəһарəт сөлгесен ала, кулына урап: — Әйдə, нугайвə, кая батырыңыз, көрəшеп карак, — дип кашларын ике күзə уртасына жыя. Жəбек шəкертлəр тизрəк шылу ягын карыйлар. Урынгали баһадирга каршы чыгарлык һичкем юк, адəм көлкесə!

Шунда ишек ачыла. Вакытсыз бары тик хəлфəлəр генə йөрəргə мөмкин, тəртип тикшереп.

Ә, юк икən, бу — Минлебай, күршə мəдрəсə шəкертə, Хəйруллин. Габдулланың дуcты, тагын кəмитлəнəргə килгəндəр индə. Үзəнекелəр янына бара алмый, хəзəр əткəсенə житкəрəлəр.

Минлебайның, исəнлəшүгə, беренчə сүзə шул:

— Мəнə, “Мотыйгыя”ның гыйлəм тузаннарын сəндəрəп китим дип кəрдəм!

Габдулла, шалт, əсти:

— Мəнə, тəшəп...

Барысы да шат, Минлебай исə, шəкертлəр янына килгəндə, Урынгалинə, уртада басып торган жирəннəн, дəшми-тынмый урап уза да, сорау ташлый:

— Бу күсəкнə матчагызны тəрəтəргə куйдыгызмы əллə? “Мотыйгыя”ның түшəмə инмəгəндəр, күрəм. Əллə баегыз сəкəгəзгə яңа киез жəйдəрдəмə?

— Мəнə, тəш, Минлебай, мəнə тəш! Утырып жибəр басбыз алган “яңа” ике катлы киезгə.

Габдулла чакырган урынга утыруга, Минлебай тагын сорап куя:

— Сабан туєна иртəрəк диммə индə?

— Юк, ялгышасың, Минлебай... — Тукай кабат дəртлəп китə. — Синəң белəклəрəң нык күрəнə, корсагың да ярыйсы! Урынгали безнə почмакларга сылап бəтəрдə, мəнə дигən казакъ баһадиры. Арадан бəрəр нугай юкмы дип эзли. Әйдə, алышып карагыз!

Габдулланың сүзлəрəн бүтən шəкертлəр дə күтəрəп, куəтлəргə тотынгач, Минлебай түзми, Урынгали каршына чыгып та баса.

Казакъ оланы никадəр генə гайрəтлəнсə дə, татар улы, əлə яңа гына өєндə бəлəш яныннан кузгалганлыгын да онытып, батырлык галəмəтлəрə илə кодрəт күрсəтə. Урынгалинə, чəй белəн каткан икмəктəн бəхəтəн тапкан, миллəтə өчəн жанын фида кылырга торган асыл бəндəнə, бəр селтəнүдə жылкəсə аша очырып, өч минут та үтми, тантана итə. Моңа индə тəмам рəнжəгən Урынгалинə Тукай тел белəн бəтəнлəй изəп ташлый:

— Казакъ илəндə беренчə баһадирны син дип сөйлəгən идəлəр, хак икən, дала жилə ялган сүз китəрмəс...

Шəкертлəрнəң көлүдəн бишмəт тəймəлəрə ычкынып китə, кайсысы тəһарəтəн янарту өчəн чыгып ук йөгəрə. Урынгали тəш кайрый, гарьлєгəнə урын таба алмыйча, башын мəндəр астына тыкмакчы, жай бирмилəр. Габдулла шунда шомартып куя:

— Минлебай, син əлə дə ярый кичə түгəл, бүгən кəрəргə булып яхшы иткəнсəң, юкса Урынгали безнəң барчабызны селтəп-селкəп бəтəргən идə. Белəсəң бит, кулы каты. Синəң кəбек сарык боты кимəрəп килгən булса, моннан Жəекка кадəр очыртасы идə индə үзəбезнə... Əлə дə ярый кичə түгəл, бүгən кəрə белдəң. Юкса, соңарып идəң дə кабыргаларыбызны елга ярыннан жыєп йөгəн булыр идəң, рəхмəт үзəң, атанə-ананə, биллəһи-газийм, чын күнəлдəн. — Шулай сүзгə нокта сала да, янына утырган Минлебайга сорау юллый:

— Табышмак əйтəм, табасыңмы?

Бу юлысы кунак сагаєп кала: бу нəрсə тагын, яңа гына көрəштергən булып көддəлəр үзəннəн, индə табышмакка жавəп эзлəттермəкчəлəр?

— Əллə минəм белəн кəмит уйныйсыз индə, ə, егəтлəр?

— Юк ла, Минлебай, табышмак əйтəм, син тыңла, жавəбын бирə алырсың микən, дибəз!

Кая китсен, кунак тынычланырга мәжбүр. Ярар, теләсәгез генә нишләгез шунда дигәндәй кул селти:

— Айда, вали, Вәли...

— Вәли түгел, Габдулла, беренчедән! Ә икенчедән... Икенчедән, шул: “Казакъ-кыргызда — юк, татарда — бар, нәрсә ул?”

Минлебай аптырап кала, Урынгалинең жене котыра, казакъ иленнән мәдрәсәгә төшөп, гыйлем эстәүче иптәшләренең тизрәк кайтып житүен Алладан үтенә, шәкертләр пыш-пыш итәләр дә көлешәләр, пыш-пыш итәләр дә көлешәләр. Берсе Минлебайның колагына әйтеп уза.

— Ә-ә, — ди кунак, авызын ерып, — белдем-белдем: баһадир!

— Ничек?

— Баһадир!

— Баһадир, дисеңме?

— Әйедер инде, баһадирдыр инде...

Тукай сәкегә сикереп баса да:

— Ахмак син, Минлебай! — дип чәпеп куя. Бармак белән төртеп күрсәтүе белән дә мыскыллый. — Белмәдән! “Мотыйгыя” шәкертләренең авызына колагынны күп куйсан, ишәккә дә әверелүең бар! Башың кая сиңең. Казакъ-кыргызда нәрсә юк, ә татарда бар? И-и-и, шуны да белмәгәч! “Т” хәрефе, “т”, жәмәгаты!

Бу юлысы Урынгали дә эчләрен тотып көлә, Минлебай чыгып сыза, мәжлес тарала. Икенче көнне дә, өченче көнне дә Жәек каласының өч мәдрәсәсе шәкертләре бер-берсенә шушы табышмакны әйтеп, анда да, монда да көлешәләр. Хәлфәләренә моңа эчләре поша, башларын кысыр хәсрәт били.

V

Иртән торганда барысының да күзләре түшәмдә эленеп торган кандил-лампага төбәлдә. Аның куыгын кичә Урынгали ваткан иде түгелме соң? Идәндә дә пыяла кисәкләре күренми. Әллә төш кенә булдымы? Моңа кадәр мондый хикмәтләргә әкиятләрдән генә табарга мөмкин иде, инде күрсеннәр: кичә ваткан иделәр, бүген исә яңа куык бүксәсен киереп аның урынында тора!

Мәдрәсә кануны буенча, кем дә кем, ни дә булса зыян китереп, жәмәгать милке саналган бина һәм әсбапларны боза икән, аны чыбык суктырып жәзалыйлар, атна буе кизү итәләр, житмәсә акча түләтеп аптырата иделәр. Арада бай шәкертләр шактый күп очраса да, алар саранланалар, фәкыйрь сабакташларына булышмый иделәр. Урынгалинең “Мотыйгыя” мәдрәсәсендә укуы дәверендә бик күп зыяннар салганлыгы мәгълүм исә дә, мөдәрриснең үзе яклавы аркасында аны попечитель Мортаза бай үз теләгенчә жәзалата алмый һәм куып чыгарырга жөрҗәт итми иде. Әмма соңгы вакытта бу миллионердан жәмәгатьчелек канәгатьлек итмичә, Вәлиулла Хәмидуллинны аның урынына күтәргә уйлаганлыктан, бай абзыебыз шактый “тырышлык” куя башлады. Куык ватканлыгын белсә, Урынгалине, әлбәттә, мәдрәсәдән очырачак иде.

Шәкертләренә аптыраган хәлдә ятак түшәменә карауларын күрсә дә, Габдулла аларга бөтенләй игътибар итмәгән кебек үзен тотты. Аның сандыгындагы куык тәкәть белән генә үз сәгатен көтәргә теләмәде, әнә, кандилгә дә менеп утырды. Гомумән, Тукай үзе дә соңгы вакытларда сабырсызлана бара иде. Каядыр ашыга. Әле олы Газизә апасына барып керә дә, берәр сүз әйтеп ташлап, үпкәләтә, аннан:

— Дөресен сөйләгәнгә сөмсәргә коймыйлар инде, — дип чыгып китә, яки кече Газизә апаларында була да, жинәсеннән ризасызлыгын белдереп:

— Бу сиңа бәхет китерә торган түгел, — дигән өстенә, — коры сөяккә калгансың, — ди.

— Ну, шул телең! — дип апалары елап кала.

Ярыймы инде шулай? Ярамый! Әмма Габдулла ничек тә үзен авызлыкый алмый, әллә кайдан табылып кына тора сүзләре дә. Уйнап кына әйткәнеңне дә чынлыкка алалар.

“Мотыйгыйя” мәдрәсәсенә бер йорты — ятак, икенчәсе — ашханә, өченчәсе — сыйныфлар, уку бүлмәләре иде. Кизүләр инде ашны әзерләп, чәйләрне кайнатканнар, бу хакта һәркемгә хәбәр бирелгән. Әмма Габдулла чыр-чу килеп чабышучы вак балалар артыннан эре кыяфәттә баручы мәктәптәге сабакташларына да иярәсе итмәде, үзенә аерым өстәл ясап, кайберәүләр төсле ялгыз башы гына да тамак ялгарга теләмәде. Кичә аны Мотыйгулла хәзрәтләрдә бик яхшы сыйлаган иделәр. Шундый яхшы табыннан соң шәкерт ашы тамагыннан үтмәчәк иде. Кемгә дә булса кунакка барырга кирәк, сыйласыннар әле!

Газизә апасы Госмановаларга ерак түгел инде, йортлары да күренеп кенә тора.

Нәрсәндер кинәт исенә төшәргән кеше төсле уң кулының баш бармагын югары күтәреп чигә турысына китерде дә чыгып китте. Мөгаен иртәнге намаздан соң чәй эчәләр булырга кирәк!

Газизә апасы өстәл артында ялгызы гына иде. Габдулланы күргәч, йөзенә елмаю йөгереп:

— Ә-ә, кил әле монда, энем, бик вакытлы йөрисең, — диде дә, урыныннан кузгалмыйча гына ишарә итеп, кая утырырга кирәклеге күрсәтте. Төчә камырга тугылап пешерелгән майлы коймак Тукайның яраткан ризыгы иде.

Чәй янында артык сөйләшеп тормадылар, ул арада мәдрәсәгә барып житәргә кирәклеге исенә төшәреп, Габдулла ашыгу җасан карады. Ул шушы рәвешле вакыт-вакыт кәргәләп, апасының хәлен белешергә, ризыгыннан авыз итәргә бурычлы иде. 1900 нче елда ире вафат булганнан бирле Газизә апасы күңелендәге сагышларын һаман бушатып бетерә алмый шул.

Бүген Камил әфәнде тагын кичкә Габдулланы үзләренә чакырды, эш бар, диде.

Гәрчә май ае булса да, салкын җилләр исеп, күк йөзәндә кара болытлар йөри иде. Әмма яңгыры яумады. Кибеп һәм ныгып өлгергән дала алардан дымны үзенә тарта төсле, шунлыктан түбән төшкәннәр дә, җир өстен тырнап баралар, диярсен.

— Шәкерткә әйтегез, хәзрәтнең бүлмәсенә керсен! — Абыстайның тавышы тыныч чыкса да, кырыс иде. — Улыбыз аны шунда көтә.

Мотыйгулла хәзрәт өйдә юк икән. Мөхәммәд-Камил әфәнде исә яшел бархат белән тартылган кәнәфинен бер башына утырган, авыр һәм киң гәүдәсе тагын да җәелеп китеп, янында кешегә урын да калдырмаган иде. Габдулла моңа кадәр хәзрәтнең шушы бүлмәсен күз кырые белән генә күргәнлектән, язу-сызу эшләрен дә зал рәвешендә файдаланылган якта башкарганлыктан, монда чакыртылуының сәбәбен аңламаудан дулкынланып, һәр почмагын һәм жиһазын күзә белән сөрәп-санап диярлек чыкты.

Бүлмәдә ике тар тәрәзә булып, алар калын тукума пәрделәр белән тартылган, куе яшел төстәге күн урындыклар белән килешеп, җанга тынычлык бирә иделәр.

Тукайга Камил әфәнде үз янында урын тәкъдим итсә дә җәелгән жиреннән җыелмады. Габдуллага уңайсыз иде.

— Мөмкин булса, менә шушында гына...

Тукай әйтеп бетермәде, Камил әфәнде исә сүзгә дә кереште:

— Кичәге эшләрегезне карадым, язуда маһирлыгыгыз, табигый сәләтегез бар күренә. Әтием хәзрәт тә, сезне, Габдуллаҗан әфәнде... — Бу сүзләрен ялгыш әйткән төсле аптырабрак калганнан соң, урыныннан торып: — Нигә утырмадыгыз әле, Габдуллаҗан әфәнде? Әйе-әйе, әфәнде! Моңа күнәгергә, әфәнделек мәртәбәсенә ирешергә кирәк... Бергә, компанион буласы кешеләр бит әле без...

Камилнең нәрсә әйтергә теләгәннән бик аңлап җиткermәсә дә Габдулла аның әмеренә буйсынды. Күрсәтелгән урынга утырды һәм игътибар белән тыңлавын бел-

дерергә теләгәндәй тамагын кырды. Шәкерт гадәтләре канына сәңгәнлек сәбәпле, ул бүтән рәвешле, әфәнделәрчә үз-үзен тота алмый иде.

— Башыма бер фикер килде, атам белән дә киңәшеп алдым. Ул, анлайсыз булып, — Камил, сораулы карашын ташлап, Габдулланың тынычлыгын алды, — мине мулла итмәкче. Әмма шуны төшенми әлегә, хәер, яши-яши күнәр әле, мулалык белән генә эш майтарып булмый. Мәгърифәт таратмый, халыкны, гыйлемне үстермичә тәрәккыять юк, моны анлайсыз дип беләм.

Камил мәхдүм утырган кәнәфинен читенә сөялгән хәлендә Тукай игътибар белән тыңлавында үзенң читек башына-табанына да күзен салгалады. Аларның искелеге үзләрен сиздерергә теләп, агарып чыкканнар, әмма тишәкләре күренми иде. Балактан ук йомарланып менгән чалбары һәм ышкылып беткән жиләне Габдулланы мөхтәрәм кыяфәтле Камил янында бөтенләй дә бала итеп күрсәтә шул. Моңы икесе дә тойдылар.

— Милләтне йокысыннан бары тик китап кына уята ала, анлайсызмы, китап сүзе...

Тукай аның фикере белән тулысынча килешкән хәлдә башын гына кагып торды. Сүзгә катнашып китергә батырчылыгы житмәдеме, әллә инде Камил әфәнденен сүзен дә аңлап житкәрмәде. Һәрхәлдә мәдрәсә шәкертләре шушы рәвешле үзләрен тоталар, дәрәс бирә башладыңмы, мәкиббән калып тыңлыйлар. “Аңлашылдымы?” — дип сорасаң, “әйе” дигәндәй баш кагалар, сораштырасың икән, аптырап бетәләр, фикерләрен жыеп әйтә алмыйлар. Габдулла тиз тотып алучан, аңлы шәкерт кебек күренә иде, бүтәннәрдән бер дә аермасы юк икән.

Заһир ШӘЙХЕЛИСЛАМОВ

Якутлар табыладыр вакыт белән

ӘХМӘТ ФӘЙЗИ АРХИВЫНДАГЫ ТУКАЙГА
БӘЙЛЕ ИСТӘЛЕКЛӘР

Ятимлектә үсә дә, халкы ятим итмәгән сөекле шагыйребез Г. Тукай образы берничә буын әдипләренә ижатка рухландырып, рухи көч биреп килде. Аның ижатын һәм тормыш юлын яктырткан аерым фәнни хезмәтләр булса да, матур әдәбиятта Тукайга гына багышланган тарихи-биографик романны беренчеләрдән булып Әхмәт Фәйзи язды. Ул Тукайның бөеклеген, халыкның үз арасыннан чыккан чын халык шагыйре икән белгертергә теләде. Аның бу образга мөрәжәгать итүе сугышка кадәр үк башланган: 1938—40 елларда ук “Тукай”, “Тукай Жакта” дигән сәхнә әсәрләре ижат иткән.

Бөек Ватан сугышы тәмамлангач, төвәккәлләп, үзенң күптәнге хыялын тормышка ашырырга керешә,

Тукай турында киң эпик тарихи-биографик роман яза башлый. Әсәрнең беренче өлеше аерым китап булып 1952 елда басылып чыга. Аннан соңгы елларда күп кыскартулар, үзгәртүләр нәтижәсендә, 1956 елда романның соңгы редакциясе барлыкка килә. Һәм ул бәхетле язмышка тап була. Моңысы Мәскәүдә русча 1954 елда дөнья күрә, ә 1956 елда Софияда болгар телендә, 1969 елда Алма-Атада казахча, 1974 елны Ташкентта үзбек телендә басылып чыга. Роман чыкканнан соң, илебезнең төрле төбәкләреннән, төрле милләт, төрле яштыгә төрле һөнәр ияләре тарафыннан бу беренче китап өчен бик зур рәхмәтләр әйтә, китапның дәвамын тизрәк язуну үтенеп, бик күп хатлар килә. Ләкин, ни аяныч, Ә. Фәйзи романның икенче өлешен тәмамлый алмыйча кала: рәхимсез каты авыру аны безнең арадан вакытыннан алда алып китте.

Бу язмабызда без Әхмәт Фәйзиниң Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында сакланган шәхси архивын өйрәнеп, “Тукай” романын язар өчен тарихи материалларны нинди юллар белән туплавын сөйләмәкче булабыз.

Ә. Фәйзи “Тукай” романы өстендә 1946 елдан башлап эшли. Шәхси фондында (Ф—101.О-1) “Тукай” романының каралама вариантлары һәм аны язу өчен жыелган материаллар гына да 75 эшне тәшкил итә. Әйттик, анда роман өчен мәгълүматлар язылган 22 блокнот (күбесе кулдан ясалган), 6 дәфтәр һәм бик күп санда аерым кәгазь битләре бар. Мәсәлән, кулдан ясалып, 38 кәгазьдән торган тышына “Габдулла Тукай” дип язылган блокнотта 1947 ел, 5 сентябрь дип куелган. Монда төрле тарихи чыганаقلардан алынган күчермәләр, Тукай чорында яшәгән кешеләр белән әңгәмәләр, әсәрдә сурәтләнәсе каһарманнарның исемнәре һәм аларга бирелгән кыскача бәяләмәләрне дә күрергә мөмкин. Арада тематик бүленеш буенча ачылган блокнот, дәфтәрләр дә бар. Шундыйлардан “Татар кустарьлары”, “Авыл, XIX”, “Тукай Жакта” (1946), “Тәржеман”, “Уралец”, “1905 һәм хатын-кыз”, “Толстой һәм татарлар”, “XIX — последнее десятилетие”, “Новое время (1905)” һәм башка исемсез дәфтәрләрне санарга була. Ул аларны башлыча карандаш белән язган.

Роман ничек уйланылган, язучы нинди юллар белән материал туплаган соң? Архивны өйрәнү нәтижәсендә без язучының жиде юнәлештә эш алып барганын билгеләдек:

1. Әлбәттә, иң беренче чыганақ — Тукай үзе, аның барлык язганы, шигырьләре, мәкаләләре, истәлекләре. Мәсәлән, 72 нче номерлы эштә Г. Тукайның “Исемдә калганнар” истәлегенең машинкада басылган күчермәсе саклана. Ә. Фәйзи аны жентекләп өйрәнгән һәм үз кулы белән юл кырыйларына Тукайның замандашлары сөйләгән истәлекләрдән төзәтмәләр язып барган. Икенче эштә Тукайның “Таң йолдызы” газетасының 1906 елның 2 сентябрендә басылган “Уральскида хөррият бәйрәме” мәкаләсенең машинкада басылган күчермәсе бар.

2. Төрле кешеләрнең истәлекләре жыелмасы. Тукайның дустаны, журналист, “Әльислах” газетасы мөхәррире Вафа Бәхтияров үз кулы белән дәфтәргә язган истәлек “Хөсәен Ямашев һәм аның турында кайбер истәлекләр” дип атала (О—1. 17 нче эш). Ә. Фәйзигә Тукай яшәгән чорны да яхшы белергә кирәк була. Шунның өчен ул бу истәлекне дә игътибар белән өйрәнеп, файдаланырдай урыннарын төсле карандашлар белән сызып куйган. Сугыш елларында әдәбият галиме М. Гали дә Тукай турында истәлекләр язып алган (1944). Алар 2 нче номерлы эшне тәшкил итәләр. Фондта шулай ук Аликов Мөхәммәтжан Хәкимжан улының (1947, 6 сент.), Александр Кузьмич Гладышевның (1952), Павел Маскаев, Н.А. Покатилов, Насыр Габделхаковларның да истәлекләре бар.

3. Халык авыз ижаты материаллары. 73 нче эштә “Балкан сугышы бәете”, “Эрбет бәете”, “Шәкертләр садәсе”, тышына “N1” дип язылган куш блокнотта халык чыгарган такмаklar, аерым кәгазь битләрендә “Бер мөхзүмнең зары” (ике варианттагы мөнәжәт), “Бер кадим шәкертнең еглаганы”, “Үлем мөнәжәте”, “Татарлар бәе-

те”, “Татарларга хитап” кебек мөнәжәтләр бар. Ә. Фәйзи үз романында тарихи-биографик әсәр буларак бик күп төрле социаль төркемнәрне сурәтләгәндә еш кына халык авыз ижаты үрнәкләренә мөрәжәгать иткән. Мәсәлән, романның I өлештәге дүртенче бүлегендә (65, 66 битләр) “Эрбет бәете”н бик күп бәетләрне яттан белүче Сәхәби шәкерт кунаклар алдында көйләп бирә. Бишенче бүлектә (73, 74 битләр) “Балкан сугышы бәете”н Ташъяк ярминкәсендә 1878 елгы рус-төрөк сугышында имгәнәп кайткан карт солдат халык алдында җырлап йөри. Романдагы аерым персонажларны, татар халкы тормышыннан этнографик күренешләрне, тарихи, дини, фәлсәфи мизгелләрне тасвирлаганда да язучы халкыбыз гасырлар буге туплаган мәкаль, әйтем, табышмак, җыр, бәет, мөнәжәт кебек акыл жәүһәрләреннән оста һәм урынлы файдаланган.

4. Этнографик материаллар.

Бишенче эштә татар байлары турында, 75 нче эштә Нуриял апә Мәсәгутовадан язып алынган туй үткәрү йоласы турында “Урал туге” дигән язма бар. Болар шулай ук романда үз урыннарында файдаланылган.

5. Архив, газета-журнал, матур әдәбият материаллары.

Тарихи роман язуге бик катлаулы, авыр эш. Әдип үзе язуга алынган чорны, тирәлекне, каһарманнарны һәм аларның даирәсен тарихи яктан дөрес сурәтләргә омтыла. Ә. Фәйзи күп архивларда, китапханәләрдә эзләп, Тукай яшәгән урыннарга бара, шул чорда чыккан газета-журналларны жентекләп өйрәнә. XIX гасыр һәм XX гасыр башы турындагы һәр төрле чыганаclarны (тарихи, икътисади, фәлсәфи, дини, этнографик, әдәби һ.б.) тәфсилләп тикшерә. Мәсәлән, 4 нче эшнәң 219—221 битләрендә төрле газеталардан кызыклы материаллар күчерелгән. 5 нче, 8 нче эшләрдә шул чорга караган бик күп матур әдәбият әсәрләре исемлегә, төрле китапханәләрдәге китапларның шифрлары, газеталардан күчермәләр, байлар, муллалар турында мәгълүматлар тупланган; 61—69 битләрдә Ленинград архивларында жыйналган материаллар язылган. 20 нче эштә “Уралец” (1901) газетасыннан күчермәләр, революцион җыр текстлары, шул чорны яктырткан вакыйгалардан күчермәләр; 73 нче эштә — “Фавакиһел җөләса фил әдәбият”, “Кисекбаш” китабыннан күчермәләр саклана. Аерым кәгазь битләрендә Уральскида чыккан газеталарга күзәтү, “Яңа юл”, “Элгас-рел-жәдид” (1904. N 11—14), “Русско-мусульманский вестник” (1910—11), “Черносотенец” (1906—1907) һәм башка бик күп газета-журналлардан күчермәләр бар. Фондта шулай ук революциягә кадәр басылган, төрле мәсьәләләргә яктырткан 17 китап, совет чорындагы өч китап һәм Татарстан гыйльми-тикшерү икътисад институты һәм “Татарстанны өйрәнү жәмгыяте” тарафыннан чыгарылган “Татарстан” журналының 1929. N 5—6, 1930. N 2,4, 1931. N 1,2 саннары да саклана.

6. Хатлар.

Романын язуге дәвамында әдип бик күп кешеләр белән хат алыша. Архивта 880 хат бар, алар 207 эшне тәшкил итә. Боларның 59ы — “Тукай” романын язуге белән бәйлә хатлар. Аларның һәрберсенә аерым-аерым тукталу мөмкин түгел. Мисалга Уральскидан Тукай белән бергә наборщик булып эшләгән А.К. Гладышев хатлары (Ф—101. О-3. 100 эш). Аның Ә. Фәйзигә жибәргән 18 хаты бар (1952—56 елларда язылганнар). Аларда роман өчен бик кыйммәтле фактлар бар. Алар Тукайның Жәекта (Уральск) яшәгән чорын күз алдына ачык китереп бастыралар. Уральскиның географик урнашуы да, төрле социаль катлаулар, аларның үзара мөнәсәбәте, милләтара бәйләнешләр, 1904—1905 ел вакыйгалары, шул чорның тарихи чынлыгы, шәһәрнәң күренекле кешеләре, революционерлар, аларның исем-фамилияләре һәм башкалар тасвирланган. Гладышев 1956 елның 27 ноябрәндә язган хатында үзенәң 66 яшьтә икәнәң, сәламәтлегенәң какшаган булуын искәртә дә: “Мондагы татарлар да, руслар да романның икенче китабын зур түземсезлек белән көтәләр. Без башка күрешә алмабыз индә, китапны гына күрәп, игътибар белән укып чыгып үләрәң иде”, — ди. Ул еллар-

да Уральскидан Казанга аспирантурага укырга кергән, галим булырга жыенган Рафик Нәфигов хатлары да гаять кызыклы (Ф-101, О-3, 143 нче эш). Барлыгы — 22 хат, язылган еллары — 1951—56. Аның һәрбер язганында диярлек фактик материал, төрле белешмәләр, фотолар бар. Аны Ә. Фәйзи белән Тукай һәм Уральск чоры бәйли. Берсе әдәбиятта якты эз калдырса, икенчесе шул чорны фәнни яктан өйрәнә, тарихчы галим булды, академик булып житеште.

7. Татар әдәбияты буенча фәнни-теоретик хезмәтләр.

Тукай яшәгән чорны сурәтләгәндә язучы үзе жыйнаган материаллар белән генә чикләнә калмый, ә бәлки Казан университеты һәм КФАНның әдәбиятчы галимнәре белән очрашып, алардан файдалы фәнни киңәшләр ала. Моңы архивындагы рәсми кәгазьләр, әйтик, ТАССР Язучылар союзының 1949 ел, 30 апрельдә биргән белешмәсе дә раслый. Анда Ә. Фәйзиниң өч ай (февраль, март, апрель) дәвамында Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында, Эчке эшләр министрлыгы архивында, Тукайның туган жиренә барып, материаллар жыйнауы әйтелгән.

Язучы, билгеле, татар әдәбияты тарихын, әдәби тәнкыйть мәкаләләрен дә өйрәнә, аларны төрлечә файдалана. Кайбер хезмәтләр аның шәхси архивында да сакланып калганнар. Филология фәннәре докторы Г. Халитниң “XX йөз башындагы татар әдәби хәрәкәтенң кайбер мәсьәләләре” дигән 4 бүлектән торган хезмәте, 74 нче эштә “XX йөз башы татар әдәбияты” дәрәсләге һәм Р.И. Нәфиговның кандидатлык диссертациясе авторефераты — шундыйлардан.

Йомгаклап шуны әйтәргә мөмкин: Әхмәт Фәйзи Габдулла Тукай образын мәңгеләштерүгә бик зур көчән салды, тарихи дәрәсләккә хилафлык итмәс өчен, без алда сөйләгән юллар белән материал туплап, “Тукай” романын язды һәм аны бөтен дөньяга танытты.

3. Шәйхелисламов, Татарстан Фәннәр академиясенң Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм тарих институты фәнни хезмәткәре.

Аңарда кайсысы күбрәк — табибәлекме, шагыйрәлекме, әллә актрисалыкмы? Хәер, һәркайсы — табигатьтән килә торган сыйфатлар. Гәүһәр ханым Ибраһим-Хан кешеләрне бөтен барлыгы белән дәваларга омтыла — дарулар белән дә, шигъри сүзә белән дә. Тормышта шактый кырыс һәм таләпчән кеше, ә шигырьләрендә — артык хисчән, артык нечкә. Күпләр игътибар да итми уза торган нәрсәләр аның йөрәгенә кагыла. Һәр яңа танышлык, һәр яңа аваз, төс, күренешләр... Гәүһәр җыр тыңласа да шигырь яза, күктә тулган ай күрсә дә каләмгә тотына, бергә эшләүче табиб-хезмәттәшләренең хольк-фигылен дә шигырьдә сурәтли. Үтә сизгер жанлы бу ханымның тәэссорат дулкыннары бер югарылыктан икенчесенә чайпала. Еш кына шигырь ритмикасы да сынып, үзгәрәп китә. Үзе нинди — шигыре дә шундый: Гәүһәр дөньяны томан пәрдәсә аша күрә кебек, аңа серлелек, ерак офыклар ошый, ул төгәллектән аңлы рәвештә кача ахры. Бәлки чын шигърият әнә шундый булырга тиештер дә?..

Гадел Низам

Гәүһәр ИБРАҺИМ-ХАН

Кайдак янам, кайдак көйрим...

Үтә гомерләр...

Үтә гомерләр... Һич тә үкенмим,
Алда әле матур таңнарым.
Сызылган каштай таңнар атканда
Яннарыңа оча жаннарым.

Үтә гомерләр... Һич тә уфтанмыйм:
Алда әле бәхет юллары.
Кимемәде миндә яшәүгә өмет,
Арта гына килә ул бары.

Үтә гомерләр... Үтә канатланып,
Алда әле якты язларым.
Саклармын мин соңгы көнгә кадәр
Тик шул язның төсен, назларын.

Дусларымны җыйдым

Җырчы Айдар Галимовның
җырларын тыңлагач

Җырым миңа дусларымны җыйды,
Дусларым күп татар илендә.

Бөтенесе жылышып килгән
Жылы хисләр саклап күңелдә.

Мин жырладым дуслар арасында,
Көй-моңнарны кабат яңартып.
Мөлдерәмә тулы борчуларны,
Уйларымны — барысын онытып.

Һәр жырымда әйтеләсе серләр,
Мин әйтәсе көенеч, шатлыгы.
Һәр жырымда көтүләрем минем,
Күрешүләрем сагынып, атлыгып.

Жырдан гына тапкан юанычлар,
Көенечләр, чиксез шатлыклар.
Дөнья мине үксез һич итмәде
Жаңда жырым, рухым, моңым бар.

Галия каеннарына

“Галия каеннары” спектаклен карагач

Еллар аша ерак яшьлегенә
Кайтам янып шушы мизгелдә.
Һәр яз саен кичереп бер татлы моң,
Коштай очып кайтам гел сезгә.

Кайтам синең Хәлил,
Искәндәрләреңә —
Бер дә тынмый иде алкышлар!
Ак каенлы яшьлек урамына
Син яңадан мине алып бар.

Кайтам синең ерак яшьлегенә
Гүзәл бер сын идең ул чакта,
Ак каеннар аша Галия жыры
Кергән иде атылып кочакка.

Шул чаклардан соң Галиядәй
Табынам мин ап-ак Каенга!

Мин һаман да яшьлегенә кайтам,
Йөрәгемне кысқан шул моңга.

Янып, сөеп кайтам яшьлегенә
Шул ук жырға, шул ук Каенга!
Каеннарның һаман шаулавын
Ишетер өчен Галия тавында.

Хәтер дәрьясы

Әкрән генә атлыйм тар сукмактан,
Күзләремдә моңсу көз моңы.
Сагыш тулы хәтер дәрьясының
Сиңа илткән сөю юлы.

Хатирәләр белән сукмак тулы,
Сукмак юлы — бергә үткән юл.
Иртән китә алмый аерылып,
Кабат-кабат кире килгән юл.

Сукмагымда сары яфрак түгел,
Сары сагыш, чиксез моң ята.
Рәнжү тулы хәтер сукмагы
Яраларны гына яңарта.

Һаман сиңа — үткәннәргә илтә
Барыр юлым — хәтер сукмагым.
Гомер мизгелләрен гашыйк булып
Синең кочагыңда узганмын.

Караңгы төн, салкын көз инде...
Күңелемне сагыш, моң баса.
Нишләр идем хәтер дәрьясында
Кавыштырган көзем булмаса?

Әкрән генә атлыйм тар сукмактан —
Күзләремдә өмет, яшь тулы...
Аһ, бу көзем!
Бигрәк ямансу,
Бигрәк моңсу миңа бу юлы...

Мин — Чирмешән районынын
Кара Чишмә авылыннан. Мәктәптә
укуган чакта сүз ижаты, әдәбият
кызыксындыра иде. Төбәк газетасында
шигырьләрем, мәкаләләрем басылып
килде. Күңелем үсте — яздым да яздым.

Журналистлыкка укуган елларда
жыр дөньясына чумдым. Дөньяда
гүзәллекнең әдәбиятта гына түгел,

башка өлкәдә дә чагыла алуына
төшендем. Халкыбызның милли көйләре
жаныма аеруча якын булганга күрә, хәзер

Казан дәүләт консерваториясенен
милли башкару бүлегендә белем алам.

Ә кичләрен язам. Бу ике төр ижатны
янәшә алып барасым килә,
чөнки икесе дә үз,
икесе дә күңелгә тансык.

Илдар КЫЯМ

Парчалар

Жүләр эт

Студентлар тулай торагында бер сукбай эт яши. Жирән төстәге әнкә эт. Аны сыйпап-сөеп узучы сирәк. Ул көннәр буена йә аш-су пешерү бүлмәсендә, йә аскы каттагы кизү апа тирәсендә, йә урамда ята.

Бер көнне кемдер тулай торактан чыгып барганда, эт, гадәтенчә, ана ияреп урамга чыккан иде. Көн матур, кояшлы, жил-болыт ишеләрнең әсәре дә юк. Шул матурлыкка куанган жанвар асфальтта тәгәрәп алды, аунап туйгач, башын тәпиләренә куеп, шәһәрнең ыгы-зыгылы хәрәкәтен карап ята башлады. Кыскасы, хозурлык!

Нәкъ шулвакыт урамнан бер төркем бала-чага узып бара иде. Алар этне күреп алдылар да аңа таба борылдылар. Менә берсе алданрак килеп, аның кырыена чүгәләде, жиргә сыенып, койрык болгап яткан мәхлукның башыннан сыйпады. Аннан икенчесе, өченчесе... Берездан жирәнкәйне биш-алты бала урап алган иде инде. Алар бөтенесе этне сыйпый, ягымлы-назлы сүzlәр әйтеп, иркәли.

Эт моңа түзмәде. Сикереп торды да басып торучы малайның аягы арасыннан чыгып йөгәрде. Балалар, шаулашып, юлларын дәвам иттеләр. Этнең бу гамәлен ни-чек тә аңлый алмыйча, мин дә тукталышка таба атладым. Мондый жылы мөнәсәбәт тоймаган бичара кинәт шулкадәр назга күмелүеннән әллә нишләп китте — “югалып калды” булса кирәк.

АКЫЛЛЫ ЭТ

Тукталышта бер эт сузылып яткан. Тәпиләренә башын куйган да урам хәрәкәтен күзәтә. Бераздан тукталышка сары төстәге автобус килеп, бик арыдым, дигән сыман, авыр гына “уф” итеп куйды да ишекләрен ачып жибәрде. Эт, нидер анлап алгандай, сикереп торды, башын әле бер, әле икенче якка борып, автобусның ишеге янындагы саннарга текәлдә. “Әһә, бусы — минеке” дигәндәй итеп, койрыгын болгап алды да, кешеләрнең аяк астында бутала-бутала, эчкә узды. Ишекләрен ябып, автобус юлын дәвам итте, ә мин, этнең шундый акыллы булуына сокланып, карашым белән аны озатып калдым.

Утырып йөрүче ат

Шау-шулы шәһәрнең үзәк урамыннан “КамАЗ” килә. Әржәсенә игътибар иттем. Анда тәкәббер-горур кыяфәтле бер ат басып тора иде. Сабан туена алып баралар булса кирәк: бөтен рәвешеннән ниндидер тантана, бәйрәмчә көязлек сизелә. Ә чабышкы бик матур — озын муенлы, ялы килешле итеп кыркылган, бөтен тәне майлаган сыман елкылдап тора.

Гажәп инде: атны машинага утыртып йөриләр. Элегрәк заманнарда исә ат төп тарту көче булган. Ә бүген тарту көче үзе — арбада. Кадерләп, зурлап, аның үзен шулай “утыртып” йөриләр. Аз калган әйберне шулай кадерлиләр шул...

Табигать баласы

Бик озаклап янгырлар яуды. Ә бер көнне кояш чыкты, жылытып жибәрде. Бертуктамый машина йөрәп торган юллар инде тузанланып та өлгерде. Бер чыпчык шуны гына көткән диярсен, ком белән катнаш тузанга төшөп утырды да, йоннарын кабартып коена, рәхәт чигеп уйный башлады. Аны күзәтеп тору да рәхәт, күнелле.

Син дә кояшны көттеңмени, табигать баласы?

Мәче язны көтә

Әле февраль башы гына булса да, кояш нурлары шулхәтле бәрәкәтле, шулхәтле юмарт сибелә, әйтерсен лә бу — кышның соңгы ае түгел, ә яз башы. Көн салкынчарак, шулай да өй кыекларыннан, берсен-берсе куышып, язгы шаян тамчылар йөгерешер сыман.

Авыл табигатенең шушы яз алды чорындагы хозурлыгына сокланып, урамга чыктым. Монда кояш тагын да ныграк елмая. Жәй көннәрендә утырып ял итәр өчен куелган эскәмия кардан гел чистартып торыла. Аның бөтен иңе-буена хужа булып мәче утыра. Минә күргәч, ул: “Күр, тиздән яз житә!” — дигән кебегрәк күзен кысып куйды да, үз фикеренә үзе сөенгән сыман, буяу исе, чиста кар исе килгән эскәмия тактасын иснәп алды, сузылып, “тырнакларын үткенләде”. Шуннан мәче “язга иртәрәк шул әле, әйдә, әлегә кыш та ярап торыр” дигән сыман, жиргә төшөп, салкын карда аунап алды, аннан кире эскәмиягә менеп, йокымсырап китте. Төшөндә ул, мөгаен, язны күргәндер.

Әгәр буйсынмасаң

Бу алмагачны, яфрак яргач, башка урынга күчереп утырттылар. Жәйне ул яна жирдә каршы алды. Кору килгән жәйнең эссе кояшы аның яфрактарын куырды. Тирә-юньдәге агачлар, үләннәр үзләренә яшеллеге белән масаеп утырганда, алмагач моңсу гына яфрак койды, чәчәкле айларны шәрә килеш үткәреп жибәрде.

Бөтен табигать көзгә керергә әзерләнеп торган бер мәлдә, әллә туган туфрагының бәрәкәтле тәэсире беләнме, әллә үзәндә сүнмәс яшәү көче табыпмы, ул... яфрак ярды. Хәтта дүрт-биш чәчәк тә чыгарды. Жимеш бирергә, нәсел калдырырга омылды, күрәсәң. Август азагында аткан чәчәкләре әле сентябрьдә дә алтын төсенә кергән бакчага жәйне хәтерләтеп, ямь биреп торды.

Сентябрь ахырында төшкән кырау аның “башбаштаклыгына” чик куйды: күптән кабул ителгән тормыш тәртипләренә буйсынмаган өчен яфрактарын да, соңгы мактанычы, горурлыгы булган чәчәкләрен дә тундырды.

Мизгелләр

Жәй ахыры... Аяз төн. Безнең бәхеттән көнләшкән сыман, йолдызлар бүген тагын да жанлырак жемелди. Дөньяга көз килергә жыена. Инде суыта да башлаган. Ара-тирә исеп куйган жыл тәнне чиркандырып алгалый. Ә жанда — жылы, күңелдә — кояш, йөздә — нур. Мәхәббәт һәммәсен дә бирә: жылыта да, канатлар да куя. Сине сөйгәнгә күрә жылы миңа. Йөрәккә кереп урнашкан ярату хисенә яшәрткеч нурлары жылыта мине.

Башыңны күкрәгемә куеп, йөрәгемне тыңлайсың: тук-тук, тук-тук... Ул, ижекләп, сиңең исеменә кабатлай.

Син — гүзәл зат: дулкынлы алтын чәчләрең дә, йөзең дә төн караңгылыгында нур чәчә. Кыюсыз гына чәчәңә кагылам, сулышыңны тоям. Йөрәкләр ешрак тибә, тирән итеп суласаң, әлегә мизгел юкка чыгар сыман. Сөю бәхете менә шушы мизгелдер инде ул...

Сәгатьләр үткәнә сизелмәде дә. Безгә хушлашырга кирәк: тиздән таң атачак. Аерыласы килми. Бәхетле мизгелләрдән исереп, синнән бөркелгән сафлыктан биһуш булып, тагын берәз хыялланып утырасы килә.

— Ярый, керим миң, — дисең.

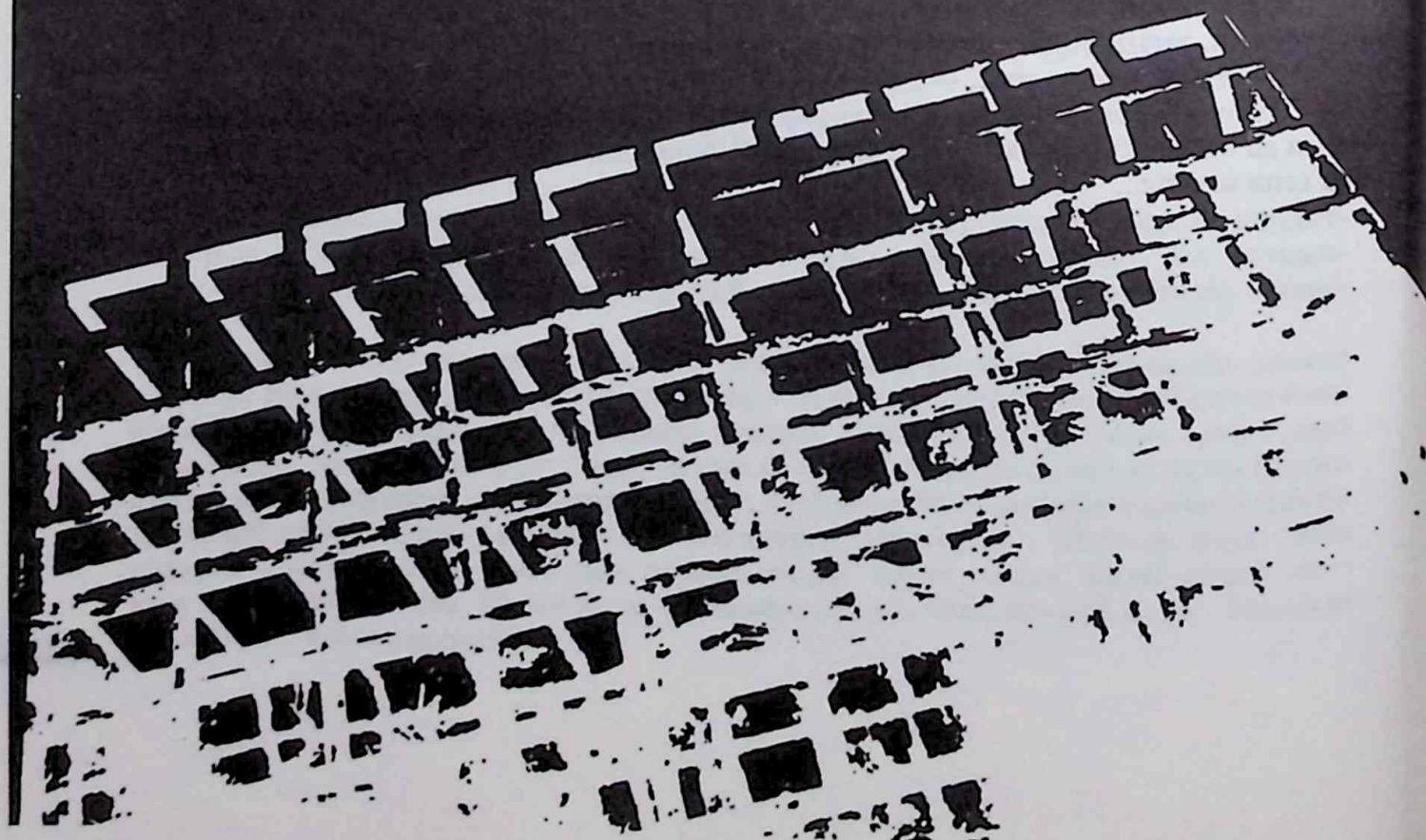
Моңы теләң әйтсә дә, күңеләң әйтми бит. Йөрәгең минем белән бит сиңең. Аның да берәз утырасы килә әле. Карышма йөрәгеңә, утыр, бер генә минут. Фәкать бер генә мизгел...

Павел АКСЕНОВ

СОЦГЫ

ЫШАНЫЧ

Михнәтле юллар

4

АК ДИҢГЕЗ. КОММУНИЗМГА ОЗАТУ. ЭТ ХАКИМЕ — УРКАЛАР

Әченче тәүлек дигәндә без Архангельскига килеп життек. Шул ук сакчылар, шул ук этләр... Портка хәтле ничә чакрым юл узганбыздыр, анысын бел-мим, эштән чыгып, аруыбыз гына истә калган. Тәмам хәлдән тайган идек.

Портта безне шунда ук ачык корабка утырттылар һәм без Төньяк Двина тамагынан Ак диңгезгә йөзеп киттек, анда вак-вак утраулар арасында бик озак буталып йөрдөк тә, ниһаять, шушы утрауларның берсенә килеп туктадык. Чынлыкта утрау дигәннәре Төньяк Двинаның шушы ук тамагы иде. Аерма аның Архангельски йортынан ерак һәм бөтенләй башка тарафта урнашуында гына. Монда безне Ягрин хезмәт белән төзәтү лагерындагы жирле сакчыларга тапшырдылар.

Алдыбызда лагерь башлыкларының берсе чыгыш ясады: килеп житүебез белән котлады, алда нинди эшләр көтүен хәбәр итте. Куркытмады, янамады, фәкать безнең монда бик тә кирәк булуыбызны гына аңлатты, тырышып эшләгән очракта адәм рәтле тормыш вәгдә итте. Шулай ук монда эш сәгатенең ун түгел, ә бәлки унбер сәгать булуын һәм моның көн яктысын нәтижеләрәк файдаланып калу өчен уйлап чыгарылган вакытлы чара икәннән әйтте. Аннары яңа урында тормышны әйбәтләп мунча керүдән башларга боерды. Лагерь мунчасы шунда ук, ягъни портта урнашкан булып чыкты. Сау-буллашкач һәм уңышлар теләгәч, башлыгыбыз китеп барды.

Мунча, чыннан да, бик әйбәт иде. Кайнар суы да, салкыны да житәрлек. Шуңа күрә без рәхәтләнеп юындык һәм коендык. Ә ул арада безнең киём-салым сәләмәләре гаять зур йогышсызландыру камерасында кыздырылды. Ләкин әйберләребезне алырга дип чиратка баскач, мунча оҗмахына сәяхәттән соры һәм нурсыз чынбарлыкка кайту башланды. Кара сакалың монда да көтеп тора икән. Күпчелек иптәшләрнең кыздырырга биргән әйберләре пычракка баткан, өстәвенә юеш тә иде. Кайберләре таза киём-салым урынына галәмәт зур үлчәмле иске чүпрәк-чапрак кына алдылар. Ә минем күршемә менә дигән мех куртка урынына биш яшьлек балага исәпләнгән бәләкәй генә куртка бирделәр.

— Бу нәрсә? — дип сорады куртка иясе.

Табак битле, пәһлевандай егет, оятсыз елмаеп:

— Күзең чыкмагандыр бит? Синең курткаң бу! — дип җавап бирде.

— Бу минеке түгел, бу — иске балалар курткасы.

— Башымны катырма. Әйдә, элдерт моннан! Эшләгәнне күрмисеңмени? Куртка синеке. Камерада шулай кипкән — кыскарган. Нәрсә син мине тинтерәтәсең? Башкача аңлатканчы ычкынып кал...

Бу куртка тирәсендә ыгы-зыгы купты. База мөдирен, каравыл башлыгын чакыртылар, тагын бер түрә килеп житте. Бальзак хикәятендәге шигрин күн кебек тәмам кыс-

карып калган бәләкәй куртка бер түрә кулыннан икенчесенә күчте, барысы да хәлне үзенчә аңлатырга маташты. Ни генә дисәләр дә, талау ыятсызларча булды. Без кичекмәстән мунчачыларны тентүне һәм куртканы табуны таләп иттек. Тик безне тәртипкә чакырдылар һәм мәсхәрәләп:

— Бу егетнең туган-тумачасы бай кешеләр, алар зуррак үлчәмле бүтән куртка жибәрерләр. Ә хәзергә нәрсә бирсәләр, шуны алсын. Истәлеккә. Файдалы! — дип көлделәр.

Күпләрнең киём-салым арасына яшерган акчаларын, алдагы көннәргә исәпләнгән эчке киёмнәрен һәм башка әйберләрен урлаганнар. Икенче көнне иртә белән куртка хужасының шикаятенә җавап итеп, башлык дигән адәм кычкырып көлдә дә зыян күрүчегә яртылаш тузган бушлат бирергә боерды.

Көн кичкә авышты. Диңгездән көчле салкын җил исә иде. Мунчадан һәм шул рәвешле таланудан кызып киткән, инде болай да тәмам хәлсезләнгән кешеләр өши, төчкерә башладылар. Эсселевич туңмас өчен йөгерергә кирәк, диде. Капчыкларыбызны җилкәгә салдык та йөгерә башладык... баскан килеш, бер урында. Безнең үрнәккә шактый халык иярде һәм шуның аркасында без суык тидерми калдык, дип уйлыйм. Бер урында бию һәм сикергәләү ким дигәндә ике сәгать дәвам итте. Ниһаять, мунчадан соңгы төркем дә чыккач, безгә тезелергә куштылар. Тагын шул ук сакчылар, шул ук этләр.

Баракка бик соң кайтып җиттек. Тагын тикшерү, бригадаларга бүлү, бригадирлар билгеләү хакында боерык. Арада минем исемемне дә атадылар. Миңа тиешле номердагы җитештерү корпусы төзелешендә эшлисе җир казучылар бригадасын бирделәр. Нәрәтче бригаданың исемлеген тапшырды. Үзем белән бергә нәкъ кырык бер кеше. Һәр бригадала барактагы урыннарын күрсәттеләр. Барак дигәннәре тактадан эшләнгән ике катлы вагоннар иде. Гажәпкә, вагонда салам тутырылган ятаклар һәм мөндәрләр, одеял һәм хәтта җөймәләр дә бар булып чыкты. Урнашып алгач, бригадалап ашханә тарафына юнәлдек. Әбәтә дә, кичкә аш та булачак, имеш. Ризык, чыннан да, мул иде. Ләкин без, эт кебек арыган кешеләр, ярылганчы ашый алмадык. Алырдай ризыкларның берсен дә калдырмыйча җыйнагач, баракка кайттык та, үзебезнең затлы ятакларыбызга ташландык. Без Ак диңгез буенда гигант суднолар төзәргә, шуның заводын һәм Архангельски өлкәсендәге Молотовск* шәһәрен корырга тиеш булганбыз. СССР Эчке эшләр халык комиссариатына караган Ягрин хезмәт белән төзәтү лагерының 9 нчы лагерь пункты биләмәләрендәге беренче төнебез шулай башланды.

Иртән безне бер сәгатькә алданрак уяттылар. Кичәгә тикшерү лагерьга килгән кешеләр исемлегенә туры килмәгән икән. Башта баракта, аннары урамда һәм яңадан баракта саны-саны тәмам аптыратып бетерделәр. Саны җитмәгән кешеләрне эзләгәннәрме, әллә артык кешеләрне барлаганнармы — моны аңлый алмадык.

Ашау-эчүне күпме эшләгәнгә карап бүлмәделәр, этапчылар нормасын билгеләделәр. Иртәнге аш әйбәт диярлек. Без мондыйны төрмәдә дә, колониядә дә күрмәдек. Ипи кыерчыгы да саллы. Урамда, ашханә каршында тәмле һәм затлы камса төялгән мичкә тора. Эшлисеңме син, юкмы — туйганчы аша, сүз әйтүче юк. Коммунизм бит бу, егетләр!

Мин нәрәтчедән михнәтле юлдан соң бригадала ял бирүен сорадым. Кайбер тоткыннарның авыруы, икенчеләренә өсләренә яисә аякларына кияргә әйберләре булмавын әйттем.

Ул ризалашты. Ләкин ялны баракта түгел, ә бәлки эшли торган урында уздыру муафыйк булып, диде. Бераз уйлап торгач: "Прораб белән танышырсыз. Бераз булса да эшләрсез, аннары беренче эш көне эшен тутырырсыз!" — дип өстәде. Аның уйлавынча, бу сәяхәт безгә лагерь тормышына тизрәк күнегергә ярдәм итәсе иде. Безнең белән килгән бүтән бригадалар бу вакытта иртәнге санауга чыга башлаганга күрә, мин бу тәкъдимне якларга булдым.

Бригаданы "таралмагыз" дип кисәткәннән соң, мин ашыга-ашыга иртәнге бүлү булган урынга киттем һәм монда, берничә пар чабата белән аяк чолгаулары алгач, ялан-аяклыларны "киендердем". Тезелдек тә разводка киттек.

Шулай итеп, иртәнге бүлү. Нәрсә соң ул, дисезме? Тоткыннарны эшкә чыгару — фәкать шул гына. Ләкин моңа кадәр минем мондый бүлүләрне күргәнем юк иде. Ә алар гомерем буена истә калдылар. Кешеләрне эш зонасына чыгара торган кизүләр янында лагерьдагы житәкче штаб жыелган: монда лагерь башлыгы, оператив бүлек башлыгы, табиб, комендант, нәрәт бирүчеләр, надзирательләр, бер олау чабата, чолгау, мунчала бау тоткан тәминатчылар, гомумән, кемнәр генә юк. Итекчеләр шундук башмак, итек ямыйлар, сәләмә аяк киёмнәрен төзәтәләр.

Генералитет белән янәшә — махсус жиһазландырылган мәйданчыкта гаять зур тынлы оркестрның жиз быргылары һәм тәлинкәләре жемелди. Өсләренә әллә нинди сәләмәләр, башларына бизәкле картузлар кигән музыкантлар тантаналы кыяфәттә эскә-миягә утырганнар, алларында — ноталы пюпитрлар. Оркестр каршысына сихерле таяк тоткан күзлекле галәмәт юан бер дирижер баскан.

Оркестр күңелне күтәрү өчен дәртле маршлар һәм күңелле көйләр уйный. Музыкантларның осталыгы хакында фикер йөртәргә алынмыйм, ләкин алар колакны тондырырлык итеп уйныйлар. Бу тавыш фәкать косасыны гына китерде. Мондагы халык бөтен жан-тәннәре белән музыканың туктавын көттеләр, дип уйлыйм. Шунысын да әйтим: бу концертлар, безне Ягрин лагерьиннан башка урынга күчәргәнче, һәр көнне, һәр разводта дәвам итте.

Лагерь башлыклары шушы ысул белән халыкның күңелен күтәрергә, "эш атларын" житезрәк кыймылдарга мәжбүр итәргә һәм ахыр чиктә югары хезмәт житештерүчәнлегенә ирешергә мөмкин, дип өметләнделәр. Алар бу музыканың хәлсезләнгән, ач, ялангач, кыерсытылган һәм мәсхәрәләнгән кешеләрдә нәфрәттән башка бүтән тойгы уята алмаганын аңламыйлар иде. Бу концертларны без — ягъни яңа килгәннәр генә түгел, ә бәлки бөтен лагерь халкы яратмады.

Житештерү зонасы безнең лагерь пунктынан берничә чакрым ераклыкта урнашкан. Без атлаган юл чагыштырмача әйбәт булып, сазлык аша салынган бүрәнәле сукмактан гыйбарәт иде. Тик агачлар тигезле-тигезсез тезелгәнгә күрә, баруы шактый кыен булып чыкты. Күбрәк көңгәрә кебек сикерә-сикерә атладык. Кызу барганда кешеләр бик тиз арыйлар һәм артта калалар. Ә сүгенү һәм акыру-бакыру тоткыннарга хәл өстәмәде. Ачулары чыккан сакчылар мылтык түтәләрен эшкә жиктеләр, итекләр белән типкәләделәр. Ләкин боларның да файдасы тимәде. Колонна бер чакрымга сузылды, хәрәкәт тизлегә һаман кими барды. Сакчылар ярдәмгә овчаркаларны чакырдылар. Инструкторларының әмеренә буйсынып, бу котырган ерткычлар, чинап һәм ырылдап, артта калган тоткыннарга ташландылар, аларны егып салып, бу бәхетсезләрнең болай да сәләмә киёмнәрен өзгәли башладылар. Аз гына каршылык күрсәтү галәмәте сизгән очракта бу этләр "тәртип бозучыларның" киёмнәре белән бергә кулларындагы һәм арт якларындагы тиреләрен умырдылар. Бу коточкыч күренеш иде. Авыртудан һәм куркудан тилерү дәрәжәсенә житкән бәхетсез мәхбүсләр үз-үзләрен белештермичә, төрле якка йөгәрә башладылар. Өлеге мескеннәргә мондый көч каян килгәндер — аңлатып булмый. Ә сакчылар өчен эшләнгән кагыйдәләр буенча мондый хәрәкәтләр качуга санала, шуңа күрә каравыл закон нигезендә ут ачты һәм йөгәрүчеләрне эзәрлекләргә боерып, этләргә яңа әмер бирде. Этләр вазифаларын яхшы беләләр иде һәм әмерне төгәл үтәделәр. Алар "качкыннарны" сазламыкка куып керттеләр дә, аңнарын югалтканчы ботарлый башладылар.

Бөтен колонна бер өөргә тупланды. Бәхетсез тоткыннар, жәзалауны туктатуны таләп итеп, сакчыларга төбәп усал-усал сүзләр кычкыра башлады. Шул чакта без сак башлыгының нидер әйтеп кычкыруын, инде бер өөргә тупланган тоткыннарга карап өргән этләренә әче авазларын, кешеләр ягына таба кисәтеп атылган мылтык тавышларын ишеттек. Һавага аталар булып чыкты. Ату тавышлары тынар-тынмас сак башлыгы

тоткыннарға сафта үз урыннарын алырга һәм тиешле тәртиптә эш зонасына таба атларға боерык бирде. Буйсынмаган очракта эшнең ни белән бетәсен күпләр бик яхшы аңлый иде. Сүз көрәштереп тормыйча, колонна тезелде, хәлсезләрне сазлыктан сөйрәп чыгардылар да арткы рәттә баручы иптәшләре кулына тапшырдылар. Без кузгалып киттек.

Барысы да уставта каралганча иде, ләкин шушы хәлдән соң без иртәнге санау, бүлү вакытында оештырыла торган оятсыз-тантаналы йоланы бөтен җаныбыз-тәнебез белән күрәлмей башладык. Мескен тоткыннарны сазлыкка куып кертеп, этләргә талау өчен музыканың бөтенләй кирәге юк.

...Без тагын барабыз, тагын 1917 елның октябрь көннәрендә һәм гражданның сугышы елларында Совет власте өчен орышка киткән Кызыл гвардия отрядлары кебек шушундый ук сазлыкка бүрәнәләр салып ясалган юлдан төрле тарафларга карап атлыйбыз. Бу көшләр кая бара? Нинди фронтка? Безнең социалистик республикага кайсы дошман һөжүм иткән? Сугышчан кызыл байраklar нигә күренми? Бу революция солдатларының кораллары кайда?

Марш басып атлаучы отрядларга карап, без үзбезне танийбыз. Бездәге кебек үк сакчылар, шундый ук ыржайган авызлы соры овчаркалар. Эһе-һе! Эһе-һе-һе!

Без күпме монда? Бер шәһәрме? Әллә бер дәүләтме? Барысы да булырга мөмкин. Без — бөөк көч, без шәһәрләр, шахталар, заводлар, каналлар төзибез, киләчәккә, яңа тормышка — коммунизмга олы юллар сузабыз. Коммунизмгамы? Тик без тоткыннар — җинаятьчеләр, коллар бит! Дөньядагы иң азат, иң ирекле җәмгыятьне коллар төзи димени? Ул җәмгыять кем өчен төзелә? Без күп, бик күп. Фәкать менә бу сазлыктар арасында, элеккеге Ягрин монастыре биләмәләрендә генә без 129000 кеше...

Бер көнне эш зонасында мин иске танышым — пахан Жуковны очраттым. Ул безнең зур колонна белән бергә эшкә шактый еш чыга иде. Эшләвен эшләмәде, билгеле, тик җитештерү зонасы аңа кирәк иде. Чөнки гигант заводның инде төзелгән һәм продукция бирә торган цехлары нәкъ менә шушы зонада урнашкан. Монда берникадәр күләмдәге тоткыннар белән бергә 24 мең чамасы ирекле ялланган эшчеләр һәм белгечләрнең дә эшләве мәгълүм иде. Өстәвенә бик әйбәт ашханәләр һәм буфетлар да бар. Менә шушы ирекле көшләр аркылы затлы ашханәләрдән һәм Молотовск шәһәре киберләреннән азык-төлек яки киём-салым сатып алуның бик күп юллары бар иде. Эш фәкать акчага һәм ышанычлы элементләргә генә кайтып кала. Профессиональ карак һәм күзбуар Жуков шушы төрле мәсьәләләргә хәл итү һәм эшнәләренә хәл белешү өчен җитештерү зонасына килеп йөрде дә инде. Без очрашканда ул иреклеләр ашханәсендә ашап кайтканнан соң прораб конторасы янында өлөп торган такталарга утырган килеш менә дигән "Беломорканал" пошкырты иде.

Жуков мине шундук танып алды, дустанә кул биреп күрешкәч, хәл-әхвәл сорап башлады. Оялып-тартынып тормыйча, ул үзенең шәһәр белән элементләре, акча табу юллары, иреклеләргә (икенче төрле — Василий Николаевичларны) артык киём-салымнан азат итү (талау дип аңла) һәм табышны шәһәргә алып барып сату, шәһәрдән һәм завод буфетыннан ашамлыklarның, тәмәкенә һәм хәтта спиртның ничек монда килеп ирешүе хакында бик төфсилләп сөйләде. Жуков биргән папиросны тартканда:

— Сөз үзегезнең командадагы берничә малайны овчаркалар талаганын беләсезме? — дип сорадым.

— Беләм, бу миңа мәгълүм. Эт талаган "мужиклар"ның тагын да күбрәк булуы да билгеле, — диде ул тавышын аз гына калтыратып. — Этләр бөтенләй куркыныч түгел, без аларны буйсындыру әмәлен беләбез.

Вак-төяк нәрсәләр хакында сөйләшкәч, Жуков белән аерылыштык. Берничә көн үткәч, мин аны саналу, эшкә бүлү вакытында яңадан күрдем. Аның үз командасын тикшерү һәм завод эшчеләренә кесәләрен җиңеләйтү кебек мөһим мәсьәләдә камилрәк ысуллар эзләп чыгуы икән. Бу юлы колоннаны иң надан һәм иң рәхимсез сакчылар оза-та барырга тиеш иде. Тагын сүгенү, винтовка түтәләре белән кыйнау башланды, этләргә

кешеләр өстенә ташланырга әмер бирелде. Овчаркалар ырылдап һәм хәтәр өрөп, артта калган тоткыннарға ыргылды. Бөтен командабыз ирексездән тукталды, күзләр этләргә, колонна ахырына төбәлдә. Шул чакны һич көтелмәгән бер хәл булды: ярсанг этләренең өчесе дә жиргә егылган тоткыннар янына йөгөрешеп килеп, шып туктадылар да, башларын иеп, нигәдер зарлангандай шыңшый башлады, ә тагын берәздән башларын аякларына яшереп тынып калдылар.

Һичкем һич нәрсә белми. Сакчылар каушап калдылар һәм, бер урынга оешып, әлегә хәл турында фикер алышкан кешеләрне тәртипкә китерергә дә оныттылар. Куәтле овчаркаларның бугазларына ябышуын котлары алынып көткән колонна койрыгындагы тоткыннар аеруча югалып, өркеп калдылар булса кирәк. Этләр аларга ташланмады, ләкин бу мескеннәрнең йөзләрендә һәм зур булып ачылган күзләрендә аптырау галәмәтләре чагылды. Колоннаның койрыгына якын торган кайбер тоткыннар этләренең корбаны була язган кешеләрнең бу хәлне Ходай хикмәте дип кабул итүләре һәм чукуна башлаулары хакында сөйләделәр.

Ул арада аңарына килергә өлгергән инструкторлар овчаркаларны күтәрергә һәм тоткыннарға өстөрергә маташып карадылар. Тик ниятләренә ирешә алмадылар. Этләр, шыңшуларын дәвам итеп, башларын күтәрмәделәр. Төмам котырынган инструкторлар аларны камчылай, типкәли башладылар. Ә теге мескеннәр һаман чарасыз тора бирде. Ахыр чиктә бу ерткыч инструкторлар овчаркаларны кузгата алдылар. Тик аларның аяклары чалыш-чолыш килә, тәннәре калтырый иде. Күзләрен ачып, якты дөньяга карарга маташканда алар ниндидер сихерле көч тәэсиренә эләктеләр һәм яңадан шыңшырга, уларга, тәпиләрен сузарга һәм күзләрен яшерергә тырыштылар.

Сакчылар аларны яңадан торгызырга маташсалар да, һични кыла алмадылар. Этләренә инструкторлар белән калдырырга, ә колоннаны мылтыклар астында алып барырга булдылар. Тезелергә әмер бирелгәч, без арттагы рәтләрдә скелет кебек ябык малайлар арасында Жуковны һәм көч-куәте күзгә бәрелеп торган базык гәүдәле бер егетне абайладык. Икесе дә ләм-мим сөйләшми, йөзләренә канәгатьләнү билгеләре чыккан. Шул чакта кылт итеп Жуков белән овчаркалар хакында сөйләшүем искә төште һәм мин бүгенгә хәл белән әлегә сөйләшү арасында ниндидер бәйләнеш булырга тиешлеген уйлап алдым. Тик нинди бәйләнеш?

Ул арада колонна тезелеп бетте дә, сакчылар башлыгы катгый тавыш белән хәрәкәт тәртибен бозмауны таләп итте, бер генә гаеп булган очракта да корал куллану белән янады. Колонна житештерү зонасына тавыш-тынсыз килеп житте. Авызлары салынган һәм кара көйгән сакчыларның тыз-быз чабуларын барчабыз рәхәтләнәп карап тордык, тик шатлыгыбызны тышка гына чыгармадык.

Эш урынына китерелгән әбәтне капкалап алгач, шактый гына буш вакыт калуын шәйләдем. Озак уйлап тормастан, юк эшне бар итеп, зонада жылы гына урынга урнашкан Эсселевичның хәлен беләп кайтырга булдым. Монда Жуковны да очраттым һәм аңардан этләр белән булган хәл турында сораштыра башладым.

— Этләренә без бер иптәшем белән туктаттык, койрыкларын кысып ятарга мәжбүр иттек, — диде ул һәм базык гәүдәле егетнең фамилиясен атады.

— Сөз аларны ничек буйсындыра алдыгыз соң? Гипноз беләнме? Агу бирдегезме? Әллә тагын берәр хәйләсә бармы?

— Берсә дә түгел. Без — “эт ашаучылар”. Бөтен хикмәт шунда.

— Ничек инде “эт ашаучылар”?

— Без эт ите ашыйбыз. Болар бездән шул исне шундук сизәләр. Кыяфәтләре кеше, ә асыллары эт булган затны тойгач, аларның котлары алына, чарасыз калдыра, сагышланып шыңшырга мәжбүр итә. Алар мондый затлардан куркып, күзләрен яшерәләр икән.

Жуков үзенең дуслары, аферистлар, дәрәжәле угрылар тарафыннан төрле лагерьларда, этапларда һәм сөргеннәрдә үткәрелгән шундый күп тәҗрибәләр хакында сөйләде.

— “Эт ашаучы” нинди хәлләрдә дә теләсә кайсы этне туктата, аны жиргә ятарга, ияртеп китәргә, суйдырырга мәжбүр итә ала. Эт ите ашаучыга каршы бер овчарка да каршы тора алмый, — диде ул.

— Эт ите ашаучыда мондый кодрәт озак сакланамы соң?

— Үзенчәлекле ис килү беткәнче. Аннары мондый кешенең күзләрендә дә ниндидер ерткыч чаткылары була ахры. Ул миңа, эт ите тапмыйча, бу вәхши сакчыларга каршы бернинди чара күрә алмавын аңлатты.

— Без сакчылар командаларының алмашыну графикларын күзәтеп торабыз, безнең агай-энене кайчан эттән талатачакларын беләбез һәм моңа әзерләнәбез, — дип өстәде Жуков.

Тагын берничә көннән без моны үз күзләребез белән күрдек. Этләр тоткыннарда ташланудан баш тарттылар, ә кеше җәзалаудан тәм тапкан сакчылар хур булдылар. Шушы очрактан соң һәм без Ягрин лагерынан киткәнче каравыл артык оятсызланмады һәм безнең “эт ашаучылар” овчаркаларны җәберләмәделәр.

Овчаркалар һәм “эт ашаучылар” хақында Жуков сөйләгәннәрне лагерьларда күп йөргән Эсселевич та раслады. Хәер, тоткын сыйфатында сәяхәт итеп йөргәндә мин бу хакта абруйлы кешеләрдән дә ишеткәләдем.

5

НИГЕЗ ЧОКЫРЛАРЫ. БЛАТНОЙЛАР ҺӘМ “МУЖИКЛАР”. НИ ӨЧЕН КАМСАНЫ КҮП АШАРГА ЯРАМЫЙ

Төзелеш манзарасы һәм кораблар төзү заводының инде эшли башлаган цехлары теләсә кемне гажәпләндерерлек, ул гына да түгел, шаккатырырлык иде. Караш җитмәс галәмәт киң мәйданның дүрт тарафында да биниһая зур биналар шәйләнә, карасаң, бүрегең төшәрлек ком, балчык һәм мәңгелек боз таулары күренә. Боларның барысы да баюны белмәгән кояш астында әкияттәге пәри шәһәрән хәтерләтә. Кая гына карама, әдәми затлар кайнаша... Тоткыннар, тоткыннар, тоткыннар... Кайсылары көрәк тоткан, кайсылары тачка этә, берәүләре җилкәләренә бүрәнә күтәргән, бүтәннәре такта сөйри, өченчеләре балта чаба, жир чокый...

Безне һәм тагын берничә бригаданы прораб каршы алды. Ачык йөзле, тере һәм үткен карашлы урта яшьләрдәге кеше икән.

— Егетләр, хәзер сезне объектларга таратырбыз, ә аннары һәр бригада белән эш турында да, тормыш-көн күреш хақында да аерым сөйләшербез, — диде ул.

Чирек сәгать чамасы баргач, безне казыла башлаган нигез чокыры янында туктаттылар.

— Сез монда барлык жир эшләрен башкарырга һәм объектны нигез салу һәм стеналар өю өчен тулысынча әзерләп тапшырырга тиеш. Хәзергә ял итегез, мин тиздән килеп җитәрмен, шул чакта барысын да сөйләшербез.

Ачык һавада беренче тапкыр иркәнләп ял итүбез иде. Тирә-юньдә күзәтеп-карап торучылар да, сакчылар, овчаркалар да күренми. Шәп! Без тәмләп тәмәке тартабыз һәм өмет белән дөньяга карыйбыз. Нигез чокырында берәз чирканчык алырга булдык. Ләкин шул арада бригаданың яртысы каядыр китеп беткән. Базда “мужиклар” һәм команданың угрылар өлешенә караган биш малай-егет кенә кайнаша. Ө шул ук командадагы ыржык кебек унбиш егет жир йоткандай юкка чыккан. Бу компаниянең “вәкилләре” — булачак чәлдәрү “осталары”, дулкынланып һәм уңайсызлануларын яшерергә тырышып, иптәшләренең шыпан-шыпан гына заводның эшли торган цехлары урнашкан зонасына сызуларын әйттеләр. Алар киткәндә бу малайларга: “Бригадирга әйтегез, смена ахырына без барыбыз да каравыл вахтасына җыелабыз һәм шунда бригадага кушыла-

быз", — дияргә әмер биргәннәр. Кәеф тәмам кырылды. Бригадада иминлек, аңлашу, "рәхәт тормыш" булмаслыгын барысы да аңлады. Бераз жәнләнәп, нәфрәтләнгәч, эшкә тотындык. Бригаданың хәле мөшкәлгә әверелүен төшенеп, үземнең бригадир хокукларыман файдаланмаса, ә башкалар белән беррәттән кулыма көрәк алырга булдым. Гаҗәпләнүебезгә, эш әйбәт барды. Норманы белми идек, ләкин хезмәтебез нәтижәсенең норма чамасына җитәсен сиздек.

Төшке аш вакыты җитте. Кайнар ризык алып килделәр. Бу баланда түгел иде инде: өреле аш һәм тәмле ботка белән сыйладылар. Котелокларыбыз булганга, без дезертлар өчен дә аш-су алдык.

Төшке аш тәмамланганда прорабыбыз күренде. Ул лагерь һәм төзелеш белән таныштыра башлады:

— Элегрәк монда Ягрин ирләр монастыре булган. Ул зур керем бирә торган җирләр, балык тоту һәм эшкәртү предприятиеләре тоткан, терлек-туар асраган, бөтен Рәсәй һәм хәтта чит илләр белән сәүдә иткән, гыйбадәт кылучылардан, төрле бай меценатлардан кыйммәтле бүләкләр алган һәм акча җыйган. Монастырь ябылгач, аның биләмәләре урынында СССР Халык Комиссарлары Советы рәисе иптәш Молотов исемен йөрткән Молотовск шәһәре төзелә. Монастырьның сакланып калган төп биналары яңа калага кушылачак. Ә шәһәр тирәсендәге җирләрдә һәм сазлыкларда, күрәсез булып, гаять зур, мөһим суднолар төзү заводы корыла. Хөкүмәт һәм иптәш Сталин заводны бик тиз төзеп бетерергә әмер бирделәр. Шуңа күрә монда меңәрләгән кеше, җитәрлек күләмдәге кирәк-яраклар, җиһазлар, азык-төлек һәм акча җибәрәләр. — Прораб нигез чокырына һәм аның тирәли төзелешеп утырган егетләргә карады да бераз аптырап: — Сезнең бригадада бригадирдан кала кырык кеше, ә мин ни өчендер барысын да күрмим. Бригадир, ә калган халык кайда? — дип сорады.

— Гражданин начальник, бүген без көчебезне генә сынап карамакчы идек, ә монда булмаганнар — бик хәлсезләнгән кешеләр. Шуңа күрә аларга аз булса да ял бирергә булдык. Алар шул тирәдә генә. Соңрак алар да күнегеп китәрләр һәм, минемчә, бүтәннәрдән калышмаслар, — дидем мин.

Беренче көнне үк бригадада тавыш-гауга куптарырга теләмәдем. Моннан тыш, блатнойларны яклап, алардан да һичьюгы аңлау тапмакчы булдым. Бу адәм актыкларына мәнфәгатьләребезнең уртак булуын, бригаданың аларны үз араларына кабул итәргә әзер икәннән төшендермәкче идем.

Бригада нигез чокырын казый башлады, ә мине прораб башкарылган эш хакында беренче рапортны яздырып өчен конторага чакырды. Барганда:

— Сезгә бу әтрәк-әләм белән бик кыен булып. Мин Сезнең бу "геройларны" ни өчен якларга маташуыгызны аңладым. Ул бәдбәхетләр яхшылыкны белә торганнардан түгел, — дип әйтеп куймасынмы.

— Ә бригаданы кулларыннан эш килә торган кешеләрдән генә туплап булмыймы соң? Блатнойлардан аерым бригада оештырып, аларга героик эшләр тапшырырга, бу дөньяның да, теге дөньяның да бар рәхәтен вәгъдә итәргә була бит.

— Сынап карадык, берни килеп чыкмый. Сезнең һәм сезнеке ише бригадалар гына акрынлап булса да эшкә өйрәтмәсләрме дип өметләнәбез. "Мужиклардан" башка алар чебен кебек кырылып бетәчәкләр.

— Ә "мужиклар" үзләре өчен дә, алар өчен дә күтән чыгарып җан тәслим кылмаслармы соң?

— Анысын вакыт күрсәтәр. Менә сезгә бланклар. Бүген күпме эш кырганыгыз хакында рапортчыка тутыра башлагыз, — диде прораб хәйләкәр елмаеп. Шунда мин Казандагы 1 нче колониядәге беренче бригадым Николай Петровичны искә төшердем. Ахыр чиктә рапортчыканы лагерь сәнгатенең бөтен таләпләренә җавап бирерлек итеп тасвирлап чыктым. Анда тырышып эшләгән кырык кеше дә, эшнең мәңгелек туң һәм сазламык җирләрдә башкарылуы да, ничә көрәк балчык ыргытылуы да — җыеп кына

әйткәндә, барысы да бар иде. Прораб хисапны карап чыкты, аннары, түшәмгә күз төбәп торгач, кинәт көлеп жибәрде:

— Шәп булган бу. Сөз ичмаса нәрсә булса да эшлисез, монысы да әйбәт инде. Мәнә дигән итеп тасвирлагансыз, чынга охшаган. Сазлыклар, ташлар һәм мәңгелек туңлык сезне алга таба да ач калдырмас.

Каләмен карага мангач, прораб минем беренче рапортичкама имза салды. Норманы тикшерүче анда күрсәтелгән эшләрне хисаплап чыкты һәм раслап, кулын куйды:

— Афәрин! Эшләгән эшегез кара ипи кыерчыгына гына түгел, ак күмәккә дә җитәрлек булган.

Бригадага кайткач, халыкны көнлек эшебез белән таныштырдык. Вахтага барышлы, теге Алланың каһәре төшкән имансыз блатнойлар соңга калмаслармы икән, дип баш ваттык. Шикләнүебез юкка булмаган икән: вахта капкасы төбөндә фәкать өч адәм актыгы гына басып тора иде.

— Калганнарыгыз кайда? — дип сорадым мин.

— Белмибез, бәлки берәр җирдә такталар өстендә йоклап яталардыр.

— Тиз генә ашап алыгыз да эшнәләрегезне табып китереgez! Карагыз аны, үзегез дә берәр җиргә түнә күрмәgez!

Тамаклары туйгач, күңелләре күтәрелгән егетләр теге качкыннарны эзләп киттеләр.

Эшнең тәмамлануын белдереп, рельс какканга да биш былтыр узды инде, ә без һаман вахтада утырабыз һәм әлегә җирбитләрне көтәбез. Ниһаять, калкулыктан без җибәргән илчеләр белән бригаданың тагын тугыз качкыны күренде. Өчесен таба алмаганнар. Җитештерү зонасында калган теге өч мәртәттән башка безне сакчыларга бирүдән вахта баш тартты. Көн буена эшләп, эт булып арыган бригада тавыш куптара башлады. Төшке ашны килгән тугыз мәртәткә бирергә кушып, Гриша дигән бер акыллы егетне алдым да, әйбәт кенә күсәкләр белән коралланып, калган блатнойларны эзләргә киттек.

Зонадагы ком таулары арасын бик озак айкак йөрдек, “кадерле агай-әнәне” чакыра-чакыра тамакларыбыз карлыгып бетте. Ком һәм сазламык ерып тәмам арыгач, ташландык юл буенча сузыла торган канауга таба киттек. Шул чакта алдыбызда гажәеп манзара ачылып китте: юлга буран салмасын өчен кырыйга утыртып куела торган кипкән агач коймалар өстендә безнең “өч баһадирыбыз” ята. Элеп киптергәндәй ябык, тешләре атныкы кебек көрәк-көрәк булып урнашкан Карзубый, озын буйлы, томана, оятсыз һәм сатлык жан икәнлеген бер чакрымнан күренеп торган Кошка һәм, ниһаять, төз гөдәле, каратут йөзле чибәр Коля Японцев авызларын ачып йоклап яталар. Ә алар кырыенда — тутырма кисәкләре, косык, буш одеколон шешәләре. Шартлар чиктә ачуыбыз килгәнгә, без сүгә-сүгә һәм типкәли-типкәли аларны уятырга керештек. Ләкин бу бәдбәхетләргә мондый чаралар гына аз иде, күрәсең. Йокылы-уянулы килеш алар да тозлап-борычлап сүгенделәр, янадылар, аннары сугышырга ук тотындылар. Бригада аларга әллә бар, әллә юк иде. Әлегә хайваннар арыган иптәшләренә төкереп тә бирмәделәр. Ни эшләргә иде соң? Гриша белән карашып алгач, без бу “бәләкәчләрне” суктырырга булдык. Күсәкләребез таза, сыгылмалы. Шулай итеп, гомеребездә беренче тапкыр таяк белән кешеләрне яра башладык. Тәннәренә кара таплар чыгуга, акыру-бакыруларына карамыйча, бу сабак мәңгә онытылмаслык итеп, туйганчы теттек. Озакламый алар туктавыбызны ялвара башладылар.

Вахтага килеп җиткәч, мин бригаданың өйгә — лагерь зонасына кайтырга әзер икәнәй әйттем. Безне җүнле кешеләргә исәпләп шундук тентеделәр дә, капканы ачып, күнегелгән гадәтләргә белән, тозлы-борычлы сүгенеп озатып калдылар. Безнең төркемне саклый торган бердәнбер овчарка моны куәтләгәндәй улап жибәрде.

Кичке аштан соң бөтен бригада җыелды. Узган көнгә йомгак ясадык. Барчасына ашау-эчүне иң югары дәрәҗәдә биргәннәр булып чыкты.

— Сораулар юкмы? — дип сорадым.

Берсе-бер дашмәде. Аннары давил купты:

— Эшләмичә дә байлар кебек ашарга мөмкин дигән сүз түгелме соң бу? Ниме дип бригадир без эшләгәнне аларга да язган? Бернинди киртәгә сыймый бу! — дип ярсыды булсынга эшләүчеләрнең берсе.

Хәлне болайрак аңлаттым: без монда яши генә башладык әле, күп нәрсәне белмибез. Шуңа күрә бүгенге көнне аерым көн дип санык һәм бер-беребезне таламыйк. Киләчәктә мондый көннәр булырга тиеш түгел һәм булмас та.

Бу сөйләшү бригададагы блатнойларның бер колагыннан керде, икенчесеннән чыкты, билгеле. Алар үз тормышлары, үз законнары белән яшәделәр. Жыелыштан соң бу бәдбәхетләр эш урынына килделәр, тик эшләгән атлы кыландылар гына инде. Көрәк белән берәз чокынгач, аларның күпчелеге төштән соң караңгы эшләре белән төрле тарафларга таралышты. Без фәкать аларның эш көне бетәрәк генә бригадага яки вахтага үз вакытында килеп житүенә ирештек. Тик мондый "изгелек" тә озак дәвам итмәде. Карзубый, Кошка һәм Коля Японец яңадан кайтмый башладылар. Аларны беркемнең дә эзлесе һәм, гомумән, алар белән һичкемнең эш итәсе килмәде. Дөресен генә әйткәндә, бу бәдбәхетләрдән куркалар иде. Чөнки алар артык "аптырата" башлаганнарда ярты метрлы пычак яисә башка төрле үлем коралы кулландан тайчынып тормыйлар иде. Бу мәртәтләргә эзләп табып, бригадага алып кайту җәфасы яңадан Гриша белән миңа төште. Моның нинди мәсхәрәле һәм авыр эш икәннән Ходай белән үзем генә беләбез. Алар минем йомшак ягымны, ягъни лагерь түрәләренә зарланырга яратмавымны беләләр һәм моны оста файдаланалар иде. Тәмам үзәгемә үткәч, мин, бөтен бригаданы шатландырып, бу бәдбәхетләргә паекны киметеп яздым. Бу "изге өчлек" завод цехларында тегесен-монысын урлап, күпмедер ризык тапса да, ристаннар казаны алар өчен төп яшәү чыганагы иде.

Озак та үтмәде, сүгенә-сүгенә минем "дуслар" да килеп җитте һәм үзләренә хәзер үк югары норма язуны таләп итте. Мин кискен рәвештә баш тарттым:

— Бригадага мөнәсәбәтегезне үзгәртмәсәгез, сезгә эштән баш тартучылар буларак, штрафчылар нормасы языла.

Алар йодрыклар һәм пычаклар белән миңа ташланды. Көтмәгәндә алар каршысына бригаданың таза һәм абруйлы егетләре чыгып басты:

— Күздән югалыгыз, хәшәрәтләр! Бригадирга бармак белән генә орынсагыз да, җиде бабагыгызга җитәрбез. Түрәләргә зарланмабыз. Тик сез эшче йодрыгының төмен ипи шүрлекләрегездә татырсыз. Моңы борыныгыгызга киртләп куегыз.

Берничә көн ачлы-туклы йөргәч, блатнойлар бирелергә мәҗбүр булдылар. Ләкин күпчелек вакытларын бригадада уздыра башлагач та, бу мәртәтләр жүнлөп эшләмәделәр, арлы-бирле буталып йөрделәр, иптәшләрен төрле этлекләр эшләргә котырттылар. Бөтен эшләре — йокы да йокы гына. Бәхеткә, бригада тупланган булып чыкты. Теге өч бәдбәхеттән кала, хәтта блатной егетләр дә акрынлап эшли башладылар, "мужиклар"дан да калышмадылар. Әледән-әле килеп йөргән түрәләр зур канәгатьләнү белән бригаданы оешканлыгы һәм хезмәтчән булуы өчен мактап киттеләр. Билгеләнгән эш күләмен тулысынча үти алмасак та, хезмәтебез канәгатьләнәрлек дип табылды. Калганы бригадирның әлегә күләмне күрсәтә белүенә бәйле иде.

Кырык ата баласы җыелган бригадада аның җитәкчесе тормыш һәм эш авырлыкларын бөтен халык белән бергә күтәргә тиеш икәннән мин беренче көндә үк аңладым. Шуңа күрә башкаларга да үрнәк күрсәтеп, тырышып йөрдөм. Нәтижәдә бригадир җилкәсенә генә төшә торган мәшәкәтләргә ял сәгатьләре исәбенә башкарырга туры килде. Дөресен әйтим, мондый тормыштан тәмам гарык булдым, шулай да беренче көннән үк үземә, бүтәннәргә куелган тәртипләргә үзгәртәргә базмадым. Иптәшләремнең кайберләре, шул исәптән Эсселевич, моның өчен мине битәрләделәр, лагерьдагыча кыланмыйсың, дип сүктеләр, минем "фидакарьлекнең" һичкемгә кирәкмәвен әйттеләр. Аклану йөзеннән, моның фидакарлык түгел икәннән, ә бәлки эш мәнфәгатьләрен күздә тотуым-

ны, байтак блатнойларны хезмәткә өйрәтүемне, "мужиклар" белән угрылар арасында азмы-күпме татулык урнаштыруга ирешүемне аңлаттым. Бер генә көшенең дә үлмәве — иң мөһиме булгандыр.

Авыр жир эшләреннән тыш, безне лагерьда туктаусыз булып торган тикшерүләр аптырата иде. Бу тикшерүләргә, гадәттә, иртән, кичке аштан соң һәм төн уртасында уздыралар. Ятакларыбыздан күтәрәләр дә баракта санылар, урамга алып чыгалар, марш белән йөрергә мәжбүр ителәр һәм яңадан санылар.

Санау нәтижеләре бу юлы туры килмәде. Безне кабаттан исемнәребез һәм формулярларыбыз буенча санадылар. Һәр формулярга бер кеше туры килергә тиеш иде. Өмдөй тикшерүләр вакытында буталчылар еш килеп чыккалады. Шундый санаулардан соң йә бер кеше артык, йә берничә кеше ким була торган иде. Безне яңадан тәмам хәлдән тайдырганчы кудылар. Кайчакта эш шул дәрәжәгә барып җитә иде ки, без йокысызлыктан, арудан иртәнге ашны ашый алмыйбыз һәм эшкә барганда юлда егылып кала идек. Исән-сау килеп җиткән очракта, үзебезнең нигез чокырын җәннәткә тиңләп дәрәжәгә җиттек. Чокырга төшү бәхетенә ирешкәч, сабылларча йокыга тала һәм җирдәге гүзәл тормыш хакында татлы төшләр күрә идек. Фәкать төш җитәрәк кенә бригадабыз эшкә керешә алды. Ял итеп, ашап алганнан соң беләккә көч керә, эшлисе килә башлый.

Беренче ял көнөндә мунчага бардык. Ул безгә чын бәйрәм булды. Әлегә бәйрәм акча һәм кыйммәтле әйберләргә урлау, мунчаның бет кыздыру бүлмәсендә киём-салымны бозу кебек яман хәлләр белән ямьсезләнмәде. Ул чакта безнең кемдер урларлык әйберләребез юк иде инде. Марксизм классиклары әйткәндәй, богаулардан башка югалтыр нәрсәбез калмаган. Шуңа күрәдер, күңелләребез көр булды.

Мунча кергәннән соң, һич көтмәгәндә, лагерьның санитария бүлегеннән шактый мәгълүматлы кешеләр белән очраштык та өч мең кешелек этабыбызның язмышы хакында төгәл мәгълүматлар белә алдык. Бу яңалыклар безне тәмам миңгерәтеп калдырды. Бәйрәм күтәрәнкеләгә һәлак булган иптәшләребезнең — казанлыларның ачы язмышы өчен хәсрәтләнү һәм йогышлы авырулар баракларында яткан дусларыбызның тормышы өчен борчылу белән алмашынды.

Нәрсә булганмы? Этап килеп җиткәннән соң икенчегә, әллә өченчегә көнне якташларыбыз арасында эч китү галәмәтләргә күрә башлый. Авыруларны хастаханәгә ябалар, ләкин авыру кимеми. Ул көннән-көн тарала бара һәм, озак та үтмәстән, бөтен этапның 60 процентын биләп ала — ягъни 1800 кеше чирли. Махсус бараклар җитмәгәнчә күрә, лагерь хакимияте гадәти бараклардан берсен йогышлы авыруларга бүлөп бирә. Безгә әлегә баракларда кешеләрнең чебен урынына кырылуын әйттеләр. Шуңа ук көнне без Эсселевич белән Казандагы беренче колониядә бергә утырган ничәдер иптәшебезнең үлүен ишеттек. Алар арасында колониянең агач киптерү хужалыгы бухгалтеры да булган. Ул акыллы һәм затлы кеше гомер буена истә калырды. Бөгелмәдә аның хатыны, балалары бар иде. Урламады, кеше үтермәде, сәясәттән ерак торды. Тиктомалдан язмыш аны Төньяк Двинага һәм Ак диңгезгә куа, кайнамаган сазлык суын эчертеп, вакытсыз гүргә кертә. Моңа кабахәт үтерү димичә ни дисең инде? Ө үтерүчегә юлбасар, талаучы түгел, ә бәлки Бөек дәүләт дип атала торган хәшәрәт бер көч. Партия һәм халык исемен калкан итеп, монда бәдбәхет чиновниклар канлы туй ясый. Алар үз бурычларын кешеләргә кулга алуда, җәзалауда һәм үтерүдә күрәләр. Һәм бу җәлләдлар шуңа дәрәжәдә суык ки, хәтта, агуын кая чәчәргә белмәгән кебек, үз-үзләрен дә үтерәләр...

Үлем безнең этабыбызны торган саен күбрәк кырды. Мәскәүдә Казан этабын Ак диңгездә калдыру турында төзелеш идарәсе Ягрин лагерьның үтенечләрен кире какканнар, шуннан соң безне беренче маршрут буенча җибәрергә әзерли башладылар. Бу вакытта этапның яртысы да калмаган иде инде. Төньяк Двина һәм Ак диңгез буе сазлыкларына элгеп, күпләр һава торышының кискен үзгәрүенә түзә алмадылар. Аларны

үлемгә сазлык суы да дучар итте. Хәтта кайнаткач та Ягрин суы әллә нинди тәмсез тәм килеп тора торган майлы сыекчага охшый. Аны эчкән кеше укшый, коса башлый.

Төрмә һәм колония белән чагыштырганда, лагерь ашханәләрендә шактый әйбәт ашаттылар. Ашханә каршында гадәттә майлы һәм тәмле камса тутырылган мичкәләр тора иде... Аны һәркем теләгәнчә алды, котелокларына, кесәләренә тутырды. Ач, газаланган кешенең гел ашыйсы килеп тора, ул ни очраса да авызына ала ич инде. Ә аннары туктаусыз су эчә, тик сусавын һич баса алмый. Баракта да, эш урынында да кайнаган су булмый иде. Табиблар, лагерь түрәләре начар су белән бергә корсаклары тулганчы тозлы балык ашауның төзелешкә килгән ач кешеләргә ни белән янавын аңлаганнардыр. Шуңа күрә “эшче көчләргә” карата мондый карашны гади генә итеп аңлатып булмастыр. Хәер, ниге дип болай да бүген-иртәгә үлсә тоткыннарны карап торырга әле ди? Катсалар катсыннар шунда. Сора гына: мондый мөһим төзелешкә менә дигән сау-сәламәт кешеләрне китереп житкерәләр. Шуннан соң мантийкка сыймаган нәрсәләр тач итеп сыя да куя инде.

Бригадагыз ничек исән-сау калды да ничек бер кеше дә үлмәде, диясезме? Мин беренче көнне үк ашказанымның начар эшләвен тойдым. Бер баракта янәшә яшәгән һәм бер кашыктан ашаган душтым Эсселевич та эче авыртуга зарланды. Санитария бүлегенә баруны мәгънәсез һәм хәвефле эш дип санадык. Сәбәбе су иде. Нишләргә? Беренче колониядәге Дзюба картның тәҗрибәсе ярдәм итте. Озак сузмыйча, квас куеп җибәрдек. Аны ясау өчен төп чимал булган икмәкне тәмәкегә алыштырып алырга, төшке аштан калган кисәкләрне җыярга, икмәк кискән җирдә коелган валчыкларны алып була иде. Беренче квас әйбәт булып чыкты. Һәм без бу эчемлекнең файдасын бик тиз белеп алдык. Тәҗрибәбез калганнарда да ошап китте. Хәтта барып чыккан уркалар да аннан йөз чөөрмәде. Эшләгән җирдә безгә прораб қазанга охшаган тимер мичкә табып бирде. Без көн саен су кайнаттык, ә кайнамаган суны бригадада эчүче булмады. Без аннары камса белән артык мавыгырга ярамый дип, барысын да кисәтеп куйдык.

Шул рәвешле бригаданы саклап калдык. Яшәү өчен көрәштә иң мөһиме — эш иде. Туйганчы ашарлык икмәк бирәләр икән, бу шул хезмәтнең нәтиҗәсе инде. Шуннан соң бер-берең хакында кайгыртышу, бер-береңә ярдәм итешү китә.

Ә мин үзем тәмам бирештем, гәүдәмне көч-хәл белән йөрерлек хәлгә җиттем. Авыр хезмәт, бригадир өстенә төшкән мәшәкатьләр, төрле ыгы-зыгы сәламәтлегемне бик нык какшатты.

...Ягриндагы хезмәт белән төзәтү лагерьы һәм бөек төзелеш белән сабуллашу вакыты килеп җитте. Безне монда очраклы рәвештә генә төшереп калдырганнар икән. Казан этабы Архангельскига килеп җиткәч, корабларга төялеп, Баренц диңгезе аша гүзәл җирләргә юл тотарга тиеш булганбыз икән без. Ә үзсүзле диңгез безне кабул итәргә теләмәгән. Шуннан соң безнең сөяк-санакларыбызны яздырып өчен Ягрин лагерьына җибәргәннәр. Боларның һәммәсе язылды, бозлар ачылды. Һәм без, корабларга утырып, яңа җирләр ачарга китәргә тиеш булдық.

6

АРХАНГЕЛЬСК “ПЕРЕСЫЛКАСЫ”. ГРУЗИН РЫЦАРЬЛАРЫ. ПОЛЯК ЖОЛНЕЖЛАРЫНЫҢ ДУСЛАРЫ ҺӘМ ДОШМАННАРЫ

Шулай итеп, июнь ахыры булдымы, июль башларымы — без яңадан юлга кузгалдык. Сакчылардан, этләрдән һәм карап-күзәтеп торучылардан кала безне һичкем озатмады. Оркестрдагы музыкачылар дәмәдә, зур түрәләр җитдиерәк эшләр белән шөгыльләнә. Алар безне яшәүдән туктады, дип санаганнардыр. Безне озатырга хәтта чабаталы, сәләмә чолгаулы келәт мөдире дә килмәде. Нәрсә сөйләп торырга — өзелеп

төшә язган үкчәләрне башмакка кагарлык итекче дә күренмәде. Жырдагы төсле: “Без диңгездәге ике кораб кебек аерылыштык”.

Чынлыкта хәлләребез яман иде. Әйткәнемчә, елап, сагынып аерылулар булмады. “Сагынырга” тиешле түрәләр безне көн саен унбер сәгать буена хәлдән тайганчы эшләткәндә, этләрдән талатканда, мылтык түтәләре белән кыйнаганда, тәүлеккә берничә сәгать буена марш басарга мәжбүр иткәндә, хәлдән тайган “өрәкләрне” йогышлы баракларга ябып куеп үтергәндә — нинди сагышлы аерылышу хакында сөйләргә мөмкин? Хәер, безнең күңелләребездә хәсрәт һәм нәфрәт хисләре тулып ташкан иде. Мондагы һәр суккан түрәләрнең кешелексезлеген аркасында без кыска гына вакытта Төньяк Двина һәм Ак диңгез буйларындагы сазлыкларда Казаннан килгән этапның яртысынан артыгын жирләп калдырдык.

Кәефебез төшенкә иде. Безне бөек илнең таныш булмаган жирләре белән танышыр өчен зур булмаган корабларга төяделәр.

Ниять, безне Архангельск портына терәлеп үк торган комлы ярга китереп бушаттылар. Монда Баренц диңгезенең бер өлешен тәшкил иткән Печора елгасы көнчыгыш тарафларына озатылырга тиешле тоткыннарның күчерү лагеры урнашкан иде. Соңрак бу этапларны Канин кебек ярымутрауларга һәм Колгуев кебек утрауларга тараттылар, Печора елгасы һәм аның кушылдыклары буйлап, Ненец милли округы һәм Коми АССРның адәм аяк басмаган почмакларына озаттылар.

Без монда өч тәүлек тордык. Шул вакыт эчендә генә дә монда төрле зурлыктагы кораблар туктаусыз кеше ташып тордылар. Зур кораблар, тоткыннар һәм төрле әйберләр төяп, көнен дә, төнен дә Баренц диңгезенә чыгалар иде.

Безне тоташлы ике катлы сәндәрәләрдән торган галәмәт олы чатырларга, сирәк кенә “вагон”нарда урнаштырдылар. Монда идән дә, ятаклар да юк иде. Жәй көне Архангельскида ак төннәр торса да, тәрәзә өчен тишәкләр калдырылмаганга, чатырларның эчендә күзгә төртсәң күренмәслек караңгылык хөкем сөрдә. Хәер, тәрәзә кебек тишәк-ярыклар калдырылган чатырларда да якты дип әйтеп булмый.

“Радио-параша” хәбәрләренә караганда, без монда торганда гына да Ак диңгез “курортында” уртача унсигез мең кеше “ял иткән”. Монда урысы да, татары, хохолы, чувашы, христианы да, католигы, мөселманы, буддисты, гомумән, коммунисты да, партиясезе, интернационалисты, милләтчесе дә — бөтенесе дә бар иде. Шундук инженерын да, эшчесе, колхозчысы, хисапчысы, казна карагы, профессиональ угрысын да — ялкауы белән уңганын да — һәммәсен дә җыйганнар... Исәпсез-сансыз адәми затлар — кешеләр, кешеләр... Ә бу кешеләрнең барчасы төрле телләрдә сөйләште. Алар берберсен аңламадылар, үз-үзләрен, илдә, дөньяда, жир йөзәндә һәм күктә бара торган вакыйгаларны аңламадылар. Моңы Инжилдәгә риваять белән генә чагыштырырга кирәк. Анда да, борынгы Вавилонда биеклегенә күкләргә җиткән манара салучыларга ачу итеп, Ходай аларның телләрен бутап үч ала. Төзүчеләр бер-берсен аңламый башлылар, һәм бу хәл аларның кыю планнарын җимерә дә куя. Ак диңгездә “ял итеп ятуучылар” да күз күрмәгән һәм колак ишетмәгән мөҗиза — яңа социалистик җәмгыять корырга алындылар. Ә бу сиңа Вавилон манарасы гына түгел шул. Әллә безне Ходай һәм аның җирдәге урынбасары шушы эшләребез өчен җәзаладымы икән?

“Пересылка” халкы арасында фәкать “халык дуслары”, ягъни уркалар гына үзләрен судагы балык кебек тоттылар. Алар күчерү төрмәсенең үзләре өчен “туган йорт” булуын яхшы аңлылар, шуңа күрә баш-күз алгач ук, кызу “эш” җәелдереп җибәрделәр дә. Илнең төрле тарафларыннан, бигрәк тә көньяк республикаларның башкалаларыннан — аерым алганда, Грузиядән, Әрмәнстан, Үзбәкстан һәм башка төбәкләрдән килгән “туристлар”ның чатырларында озын юлга чыкканда үзләре белән бик әйбәт костюмнар, тире һәм күн киёмнәр, дуңгыз мае, сыер мае, затлы эчке киёмнәр, бүреклар кебек вак-төяк һәм акча алган кешеләр шактый күп булып чыкты. Бу бәхетсезләр нәрсә булганын, үзләрен кайда һәм нигә алып баруларын белмиләр иде. Шуңа күрә аларны яңа шартлар-

да яшәргә өйрәтүче табылырга тиеш. Уркалар бу вазифаны бик теләп үзләренә алдылар.

Чатырлардагы караңгылык талаучылар һәм угрылар өчен бик уңай иде. Кыйммәтле әйберләр — акча, азык-төлек эзләп һәм хәтта гади ристан паегыннан да баш тартмыйча, алар өөрмә булып чатырларга бәрәп керәләр, кулларына нәрсә туры килсә шуны эләктереп бик тиз чыгып сызлар иде. Бу “халык” яхшы оешкан, әйбәт коралланган һәм сугышырга өйрәнгән булганга, аларга каршылык күрсәтү мөмкин түгел иде диярлек. “Син бүген үл, мин иртәгә үләргә дә өлгерермен” дигән формула уркаларның үз араларында да киң кулланыла иде. Шуңа күрә фраерларга һәм “мужикларга” нәрсә дип сөйләп торырга.

Каршылык күрсәтергә маташу талаучыларның жән ачуларын чыгара иде. Уркалар телләнеп торучыларны эт итеп кыйныйлар, ә кайбер очракларда үтерә дә иделәр.

Талаулар һәм террор Архангельск “пересылкасында” гадәти күренешкә әверелде. Түрәләр моны күрәп һәм беләп торды, ләкин бандитларга каршы бармакка-бармак сугып та карамадылар. Аларның мондый битарафлыгын сәяси тоткыннарга каршы юнәлдерелгән сәяси акция дип тә бәяләргә була. Алар безнең ише халыкның нинди дә булса канәгатьсезлек белдермәүләре өчен алдан ук куркытып-куярга теләделәр, күрәсең.

Жинаятьчеләр һәрвакыт полицай хакимнәрнең ышанычлы һәм тугры юлдашлары булды. Тоткыннарны саклау хезмәте белән лагерь талаучыларының мәнфәгатьләре берлеге монда — диңгез буенда аеруча ачык күренде. Анда-монда күчерүнең күзәтү хезмәте гадәттә тоткыннар арасынан сайлап алынган ирекле сакчыларга таяна иде. Шушы рәсми хезмәтнең угрылар төркеме белән шәһәрдә талап алынган әйберләргә сату хакында килешүләргә төгәл мәгълүм. Тоткыннар кулында калган эшкә яраклы нәрсәләргә лагерь базары суырып торды. Монда тәмәке, азык-төлек кебек вак-төяк сатып алырга мөмкин иде. Сәүдә белән күбрәк хәлсез тоткын булып кыланган блатнойлар шөгыльләнә.

Көчкә, гайрәткә, бердәмлеккә һәм оешканлыкка нигезләнган гаделлекнең мәгънәсе Архангельск-Беломорск “пересылкасында” аеруча ышандырырлык расланды. Монда башкалардан озаграк торырга мәжбүр ителгән берничә кеше безгә бер төркем грузиннар хакында сөйләде. Араларында атаклы карт большевик — Коба Джугашвили-Сталинның яшьлек дустаны, химаячысы һәм көрәштәше, СССР Үзәк Башкарма Комитетында М.И. Калинин белән бергә эшләгән Авель Енукидзеның туганнан-туган энесе дә була. Яшь Енукидзены агасы Авельның “халык дошманы” булып чыгуы һәм атып үтерелүе аркасында “эләктерәләр”. Мин Авель Енукидзе белән таныш түгел идем. Ләкин Совет корылтайларында һәм СССР Үзәк Башкарма Комитеты сессияләрендә (ул күп еллар аның секретаре булып эшләде) ясаган докладларын һәм чыгышларын бер генә мәртәбә тыңламадым. 1925 елның урталарында аны көнкүрештә череп таркалуда гаепләделәр, партиядән чыгардылар һәм Харьков өлкәсенең автомобиль юллары хужалыгы башлыгы сыйфатында Украинага жиберделәр. Тик озак та үтмәстән, ул 1937 елда зур шау-шу уяткан Мәскәү процессларының берсендә төп гаепләнүче буларак репрессиягә эләкте. Енукидзе тирәсендә кузгалган бу ыгы-зыгы мәгънәсез һәм тупас әвәләнгән иде: башында бераз гына акылы булган теләсә кем аның бармактан суырып алынганлыгына һич тә шик-шөбһә белдермәгәндер.

...Ак диңгез буена шактый зур грузин этабы килә. Яңаларның бер өлешен хәзер безнең казанлылар ауный торган чатырлардан буш урыннарда урнаштыралар. Грузиннар төркеме төрмәләрдән, ачлыктан һәм михнәтле озын юллардан артык йончымаган шат күңелле, кайгы-хәсрәткә баш бирмәүче яшь-жилкенчәкләрдән тора. Алар чатырга сөйрәләр түгел, ә бәлки шау-гөр килеп сөйләшәп, көлешәп, хужаларча атлап керәләр һәм тәмам бетәшкән тоткыннарга охшамаулары белән игътибарны шундук үзләренә тарталар. Араларында зур бәдәнле, ачык йөзле һәм спортчыларча житез бер егет башкалардан аерылып тора. Чатыр эченә таба узгач, ул сәндәрәгә зур гына биштәр һәм эчке

ягына тире куелган бик әйбәт күн пәлтә ташлый. Иптәшләренә грузинча нәрсәдер әйткәннән соң, урыс телендә чагыштырмача итеп бөтен төркем исемнән үзләре белән таныштыра. Күрешеп чыккач, грузиннарның барысы да Архангельск Вавилонын карап кайтыр өчен урамга чыгарга жыеналар. Кемдер аларны сәндәрәгә ташланган әйберләр хакында кисәтмәкче була.

— Нигә алай сөйләргә? Алай сөйләшү яхшы түгел, — диләр беркатлы грузиннар шушы кисәтүгә каршы..

— Уркалар моны белмиләр һәм белергә дә теләмиләр.

— Урласагыз начар булыр — кыйныйбыз.

Ул арада уркалар грузиннарны күзәтергә үз кешеләрен куйдылар да, тегеләр чатырдан чыгып китү белән үк сакчылар бу хакта үзәкләренә житкерделәр. Тиздән талаучылар бандасы грузиннарның байлыкларына ташланды. Кыйммәтле әйберләр — шул исәптән Енукидзе энесенең шәп пәлтәсе күз ачып йомганчы юк булды.

Әйләнәп кайткач һәм әйберләрен тапмагач, күзәл Грузия “сәяхәтчеләре” зур тавыш куптардылар. Шулай берәз шаулагач, болар тынычланып калдылар һәм урланган нәрсәләрен кайтару ниятенә керештеләр. Егетләр түрәләргә хәбәр итү фикереннән баш тарттылар. Аларның үзләре сөймәгән һәм абруе булмаган бу бәндәләр белән бәйләнәселәре килмәде. Иң элек әйберләренең кайсы чатырга эләгүен белергә кирәк иде. Моно ачыклагач, грузиннар эшкә күчәргә булдылар. Алар төркемендә “кабилә юлбашчысы” ролен уйнаган Енукидзе энекаше:

— Хәзер талаучылар чатырына барабыз! Шунда әйберләребезне кайчан кайтарырга кирәк икәнән әйтербез, — диде.

Грузиннардан кала, чатырдагы барча халык эчләрен тотып көләргә кереште. Ә грузиннар исә юлбашчыларының сүзләрен бик житди кабул иттеләр.

Грузин делегациясе килеп кергәч, чатырда кәрт уйнап утыручыларның тавышларынан кала, һични ишетелерлек түгел иде. Юлдашларына артынан ияергә һәм “тылын” сакларга кушып, яшь Енукидзе чатыр уртасына чыгып басты да:

— Без — Грузиядән килдек. Сезнең белән танышасыбыз килә. Кайсыгыз монда башлык? — диде.

— Ни кирәк? — дип сорады пахан.

— Сизнекеләр безнең әйберләргә урладылар. Ярамый! Сиз ул әйберләргә безнең чатырга кайтарып бирергә тиеш. Сизгә төгәл бер сәгать бирәбез. Кайтармыйсыз икән — кыйныйбыз!

Ул борылды да ишеккә таба атлады. Аны сызгыру, сүгенү, шаркылдап көлү тавышлары озатып калды.

Билгеләнгән вакыт узып киткәч, Енукидзе һәм аның дуслары яңадан угрылар торган урынга килделәр һәм ультиматум шартларын үтәү вакытын әйттеләр.

— Өстәмә вакыт бирелми! — диде Енукидзе.

Грузин егетләренең кулларында калган сәгатьләр талаучыларга бирелгән утыз минут урынына кырык минут узып китүен күрсәтә иде.

— Вакыт! — диде Енукидзе. — Барлык егетләребез үз урыннарында булырга тиеш. Ә без өчәүләп аларны кыйнарга барабыз.

Дошман чатырына кергәннән соң грузин эпосы рыцаре:

— Сөйләшер сүз бетте. Кыйный башлыйм! Барыгызны да, рәттән! — дип кычкырды.

Ул йөзен яшермичә һәм бернинди коралсыз алга атлады. Кирәк калса, орышка катнашып китәргә әзер булып, аны ике иптәше күз карасыдай саклады.

Грузиннарның шаяртмавын белгәч, пахан үзенең өеренә:

— Бу хәшәрәтләргә юк итәргә! — дигән әмер бирде.

Пычаклар, сәндәрәдән кадаклары белән бергә суырып алынган такталар һәм, гомумән, кул астына эләккән теләсә ни белән коралланган уркалар өере, дулкын булып,

грузин егетләренә ябырылды. Кешелек сыйфатларын бөтөнләй югалткан бу бәндәләр ямьсез сүгенәләр, маймыл кебек кыланалар һәм диваналар төсле чыелдыйлар иде...

Енукидзе һөжүм итеп килүчеләр фронты каршында туктап калды һәм бу котырган эт өеренә ямар өчен җайлы форсат көттө. Гаскәренең беренче рәтләрендә икеләнү галәмәтләрен күргән пахан:

— Куркакларның иманын укытам! — дип янады.

Моңы ишеткәч, угрылар төркеме калтыранып куйды һәм “тисә — тиенгә, тимәсә — ботакка” дигән әйтемнән чыгып, Енукидзега ташланды. Шул чакта әзерлексез, өтек һәм куркак “гаскәрне” рәхимсез рәвештә кыйный башлады. Грузин рыцаре, иблиснең үзе тарафыннан ясалган тәмуг машинасы кебек, алда очраган бөтен нәрсәне ватарга-жимергә тотынды. Кулларын, кул сыртын, терсәкләрен, җилкәләрен, аяк табаннарын, башын — җыеп кына әйткәндә, бөтен гәүдәсен эшкә җикте. Ул дошман армиясенең берничә солдатын берьюлы аударырылык итеп сугарга тырышты. Енукидзега кадар өчен дип алган пычаклар белән егылучы уркалар үзләренә һәм иптәшләренә тирән җәрәхәтләр ясадылар. Бәхетсез “сугышчылар” арасына шом салып, алар үзләре белән бергә күршеләрен дә аяктан егалар иде. Яшен тизлегендә ясалган хәрәкәтләр нәтижәсендә сәндәрә такталары да Енукидзега селтәнмичә, ә аның дошманнары сыртларын каезладылар, битләрен җимерделәр.

Бу чын мәгънәсендәгә каты сугыш булды. Берничә минуттан һөжүм итүче “армия” тулысынча диярлек күркүдан дер-дер калтырап һәм канга батып, кара шешләр белән идәндә ауный иде инде. Уркаларның аерылмас юлдашлары булган пычаклар да теләсә кайда чәчелеп ята. Мәнә шушы өемгә өстән аска карап, грузин халкы уллары басып тора. Башлыклары, сугыш кырын күздән үткәргәч:

— Мин монда сезнең генералыгызны, командующиегызны күрмим. Ул кая? Качтымы? Табарбыз! Бүген, ә бәлки иртәгә дә сезнең кыйналуга ул гаепле, — диде.

Идәндә яткан хәсрәт сугышчылар:

— Пахан, куркак түгел икәнеңне күрсәт! — дип таләп иттө.

Чатырның ерак почмагында сәндәрәдә аягын салындырып утырган бәндә, бу сүзләргә ишеткәч, торып басты да кыю гына алга атлады. Пахан дигәннәре зур бәдәнле, көчле һәм нык ихтыярлы кеше иде. Ул Енукидзега ун адымнар кала туктады, чирканып кына үзенең эштән чыгарып кыйналган гаскәренә караш ташлады һәм ачыктан-ачык мәсхәрә белән:

— Их сез, мескеннәр, бетле маңкалар! Шушы Тифлис фәраерына да көчегез җитмәде бит. Мин Тифлиста чакта мондый пижоннарның унысын бөтереп бер тишеккә тыктым. Иптәшләрең белән бәхилләш, фәраер, синең үлем сәгәтең сукты, — дип ыржайды.

Шулай дию белән пахан күз ачып йомган арада пинжәк эченнән ярты метрлы пычак чыгарды һәм Енукидзега ташланды. Кайсыдыр бер мизгелдә ул туктап калгандай булды да кизәнеп:

— Мәнә сиңа, падла! — дип үкереп җибәрде.

Бу мизгелне барысы да тын алырга да куркып көттөләр. Ләкин мәнә-мәнә эченә пычак кадалуны көткән кешенең кыланышлары күпләргә шаккатырды: ул ирененә елмая билгеләргә чыгарып басып тора бирде. Енукидзеның, сул уч төбә белән сугып, пычакны бәрәп төшерүен, ә уң кулының йодрыгы белән паханның казналарын сындыруын берсе дә күрми калды. Пахан ыңгырашып идәнгә авып төште.

— Нәрсә, дуслар! Җитәрме, әллә иртәгә тагын кабатлыйбызмы?

Шаркылдап көлә һәм шаулаша башладылар:

— Пахан, душлаш! Бу егет шаярырга яратмый.

Шул чакны гайре табигый бер хәл килеп чыкты: Пахан торды да җимерелгән авызы эченнән:

— Безне кыйнадылар — бу бик әйбәт. Без чын егетләрнең кадерен белмибез. — һәм ул Енукидзега карап: — Синең кебек гаярь егетләргә очратырга туры килгәнә юк иде

эле, — диде. — Бик шәп. Кичә сездән алган чүпрәк-чапракны бер сәгатътән кайтарып бирербез. Ә менә кыйммәтле пәлтәне төн уртасында яисә иртәгә генә китереп житкерең. Ул монда юк. Борчылмагыз, барысы да тәртиптә булып. Егетләрегезгә дә әйтегез: зонада рәхәтләнәп, беркемнән дә курыкмыйча йөрсеннәр! Сезнең чатырга тиюче булмас.

Пахан Енукидзега кулын сузды һәм мәңгә дус булырга вәгъдә бирде. Үз тирәсенә жыелган уркаларга мөрәжәгать итеп, Енукидзе дорфалыгы өчен гафу үтенде һәм дус яшәү өметендә калуын әйтте. Караклар чатыры грузин кунакларны шатланып һәм сокланып озатты.

Килешенгәнчә, бер сәгатътән соң чүпрәк-чапракны кире кайтардылар, ә төн урталарында теге шәп мех пәлтә дә иясенә иреште...

Монда сөйләгәннәрне әкият дип ышандырырга тырышучылар да табылып. Нәрсә дияргә? Минем бу язмаларым язучы әсәре түгел, аларны нәшер итү өчен дә әзерләмим, ә бәлки оныкларыма истәлек итеп һәм архив өчен калдырырга гына теләм. Әлегә графомания белән дә авырганым юк, ләкин киләчәктә безнең заманнарны өйрәнүче галлимнәргә алар фактларны һәм вакыйгаларны өйрәнәп тикшергәндә ярап куярлар, дип өметләнәм. Уркалар белән бәрелешү тарихын уйлап чыгаруның хәжәте юк. Мин Енукидзеның туганнан туган энесен күрмәдем һәм аның уркалар белән сугышуын карап тормадым, ә бу хатирәне тере шаһитлардан ишетеп, хәтеремдә калдырдым. Аның дәрәс булуына элек тә ышандым, хәзер дә ышанам. Егерме ел буена диярлек төрмәдән төрмәгә, лагерьдан лагерьга, сөргеннән сөргенгә миһнәт чигеп йөргәндә мондый бәрелешләрне шактый күрдем.

Бу күчерү төрмәсендә мин беренче тапкыр репрессияләнган полякларны очраттым. Икесе үзләрен коммунист дип таныштырдылар, калганны башлыча офицерлар һәм берничә солдат иде. Мин Польша армиясенең гитлерчылар, бераз соңрак совет гаскәрләре тарафыннан тар-мар ителүен белә идем. Польша Республикасының бу гражданны безнең "пересылка"га ничек килеп капканнар соң? Үзләрен коммунист дип атаучылар моны болай аңлаттылар. Утызынчы еллар уртасында революцион эшчәнлекләре һәм диктатурага каршы көрәшүләре өчен алар беркадәр вакыт Варшава төрмәсендә утырганнар икән. Әмма суд аларны анык бер җинаятьтә гаепли алмый һәм азат итә. Партия кушуы белән бу коммунистлар Польшаның төрле жирендә үзләренең революцион эшчәнлекләрен давам итәләр. Ялган гаепләр тагу аркасында, Польша коммунистлар партиясе таратылганнан соң, 1938 елда Коммунистик интернационалның башкарма комитеты һәм аның Мәскәүдә яшәгән житәкчеләре репрессиягә элгәләр, ә Польша компартиясе эшлеклеләренең хәле төмәм начарая. Төрле ыгы-зыгы куба, коммунистларның яңа оешмасын төзү мәсьәләсе күтәрелә. Бу эшчәнлек фашистлар Германиясенең Польша жиренә басып керү вакытына туры килә. Коммунистлар гитлерчы баскынчыларга каршы көрәшне оештыручы һәм рухландыручы көчкә әверелә. Шунысы кызганыч, Совет хөкүмәте фашистлар Германиясенең кылган эш-гамәлләрен хуплап торганга, каршылык күрсәтүне тиешенчә оештырып булмый. Өстәвенә Кызыл Армия һөҗүмнәре нәтижәсендә Польша дәүләтенең азсанлы гаскәрләре шактый гына югалтуларга да дучар ителә. Барысы да буталып бетә, кем дус, кем дошман — һич аңларлык булмый. Польша компартиясе Мәскәү эмере белән тар-мар ителүгә, аның юбашчылары репрессияләнүгә һәм Кызыл Армиянең Польша жирен бүлгәләүләренә карамастан, Польша коммунистлары гитлерчыларга каршы көрәшкә булалар. Ләкин көчләр тигез түгел иде, һәм Польша армиясе берләшмәләренең фашист гаскәрләре кулына әсир төшү куркынычы килеп чыга. Безнең әңгәмәдәшләребез хезмәт иткән частьлар ул чакта Кызыл Армия урнашкан жиргә чыгарга карар итәләр. Саф-саф булып тезелеп, кораллары һәм сугыш кирәк-яраклары төялгән олаулары белән алар фронт сызыгын үтеп чыгалар да Совет гаскәрләренә биреләләр. Солдатларны һәм офицерларны бүлеп алалар һәм тикшерү өчен лагерьларга жиберәләр. Тикшерү дигәннәре озакка сузыла һәм бирелгәннәрнең күпчелеген Советлар Союзына каршы корткычлык эше алып баруда гаепләү белән төмәмлана. Махсус

киңәшмә аларны төрлө вакытка хезмәт белән төзәтү лагерьларына җибәрүгә хөкөм итә. Солдатларның күпчелеген, хөкөм итеп тормыйча, хәрби әсирләр лагерьларына ябу белән чикләнәләр.

Өлеге ике коммунист гаепләрен инкяр итеп маташалар: "Без, коммунист буларак, фашист гаскәрләренә каршы көрәштә, ә иң кискен бер вакытта хәрби частыны Кызыл Армия урнашкан җиргә чыгарга үгетләдек", — дип баралар. Бу беркатлы бәндәләрнең "без — коммунистлар" дип күкрәк сугулары аларны шпионлыкта гаепләү һәм җәза үтү вакытын арттыру өчен нигез генә була.

Поляк офицерлары үзләрен ни өчен хөкөм иткәнне барыбер аңлый алмадылар. Аларның уйлавынча, Совет хөкүмәте хәрби әсирләр турында барлык халыкара конвенцияләргә боза иде. Чыннан да, гаять авыр шартларда Польшаның хәрби часте үз ихтыяры белән фронт сызыгын үтеп чыгып, коралларын Кызыл Армиягә тапшырды бит.

Архангельск Вавилонына эләккән бу бәхетсезләргә без нәрсә әйтә ала идек соң? Хәлләребез сезнекеннән җиңелрәк түгел дип кенә тынычландырырга тырыштык...

7

ВАВИЛОНГА МӘДХИЯ. ПЕЧОРА ТАМАГЫНА ТАБА СӘЯХӘТ. КАРЗУБЫЙ БЕЛӘН ОЧРАШУ

Архангельск порты күчерү төрмәсендәге тормыш гадәттәгечә кинәт өзәлде. Көннәрдән бер көнне безгә иртәнге аш ашаттылар, әйберләребезне җыярга куштылар һәм корабка төяделәр. Ул көннәргә кире кайтам да Архангельск Вавилонындагы өч тәүлек дәвам иткән тормышымны рәхәтләнеп искә алам. Иң элек, безне анда бер генә мәртәбә дә санамадылар диярлек. Башта хәтта: әллә безне бөтенләй югалттылармы икән, дигән уйлар да килгәләде. Бер-бер хәл булмагач дип курыккан чаклар да булды. Монда беркемне дә санап маташмауларын белгәч кенә тынычландык. Хәер, өзлексез төстә төркем-төркем кешеләр алышынып торганда, тоткыннарның төгәл баш санын алу мөмкин дә түгел иде. Шуңа күрә монда сыгылмалырак һәм максатчанрак исәп алып барылды. Башта иртәнге, аннары төшке ашны китергәч, тәмам тынычланып калдык. Ашаталар икән, димәк, безне онытмаганнар, без яшибез һәм һәр тәүлек үткән саен утыру вакытыбыз кыскара.

Вавилон безгә чатырларда кандала булмавы белән дә ошады. Кыска навигациягә исәпләнгән бу вакытлы торакларда кандалалар үрчеп китәргә өлгерә алмый, ә кешеләргә ияреп килгәннәре исә мондый климатка чыдамый иде булса кирәк. Тәмләп йокыга китеп барганда үзеңне шушы канәчкеч хәшәрәтләр талап уятмасын белүнең нинди зур шатлык икәнен үзе кичергән кеше генә аңлый ала. Монда безнең төркемнән бер кеше дә таламадылар, бу да безнең кәефне күтәрде. Һәм без инде үзебезне бәхетнең җиденче катындагы кебек тоя башладык. Дөрөс, Иблис дигән имансыз ара-тирә койрыгын болгап килә дә, маймылдай кыланып, нечкә тавыш белән: "Нәрсә, хәтерегезне эт яладымыни? Күзләрегезне ачарак төшегез дә үзегезнең байлыгыгызга карагыз. Бетегез дә юк бит. Хәтта иң мөскен һәм мәхлүк карак кызыгырлык нәрсәгез бар соң? Ә ипи кыерчыгын сез күз ачып йомганчы кабып йотасыз, шуңа күрә аны ничек урлыйсың. Сез үзегезнең күптән талануыгызны оныттыгызымыни? Хәзер сез корольлеген, холкын, акылын югалткан шәрә корольләр белән бер. Ак диңгез ярында киләп сарып йөрисез дә таланмавыгызга шатланасыз", — дип көлә.

Иблис малае бәлки хаклы да булгандыр. Әмма шулай да Ак диңгез ярлары буйлап әллә кайларга кадәр җәелеп киткән галәмәт зур Вавилон зонасын аркылыга-буйга иңләп сәйран кылып йөрү һәм чүпрәк-чапракны урламадылармы икән, дип кайгырмау җан рәхәте бирә иде. Монда Вавилон "халкының" тагын бер өстенлегә хакында әйтеп китми булдыра алмыйм: кайда теләсәң, шунда бару мөмкинлеген күздә тотуым. Без Бөек

шәһәрнең төньягынан көньягына, көнчыгыштан көнбатышка һәм кире тәртиптә жаныбыз теләгәнчә — рәхәтләнеп йөри ала идек. Бездән беркем дә паспорт һәм тору урынына теркәлүбезне сорамады, һичкем безнең шушы чәчәк аткан ил территориясә буйлап иреккә рәвештә хәрәкәт итү хокукын шик астына алмады.

Тагын бер матур хатирә: безне монда эшләргә мәҗбүр итмәделәр һәм һични сорамадылар. Бу гына да түгел, безне ашаттылар һәм шактый әйбәт ашаттылар. Өстөндә Ерак Көнчыгыш сөләйман балыклары кисәкләре йөзеп йөргән тары өйрәсенең төмен мин әле бүген дә яхшы хәтерлим. Озак аунап йөрүдән кибә башлаган сөләйман балыгын Ерак Көнчыгыштан Ак диңгез буйларына кадәр ни өчен ташып йөрүләрен аңлап җиткерә алмадым билгеле, әмма ул балыктан пешерелгән ашның һәм ботканың бик тәмле булуын нык үзләштердем.

“Ходайның кошлары чәчмиләр дә, урмыйлар да, ләкин тук булалар”, — дигән сүзләргә Изге китаптан укып беләм. Кызганыч, тик Инжилдә язылганнар белән Беломорск “пересылкасы” арасында бер генә охшашлык та юк. Без, чыннан да, өч көн эшләмәдек, юлда саналдык. Тормыш мәшәкәтләренә баш-аягы белән кереп чумган администрациянең безне нинди дә булса эшкә кушарга вакыты җитмәгәндер инде. Ө чагыштырмача яхшы ашатуларын безне Баренец диңгезе аша ерак юлга әзерләүләре дип уйларга кирәк. Түрәләр бөтенләй бушка килгән эшче кулларны адәм чыдамаслык авыр хезмәт өчен саклап калырга теләделәр булса кирәк.

Ө хәзер корабтагы хәлләргә күз салыйк. Баштан ук ачыклык керттик: тоткыннарны ташый торган суднолар пассажир һәм хәтта товар-пассажир судноларына бөтенләй охшамаган. Болар — трюмнарына күп катлы сәндәрәләр җайлаштырылган гадәти йөк ташучы кораблар. Мондый трюмнарны төрлек, балык һәм теләсә нинди башка товар ташу өчен көйләве берни тормый.

Безне кертәп яккан трюм озынча спиральга тартым иде. Эчтә, хәтерем ялгышмаса, дүртме-бишме катлы сәндәрәләр тезеләп киткән. Спиральләр арасында тар гына такта сукмаклар салынып, шулар буенча астан өскә дә, өстән аска да күтәрелергә һәм төшәргә мөмкин. Өске палубада кораб командасы, сакчылар, хужалык келәтләре, ашсу пешерү бүлмәсе, бәдрәф һәм башка хезмәтләр урнашкан. Читтән карап торучы булса, ул безнең трюмны шакшы базында мыж килүче сары, нәжес кортларына тиңләп иде. Табигатьнең иң олы ижаты булган затны — Кешене шул дәрәжәгә төшерергә дә мөмкин икәннен һичкайчан башыма китермәгән идем.

Өлеге нәжес базында саф һава белән тәэмин итәрлек һава өрдергечтә, башка берәр җайланма да юк иде. Тышка чыгар өчен палубага йөрисең. Трюмнан анда күтәрелә торган баскыч берәү генә. Хәлсезләнгән кешеләр аннан ничек җитте шулай гына менә алалар: бармак калынлыгындагы пычрак каткан баскычлар сабындай тайгак. Палубага берьюлы икешәр кешене генә чыгардылар; тизрәк йомышыгызны үтәгез, юыныгыз, дип ашыктырып, төрткәләп тордылар. Бәдрәф җайсыз, пычрак һәм тайгак булганга, өстәвенә сакчылар акырып-бакырып торганга күрә, күпләр олы йомышларын башкара алмадылар, җиңеләп калган очракта да, шуып китеп, аякларын бәдрәф тишегенә тыгып алдылар һәм баштанаяк нәжескә буялып, сүгенү сүзләре ишетеп, ә еш кына кыйналып, үз ятакларына барып аудылар. Трюм тишегендә чират көтеп басып торуы болай да хәлсезләнгән кешеләргә тәмам эштән чыгарды. Тоткыннарның кайберләре, чират җиткерә алмыйча, асларына жибәрделәр, бу хәлдән оялып һәм куркып, нәжестән ничек арынырга белмичә, сәндәрәләренә барып аудылар. Ахыр чиктә сакчылар трюм тишегендәгә чиратны бетерүгә ирештеләр, тоткыннарның күпчелеге йомышын трюмда, караңгы урыннарда, коридорда үти башлады.

Шушы коточкыч базга куып ябылган кешеләрнең нинди сасыда яшәүләрен хәзер күз алдына китерүе дә кыен. Аларның инде уйларга һәм хыялланырга, каршылык күрсәтергә, ни дә булса эшләргә хәлләре дә, теләкләре дә калмый иде. Үләргә хөкем ителгәннәр арасынан бик азлары гына, көзгә чебеннәр кебек, әйләнмәле сукмакларынан шуыштылар, төннәрен (көндөз безне трюмнан гомумән чыгармадылар) авырлык

белән генә күтәрелеп, ничек житте алай йомышларын йомышладылар, сихерләнгән төсле, якты төньяк күген күзәттеләр яисә айның диңгез дулкыннарында чайкалган алтын нурларына карап тордылар. Эсселевич белән без кайчакта берничә генә минут булса да палубада тору бәхетенә ирешкәләдек. Бу безнең иң шатлыклы мизгелләребез булып истә калган.

Юлда су эчү һәм туклану иң авыр мәсьәлә булды. Исерешеп беткән тәкәллефсез сакчылар тоткыннарға җибәрелгән азык-төлекне “сулга” озатуны хуп күрделәр. Дәрәс, су белән сәүдә итмәделәр, аны җитәрлек итеп әзерләргә оныткан булып чыктылар.

Ә хәзергә... Бүген ашатырлармы? Эчәр өчен бакка су салырлармы? Аны палубага чыга торган тишек янына куйганнар. Баренец диңгезенең иксез-чиксез киңлекләре буйлап сәяхәт иткәндә безне ничә тапкыр ашатканнардыр, төгәл генә әйтә алмыйм. Ә хәзергә без өченче тәүлек йөзәбез. Башта үтереп ашыйсы килү генә хәтердә калган. Беренче көнне ашказаны борып-борып авыртты, ә соңрак кисеп-кисеп ала башлады. Шулай да безне Печора почмагына килеп җиткәнче ашаттылар.

Корабта уркалар белән бәйлә бер хәлне искә алырга онытканмын икән. Юлга гына чыккан бер мәлне палубада йөрәп, аска төшөп килгәндә кинәт кенә ниндидер бер усал нәрсәнең иңемә ишелеп төшүен тойдым. Егылдым. Аңыма килгәч, үземә ябышкан Карзубыйны күрәп алдым. Аның болай да чиркангыч йөзә ачудан чалшайган, авызыннан атныкыдай эре тешләре ыржаеп тора, үзе туктаусыз сүгенә. Ул минем сыртыма менеп атланып, муеныма, кабыргаларыма йодрык төя иде.

— Син нәрсә, тилердеңме әллә, Карзубый? — дип кычкырдым мин аягыма басып һәм тегене идәнгә түңкәйтеп.

— Үтерәм, гад, контрик...

Котырылган Карзубый туктаусыз әшәке итеп сүгенә иде. Эшне татулык белән хәл итәргә соравымны ул куркаклык дип санады һәм, йодрыкларын йомарлап, яңадан миңа ташланды. Сакланырга туры килде. Мин сугышырга яратмыйм, хәтта балачагымда да кешегә бармак белән дә чиерткәнем булмады. Ләкин Карзубыйга гына көчем җитә иде. Ул исә һаман бәйләнүен дәвам итте. Күтәрелеп карасам, мин спиральнең бу җирендә сәндерәләрдә аякларын салындырып утырган бер төркем блатнойларны күрдем. Алар авыз ерып, Карзубыйны котырталар иде. Эшнең үземне канга батырып кыйнау белән тәмамланачагын аңладым, шуңа күрә үзем дә һөжүмгә күчтем. Карзубыйга каршылык күрсәтә-күрсәтә үзәбезнең “мужиклар” ягына таба авыша бардым. Аңа бер мәртәбә яхшы гына тамызгач, алдымда кинәт кенә Николай Японцев пәйда булды. Бу яшь, көчле һәм чибәр егеттән киләчәктә Пахан үсеп чыгарга мөмкин иде. Ул минем кулларымны тотып алды.

— Николай, эш нәрсәдә? Кулларны җибәр дә ни кирәген әйт.

— Менә нәрсә кирәк! — дип, Японцев башы белән минем ияк астыма орды да идәнгә егып салды.

Көтмәгәндә һәм шактый әйбәт сукты. Әле ярый теш казналарым үз урынында калды, кан-фәлән дә чыкмады. Торып баскач, Японцевның күзенә туп-туры карадым да тыныч кына:

— Син шома, көчле егет икәнсең. Тик көчеңне мондый вак-төяккә әрәм итмә инде. Минем сиңа көндәш булмавым күренеп тора ич.

Белмим, тагын нәрсә булыр иде икән? Николай миңа сүз беләнме, йодрык беләнме җавап бирергә өлгергәнче, өстән ике тавыш ишетелде:

— Син нәрсә, Николай? Тилердең мәллә? Намусың бармы, юкмы? Булган булса, Ягрин лагерында үзеңне күпме коткарып калган кешегә сукмас идең, — диде кискен итеп Эсселевич.

— Туктагыз! Бу чыннан да блатнойга лаек эш түгел, — диде Ягрин лагерында бөтен этләрнең өнен алган Жуков, ягъни пахан.

Каушап калган Коля Японцев миңа, Эсселевичка һәм Жуковка карады да уңайсызланып җилкәләрен җыергач, китеп барды.

ПЕЧОРА БУЙЛАП. КАҺЭРЛЭНГЭН УРЫН. ДОКТОР КРАМОВ

Бер көнне иртән иртүк корабыбыз туктап калды. Ярты сәгатътән соң палубага чыгарга әмер бирделәр. Кешеләрне ярга төшерү, тоткыннарны санау ике-өч сәгать буюна сузылды.

Палубага чыккач, корабның Печора тамагыннан ерак түгел генә бер урында якорьда торганын күрдек. Бу тирәдә пристаньнәр юк иде. Палуба астында бүрәнәләр бәйләп трап салганнар. Менә шул күпер аша тирән урыннарны кичтек. Аннары су ерып барырга туры килде. Без баштанаяк чыланып беттек һәм туңып калтырандык. Күк йөзен болытлар баскан, коеп яңгыр ява. Ышыкланып торырга ни чатыр, ни әвәслек юк. Яр кашында агач һәм утын складлары күренеп тора. Үзебез жылыныр һәм киёмнәребезне киптерер өчен берничә урында учак ягып жибәрергә дип, берәз утын сорыйбыз. Сакчылар бу гозеребезне кискен рәвештә кире кактылар.

Безне төшереп калдырган урыннан ерак түгел Ненец милли округы үзәге — Нарьян-Мар тора. Башлыклардан безне ашау-эчү һәм кайнар су белән тәэмин итүләрен сорыйбыз. Мөмкин булганча вәгъдә бирәләр, ә хәзергә тәртип сакларга, шаулашмаска кушалар.

Тоткыннардан оештырылган хезмәт күрсәтүчеләр корабтан ярга иске соры полотнога төрөлгән, бауларга бәйләнгән ниндидер озынча төргәкләр ташый башладылар. Төргәкләр шушы очрак өчен махсус ясалган үтә гади носилкалар өстендә яталар иде, күрәсең. Күңелгә: “Болар корабта үлгән тоткыннар түгелме икән?” — дигән шик-шөбһә килде. Аларны әлегә тере калган тоткыннарны ярга төшергәч жыеп алганнар булса кирәк. Кемнәр алар? Кайдан? Халык дулкынлана башлады:

— Носилкаларга куелган төргәкләрдә нәрсә? — дип сорадык.

— Анда сезнең эшегез юк. Комдагы сызыктан чыгасы булмагыз! — дип жикерделәр.

— Аларның үлгән тоткыннар икәннән беләбез. Исемнәрен әйтегез. Бәлки танышлар, дуслар бардыр...

— Дәш-мәс-кә! Якын килмәскә! Югыйсә атабыз!

— Аларны сез, сакчылар буып үтердегез... Жәлладлар! Шикаять бирербез! — дип шаулаштык.

Сакчы һавага атып жибәрде. Бу тавышка берничә сакчы йөгереп килде. Өллә каянгына овчаркалар килеп чыкты. Без аларны әлегә кадәр күрмәгән идек. Алга сак башлыгы чыгып басты да:

— Нинди шау-шу? Сөйләшүләргә туктатыгыз! Кисәтеп куям: тәртип бозучыларны шундук атып үтерәбез!

Янаулар шау-шуга күмелеп кала. “Үтерүчеләр”, “угрылар, караклар” дигән сүзләр яңгырый. “Тоткын паекларын сатып эчтегез дә, хәзер безне юеш комда ачтан катарга мәжбүр итәсез!..”

Каравыл башлыгы сакчыларны жыйды да:

— Пли! Залп, тик һавага! — дип боерды.

Һәм яңадан — кисәтү, яңадан — янаулар. Тоткыннарның ярсуы басыла төште. Алар, сызыктан читкә чыкмыйча, юеш комда корырак урын эзләргә керештеләр.

Вакыт уза торды. Яңгыр туктады. Тарала башлаган болытлар арасыннан кояш күренде. Берәз жылытып жибәрде, күңелләр күтәрелеп китте. Көннең икенче яртысында күк йөзе болытлардан тәмам чистарды да, чып-чын жәй кайтты. Ком да жылына башлады, кешеләрне йокы басты. Күпме йоклаганмындыр — белмим, әмма шунда:

— Карагыз әле — кораб! — дигән сүзләр ишеттем.

— Чыннан да — кораб! Безнеке төсле үк кораб!

— Безнең ише тоткыннарны алып киләләр инде...

— Менә шәп! Болай булса, социализм эше тәмам һәм какшамас рәвештә җиңеп чыга инде!

Бу тавышлардан йокым бөтенләй ачылды. Торып баскач, чыннан да офыкта ике кораб күрдем. Кич белән аларны бушатырга өлгерделәр һәм тоткыннарны безнең яндагы бер җиргә урнаштырдылар. Бу озын кыш буена эшче көчләрен югалтып бетергән хезмәт белән төзәтү лагерьларының яңа корбаннар саравынан башканы белгертми иде.

Тоткыннар төягән кораблар монда трюмнардагы нәрсәләрне озака сузмыйча баржаларга төярлек һәм аннары Печора буйлап, тиешле урынга килеп җитәрлек итеп йөрергә тиешләр иде. Тик бу исәпләр барып чыкмады: безне Печора тамагында бушаткан вакытка баржалар килеп җитмәде. Өч көн һәм өч төн буена без комда аунадык. Безне билгеләнгән урынга алып китәргә тиешле баржалар фәкать дүртенче тәүлек дигәндә генә килеп җиттеләр.

Бу өч тәүлекне корабның сасы трюмында аунаудан да кыенрак уздырдык. Нава тотрыклы түгел иде. Көне-төне яуган яңгырлардан без тәмам манма чыланып беттек. Төnnәрен аеруча яман иде. Бердән, адәм чыдамаслык суык; икенчедән, ачлык. Өч тәүлек буена безгә тәгам ризык та бирелмәде. Бу михнәтләргә түзә алмагач, фетнә күтәреп карадык. Табигый ки, чебен дулап тәрәзә вата алмый. Безне дә бик тиз бастырдылар. Шулай да дүртенче тәүлек дигәндә ипи өләшеп чыктылар. Аннары баланда белән ботка да килде. Ничек кирәк алай тамак ялгагач, безне баржага төйи башладылар. Ачлыктан, суык тиюдән, хәлдән таюдан һәм өлешебезгә тигән башка бәла-казалардан күпләр, бик күпләр аякка басып торырлык хәлдә түгел иде. Печора комы белән бик рәхәтләнеп хушлаштык һәм ичмаса баржаларда жылынырбыз, дип уйладык.

Безнең кораб белән килгән этапны тулысы белән җиде баржага төяп бетерделәр. Аның трюмында дүрт рәт итеп ике катлы сәндәрәләр куелган иде: икесе стенаһар буенча, икесе — трюмның уртасында. Монда корабтагыдан да тыгызрак, бөркүрәк һәм караңгырак иде. Тозлы сулы диңгез киңлекләрендә йөзмичә, Печораның төче сулары буйлап сәяхәт итсәк тә, эчәр су мәсьәләсе бөтен кискенлегә белән алга килеп басты.

Шушы җанвар өнөнәң без урнашкан бүлегендә гажәеп төрлө һәм кызыклы халык җыелган. Дөнъя күргән егетләр кай арададыр баржаның стенаһарын тикшереп чыктылар һәм нечкә такталар белән генә тышланган берничә урын таптылар. Буксирлар баржаны сөйрәп юлга чыгуга, осталар эшкә кереште. Трюмга саф нава һәм яктылык керерлек итеп, берничә тишек уелды. Суны да шуннан алдык. Бу “ачышыбызны” тирән сер итеп саклап, түрәләрдән берәрсе кергән очракта тишекләргә шундук томаларга дип килештек. Безнең бәхеткә, мондый саклык чаралары кирәк булмады. Хәтерем ялгышмаса, ике ай йөзеп, безнең янга төшкән бер генә сакчы да булмады. Хәер, Баренец диңгезендә йөзгәндә дә кораб трюмына бөтенләй кереп карамадылар. Моның сере гап-гади иде: караңгылыктан һәм сукмакларның буталып беткән булуыннан файдаланып, тоткыннарның аеруча явыз һәм вәхши төрмәчеләргә ботарлап ташлау очраклары да булгалады. Шул рәвешле, гадәттән тыш хәл килеп чыкмаганда тоткыннар ябылган тәмугка төшмәскә, дигән язылмаган кагыйдә барлыкка килә.

Диңгездә йөзүгә караганда баржа трюмында сәяхәт итү безгә күңеллерәк булып чыкты. Күршеләремнең һәм иптәшләремнең тапкырлыгы аркасында без, тулысынча булмаса да, Печорадагы тормыш манзараларын, гажәеп матур һәм мәһабәт нарат урманнарын, үз гомеребездә очратырга туры килмәгән гүзәл кошларны, сайлыктарда уйнаган балык көтүләрен, яр буендагы камыт аяклы аюларны, безнең баржаны озатып калган боланнарны күрү бәхетенә ирештек. Печора буйлап өскә күтәрелә барган саен табигать фәкыйрьләнә барды. Ул, сихерчә кебек, гүзәл ханбикәдән йөзеннән нур качкан корткага әверелде. Без тундра яисә урман-тундра патшалыгына аяк бастык, күрәсең.

Ике атнадан артык йөзеп, кешеләр яши торган гади авылларны күрмәдек диярлек. Аның каравы, безнең кебек бәхетсез тоткыннарны яшергән биек агач коймалар, сак

манаралары адым саен очрап торды. Ләкин бу корылмалар әкияттәге сихерләнгән үлешәһәрләрне хәтерләтә иде. Кешеләре күренми, шылт иткән тавыш та ишетелми. Тик кайчакта гына ялгыз сакчының кара шәүләсе күренеп китә. Ике яки өч баржаны тартып барган буксир сирәк кенә ярга туктала һәм ягулык ала иде. Ә без монда да эшсез ачык авызларны, вак-төяк сатучыларны күрмәдек. Ярда эшен бетергәч, буксир трюмнарына тере, ләкин өнсез кешеләр төялгән баржаларны сөйрәвен дәвам итә. Фәкать бер урында гына ул күршәдәге баржаны причалга этеп китерде һәм аны шунда калдырды. Без ярдан, дөрөсрәге, причалдан баржа палубасына НКВД формасындагы берничә хәрби-нең менүен күрдек. Аларны сакчылар каршылады һәм болар, кул хәрәкәтләренә караганда, ни хакындадыр кызып-кызып сөйләшә башладылар. Без алга таба киттек. Юлда барганда сакчыларның үзара сөйләшүеннән ярда калдырылган тоткыннар баржасының Воркутпечлаг системасына караган Еджит-Кырта күмер шахтасы һәм лагерь бүлекчәсе башлыгына тапшырылуын аңладык. Шул чакта үзәбезне йөзләгән мең кеше "коммунизм мәктәбе" уза торган гаять зур хезмәт белән төзәтү лагерьына китерүләрен төшендек. Йөзләгән мең совет кешесе башларын салган иң каһәрле урыннар буларак, бу лагерьны бөтен ГУЛАГ империясендә бик яхшы беләләр иде.

Нишлисең, без күрәсен, кем күрсен... Баржабызны озата барган сакчылар кешелекләрәк һәм намуслырак булып чыктылар. Безне көнгә өч мәртәбә даими ашаттылар. Әйбәт үк түгел-түгелен, тик бөтенләй үк начар дип тә булмый. Ристан һәрвакыт ач, кая гына барса да, аның кара сакалы үз артыннан калмый. Баржадагы ачлыкны кораб трюмын һәм Печора тамагында без кичергән михнәтләр белән һич тә чагыштырырлык түгел. Казна икмәген урламаган сакчыларга рәхмәттән кала сүз әйтерлек түгел.

Көн артыннан көн үттә. Жәйнең дә икенче яртысына кердек. Ак төннәр дә тәмамланды, кояш төнгә офыкка кача башлады. Яңгырлар күптән яумый инде. Хәзер форсат чыккан саен, йолдызлар тулы төньяк күгенә карап хозурланабыз...

Йолдызлы төньяк күгә белән танышканнан соң, иртән безнең кәрван Усу тамагына килеп житте. Баржалар кәрванында калган барлык тоткыннар ярга чыктылар, монда тикшерү һәм яңа этапларга билгеләү булды. Шунда ук, турыдан-туры яр буенда, безне ашаттылар, авыруларга медицина ярдәме күрсәттеләр, ә эшкә ярамаганнарны лагерь хастаханәсенә дә озаттылар. Барча баржалар бушатылып беткәч, Печора буйлап узган сәяхәтебезнең коточкыч нәтиҗәләрен күрдек.

Безнеке белән янәшә торган баржаны бушатканда, аннан егермедән артык мәет алып чыктылар. Күпләр үзләре генә йөрерлек хәлдә түгел иде, андыйларны носилкаларга салып, гаять зур карантин чатырына җибәрделәр. Калганнарның да хәле бик мөшкел иде. Башка баржаларда да мәетләр һәм тере мәетләр аз булмады. Ә режим кагыйдәләрен бозып, үзләренең тораclarын, ягъни баржа трюмнарын яктылык, саф һава һәм чиста Печора суы белән тәзмин итә алган безнең һәм тагын бер баржаның хәле берәз яхшырак иде.

Этапны кабул итүче Усу тамагы табиблары арасында һич тә көтмәгәндә Казан табибы Крамовны очраттым.

— Сөз монда ничек эләктегез? — дип сорыйм.

— Мине Кировны үтергәннән соң — утыз бишенче елның башында кулга алдылар. Хөкем итмәделәр, "эш" ачмадылар. Махсус киңәшмә биш елга хөкем итте, аны тугызга, тагын биш ел өстәделәр дә кул куярга куштылар.

— Этапларны еш каршылышсызмы?

— Еш, бик еш. Монда безнең кебекләр сансыз килә. Берсе дә кире әйләнәп кайтмый диярлек.

— Ә бүген каршылаган партияне нишләтергә уйлыйлар?

— Аны да шушындый ук язмыш көтә, — диде ул берәз уйлап торгач. Озақ сөйләшәргә вакыт калмаган иде һәм ул ашыга-ашыга: — Мин сезне кай тарафка җибәрүлә-

рен чамалыйм. Адам аягы басмаган жирләр, аннан әйләнәп кайтмыйлар. Шуңа күрә хәзер үк авыруга сабышыгыз. Мин сезне хастаханәгә сала алам. Аннары сезне нишләтергә икәнән уйлашырбыз. Моны ихлас күңелдән киңәш итәм.

— Сез миннән башка да михнәт, хәсрәт кичергән инде. Миңа ярдәм итү сезгә начарлыктан кала бернәрсә дә китермәс. Мин үзәбезнекеләрдән калмыйм инде.

Кул бирештек тә хушлаштык. Мәңгегә!

Доктор Крамов белән очрашу хәтеремне кузгатты. 1928—1930 елларда миңа Казандагы промышленность районнарының берсендә — Елга аръягында ВКП(б)ның район комитеты секретаре булып эшләргә туры килгән иде. Фабрика һәм заводларда эшчеләр белән сөйләшкәндә мин Гладилов урамында урнашкан Елга аръягы хастаханәсендә эшләгән бу табибның осталыгы һәм кешелекле булуы хакында ишеткән идем инде. Аны аеруча хатын-кыз хөрмәт итте. Ул аналарга гына түгел, ә балаларга да бик теләп медицина ярдәме күрсәтте. Ул чакта яхшы балалар табиблары бармак белән генә санарлык булганга күрә, эшчеләр аны “Крамов үзе”, “безнең Крамов”, “безнең доктор” дип йөрттеләр. Мәнә дигән терапевт буларак, ул туберкулезны билгеләү һәм дāvалау буенча атаклы белгеч иде. Ул чакта туберкулезны дāvалау авыр, ә доктор Крамов ише белгечләр бармак белән генә санарлык иде. Аңа хезмәттәшләре дә зур бәя биреп, төрле катлаулы консультацияләргә еш чакырдылар.

Крамов кебек атаклы табибның эшләве белән безнең район башкарма комитеты бик горурлана иде. Бервакыт хастаханәгә барып кердем дә аның белән таныштым. Авыруларны кабул итү вакыты тәмамланган чак. Крамов үзе һәм хезмәте хакында сөйли башлады. Аның туберкулез проблемаларын өйрәнүе, диссертация язуы турында да шунда белдем. Ә диссертациясен һаман яклы алмый икән. Шуның аркасында ул әлеге мәсьәләне махсус институтта өйрәнүдән дә махрүм калган булып чыкты.

— Иптәш Крамов, фән белән шөгыльләнәргә Сезгә нәрсә комачаулый соң? — дип сорадым.

— Элеккеге гөнаһларым, — дип җавап бирде ул. 1923 һәм 1924 елларда ул студентларның партия җыелышында Троцкийның сәяси мәсләген яклап чыккан булган икән. Миңа шул хакта сөйләде. — Ә аннары тагын бер җыелыш булды. Мин үземнең хаталанып тавыш бирүемне таныдым һәм Троцкийның хатын гаепләп чыктым. Әлеге җыелышта мине, Троцкийны хуплап тавыш биргән һәм аннан баш тарткан тагын берничә студентны партиядән чыгардылар.

Ул шушы ук елда медицина факультетын тәмамлый. Аны үзәк тирәсендәге эре шәһәрләргә җибәрмиләр, шуңа күрә Крамов зур булмаган хастаханәләрдә һәм поликлиникаларда эшләргә мәҗбүр була. Үжәтлеге һәм тырышлыгы нәтижәсендә туберкулез белән көрәшүдә шактый тәҗрибә туплый. 1927 елда аны көтмәгәндә кулга алып, троцкийчылыкта гаеплиләр дә җәһәннәмдәге бер хастаханәгә сөргенгә җибәрәләр. Ләкин ул монда да кул кушырып утырмый, диссертациясен язып бетерә. Аны ничек кулга алган булсалар, шулай көтмәгәндә азат та итәләр. 1928 елның көзендә ул Казанга әйләнәп кайта һәм Елга аръягы поликлиникасында эшли башлый. Диссертациясен якларга омтылыш ясап карый, тик барча омтылышлары да уңышсыз тәмамлана. Күренекле галимнәр аның хезмәтен хуплыйлар, югары бәя бирәләр, әмма эш яклауга һәм авторына фәнни дәрәҗә бирүгә килеп терәлгәч, барысы да тукталып кала. Крамовның аптыраулы сорауларына каршы җилкәләрен җыерып, йөзләрен чытып җавап бирәләр, ярдәм вәгдә итәләр...

Ничектер бервакыт фатирыбызга Республиканың туберкулезга каршы көрәшү диспансеры директоры — профессор Мостбаум кәргән иде. Хатыныма йомышы төшкән икән. Алар җәмәгать эшләренә кагылышлы мәсьәләләр хакында сөйләштеләр. Шул чакта мин Крамовны искә төшердем. Ул үзенә адвокат булуны сорамаһа да, мин популяр табиб һәм диссертация яклау уңаеннан килеп чыккан кыенлыклар хакында Мостбаумга әйтеп карарга булдым. Ул мине диккат белән тыңлап торды, ә сүзем беткәч, көлеп җибәрде. Тик гажәпләнүемне күреп:

— Мин Крамов белән күптән түгел генә таныштым. Аны туберкулез авыруы өлкәсендә зур белгеч һәм галим сыйфатында беләм. Гаҗәеп сәләтле, кыю кеше. Ләкин бәла шунда: аны берничек тә безнең диспансерга күчереп булмый, — дип акланьрга ашыкты.

— Нәрсә комачаулый соң?

— Крамовның студентлар жыелышындагы яшьлек хатасы. Хәер, ул моны күп тапкыр таныган да инде. Аннан килеп, бу ялгышның медицинага бернинди катнашы юк.

— Ә сез бу хакта тиешле органнарда сөйләшеп карамадыгызмы соң?

— Нәкъ менә шунда аңа карата тискәре мөнәсәбәт күрдек тә инде.

Шул рәвешле Крамов барыбер диссертациясен яклый һәм үзе өчен кызыктырак булган эшкә рәхсәт ала алмады.

...1943 елның кышындамы соң, әллә 1944 ел башындамы мин Интада барак сыман ярым-йорты землянкада озын өстәлдә арпа кофесы эчеп утырам. Лагерьда танышып киткән дустым Алексей Данилович Митясов миңа үзенең 1913 елда Германиядә күргән хәлләрен сөйли, ә мин рәхәтләнеп тыңлап утырам. Митясовны яшь инженер сыйфатында Крупп заводлары белән танышырга дип җибәргән булганнар. Әңгәмәбез шулай җай гына бара. Кинәт арттан үтә дә таныш тавыш ишетеп алам:

— Павел Васильевич, Сезне монда нинди җилләр ташлады әле?

Гаҗәпләнмәскә күптән күнеккән идем инде. Ә кочагын җәеп каршыма килгән Геннадий Николаевич Щеперинны күргәч гаҗәпләндем дә, шатландым да. Аны авыл хужалыгы банкы директоры сыйфатында эшләгән чагыннан ук белә идем. Аннары аны Казаннан Актаныш район партия комитеты секретаре итеп җибәрделәр. Өлкә комитеты вәкиле буларак, мин Актанышка еш йөргәләдем. Без аңлашып эшләдек һәм бик тиз дуслашып киттек. Ул Казанга килгән чагында да миңа сугылып чыкмыйча калмады. Һәм менә — яңа очрашу. Шартлары гына бүтәнчә. Ул үзен бәхетле дип санып, чөнки аны партия активистларын кулга алу һәм юк итүнең беренче дәһшәтле дулкыннары басыла төшкәч эләктерәләр. Шунның аркасында Махсус киңәшмә аны фәкәть биш елга хезмәт белән төзәтү лагерьларына хөкем итә. Еджит-Кырта дигән җиргә сөрәләр һәм лагерь белән шахтаның өлкән икътисадчысы итеп калдыралар. Еджат-Кыртның башлыгы Зубков аңа ышаныч күрсәтә башлый, башта Щепериннан сакчыларны ала һәм аннары аны үзенең төп киңәшчесе итә. Еджит-Кырта Воркутпечлагтан аерылган Инта лагерьына карый иде. Шулай итеп, өлкән икътисадчы Щеперин Еджит-Кырта комплексы эшчәнлегенә хакында хисап белән безнең тарафларга — Интага килеп чыккан икән. Безнең землянканы тоткын Щеперинга кунакханә сыйфатында тәкъдим иткәннәр. Өске сәндәрәлەرگә кырын ятып, без хатирәләргә бирелдек, бәхәсләштек, вакыйгаларга үз бәябезне бирдек... сүз тоткыннарның 1942 елда Воркута һәм Инта районнарында булып узган чуалышларына һәм хәтта баш күтәрүләренә дә кагылды. Имеш-мимешләрдән кала, мин бу вакыйгалар хакында бер нәрсә дә белми идем. Щеперинның сөйләвенә караганда, аның башлыгы Инта комплексында һәм аның тирәсендә хәрәкәт итүче гаскәри частьларның һәм башка оператив төркемнәрнең командиры итеп билгеләнгән булган. Жәза отрядлары алларына куйган бурычны үрнәк төстә башкарып чыгалар. Лагерь комплексы районында тынычлык урнаштырыла. Щеперин боларны шушы операцияләргә җитәкчелек иткән кеше авызыннан сөйләде. Усть-Усинск лагерьында фетнәнең башында уркалар торган. Анда сәяси тоткыннар булмый. Ә “мужиклар”, ягъни колхозчылар, эшчеләр һәм башка жүнле кешеләр бу фетнәдә катнашырга теләмиләр. Угрылар һәм бандитлар күпчелекне тәшкил иткәнгә күрә, алар берникадәр “мужикларны” да үзләренә иярергә һәм лагерьны, тирә-як авылларны һәм складларны талауда катнашырга мәҗбүр ителәр.

Бу лагерьда хастаханәнең баш табибы булып казанлы Крамов эшли. Ул тоткыннар арасында да, бистә халкы арасында да зур абруй казана. Халык аны ярата һәм хөрмәт итә. Уркалар фетнәнең беренче көннәрендә үк аны үз якларына аударырга һәм фетнәнең башлыгы итеп куярга тырышалар. Туры сүзле һәм кыю Крамов кискен рәвештә баш тарта.

— Яңа хәсрәтләрдән һәм зур зыяннан кала, сезнең фетнәгез үзегезгә дә, башкаларга да бернәрсә дә бирмәс, — ди ул. — Мин сезнең фетнәне мәгънәсез болгану дип гаеплим һәм анда катнашмыйм. Тик мин — табиб, хастаханәдә ятучыларның гомерләре өчен җавап бирәм һәм, нәрсә генә булса да, аларны ташламыйм. Кешеләр гомерен саклау өчен мин кулымнан килгәннән барысын да эшләячәкмен.

Ярсыган уркалар доктор Крамовның сүзләрен авызларын ачып тыңлыйлар. Аңа кул күтәрергә берсе дә җөрять итмичә, дәшми-тынмый гына баш табиб бүлмәсеннән чыгып китәләр.

Уркалар фетнәсенең максаты да, программасы да булмый. Аны тиз бастыралар. Башлыкларның һәм анда катнашучыларның күбесе атып үтерелә. Доктор Крамовны да аталар. Ни өченме? Жигулә операциянең дәрәжәсен күтәрү өчен. Фетнә кузгаткан һәм тилерү чигенә килеп житкән уркалар өерен тынычландыру зур эш түгел. Бу хәрәкәтнең башына ясалма рәвештә генә булса да Крамов кебек укымышлы, зыялы һәм, өстәвенә, троцкийчылыкта гаепләнгән кешене куйганда фетнә күтәргән уркаларның эше бөтенләй башка төсмер ала. Бу очракта уркаларның фетнәсе талаучыларның котырынуыннан совет хакимиятен бәрәп төшерү һәм Ватанны сатуны күздә тоткан троцкийчыларның контрреволюцион хәрәкәтенә әйләнә дә куя.

Изге җанлы кеше һәм чын гражданин Крамовның үлеми хакында мин шулай белдем.

9

КОЧМЕС СОВХОЗЫ. ИРЛӘРЕНЕҢ ХАТЫННАРЫ. ИНТАДАГЫ БЕРЕНЧЕ ЛАГЕРЬ ПУНКТЫ

Безнең этапны төрле маршрутларга бүлөп чыкканнан соң йөз илле—ике йөзләп кешедән торган төркембезне кечерәк баржаларга төяделәр. Сәяхәтебез кыскарак булганга, безне трюмга түгел, ә палубага урнаштырдылар. Башта Усу елгасы буенча йөзгәч, каядыр борылдык, камышлар арасынан хәрәкәт иттек, сай жиргә кереп утырдык та, суга төшеп, баржаны этеп чыгарганнан соң, яңадан сазлыклар һәм вак агачлар баскан тар гына аралыклар аша уздык... Кешедән курыкмаган күп санлы төрле кошлар күрдек, аларга сокланып карап тордык та алга таба йөзүбезне давам иттек. Безне фәкать өч сакчы гына озата барды. Гөнаһларына кермим, ләкин болар әйбәт егетләр иде: дустанә сөйләштеләр, кызгандылар һәм тагын берничә сәгатьтән ял вәгъдә иттеләр.

Чыннан да, вакыт сизелмичә дә үтеп китте, һәм безнең баржа бәләкәй генә күперчек янына килеп туктады. Аны ике баганага тарттырып бәйләп куйдылар, ә сакчылар эшлекле кыяфәт белән:

— Менә, килеп життек. Торыгыз да дүртәр-дүртәр булып тезелегез. Саныйбыз да юлга кузгалабыз. Барасы жир ерак түгел — янәшәдә генә.

Тауга күтәрелгәч, бу икейөзмә, әллә өчйөзмә метр чамасы ераклыкта почмакларында сак манаралары калкып торган һәм агач койма белән уратып алынган торак урынын күрдек. Бу — Воркутпечлагның Кочмес совхозы икән. Капканы көттермичә ачкач, лагерь зонасына уздык. Ике нәрәтче, совхоз һәм лагерь башлыгы килеп чыкты. Безне формулярлар буенча санап чыктылар да землянкага, баракларга тараттылар. Яхшылап урнашырга да өлгөрмәдек — кичке ашка даштеләр. Ипи бирделәр, баланда белән сыйладылар һәм берәр телем балык тоттырдылар. Ашатулары бик ярап куйды. Тамак ялгагач, йокларга киттек тә сабырлар кебек рәхәтләнеп йокладык. Совхоз терлекчелек белән шөгыльләнә икән. Без фермалардагы тиресне түктөк, жир казыдык, кышка утын әзерләдек, печән чабып киптердек, өйдек, төп чыгардык. Кагыйдә буларак, эш бик авыр иде. Шулай да хәлдән таярлык ук булмады. Бернинди күләм, микьдар билгеләмәделәр.

Соңыннан мәғлүм булганча, безне һаман этапта дип исәпләгәннәр. Шуңа күрә, күпме һәм ничек эшләвебезгә карамастан, этап паегын язып барганнар икән. Ә бу инде — безне тағын бер сәяхәт көтүе хақында сөйли торган фалдыр.

Кочместа бик күп хатын-кызны очраттык. Алар, башлыча, җаваплы хезмәткәрләрнең хатыннары иде. Мин кәргән төркемдә сөйкемле һәм сөйләшәргә ярата торган бер ханым эшләде. Ул Одесса шәһәр советы рәисенең хәләл җефете булып чыкты. Әлегә каланың башка җитәкче хезмәткәрләре кебек үк, аның ирен атып үтергәннәр. Аңардан Одесса өлкә комитетының беренче секретаре Евгений Вегер һәм аның хатыны — француз скрипкачысы хақында нәрсәләр белүен сорадым. Халык дошманнары, уң троцкийчыларга түзеп торуда һәм яклауда гаепләнеп, аны беренчеләрдән булып алып киткәннәр икән.

— Ирләрәбезне хөкем итеп атканнан соң, аларның хатыннарын һәм балигы булган балаларын кулга алдылар. Вегерга кияүгә чыккан француз хатынын да кулга алдылар, — диде ул.

Мин Уралда эшләгәндә Евгений Вегерны әз-мәз белә идем инде. Аны чын мәгънәсендә мәдәниятлы кеше һәм күренекле партия оештыручысы дип бәяләргә була. Ул музыканы да яхшы белә, матур җырлый торган, үткер телле, сөйкемле һәм чибәр кеше иде. Шуңа күрә безнең илгә гастрольгә килгән яшь һәм җилбәзәк француз туташының аңа гашыйк булуы һич тә гажәп түгел. Кызганыч: ошбу мәхәббәт фәжигале тәмамлана. Аның бу гамәлен Ходай хупламаган, күрәсәң. Шулай булмаса, башта сөйгәнән, аннары үзен һәлак итмәс иде.

Евгений Вегерның гаиләсендә дәрәҗәле һәм танылган большевиклар аз түгел иде. Әтисе Мәскәүдә эре хужалык җитәкчесе, өлкән абыйсы — галим һәм апасы — партия активисты. Әтисе һәм абыйсы һәлак булалар, апасы озак еллар төрмәдә утыра һәм фәкать КПССның XX съездыннан соң гына иреккә чыгу бәхетенә ирешә. Бу вакытта аның сәламәтлегенә тәмам какшаган, ә якыннарыннан беркем дә калмаган була инде.

Һәм болар бит даһи греклар тарафыннан иҗат ителгән һәм әле бүген дә бөтен дөньяны тетрәндергән бөөк фәжигалар түгел. Бу — тормышны башка, гуманитар нигездә үзгәртеп кору хақына бөөк революция ясаган илдәге чынбарлыкның да иң чыны...

Хатын-кызлар белән сөйләшкәндә без аларның күбесенең Потьма станциясеннән ерак түгел урнашкан Мордовия АССРдагы Темников лагерьларыннан килгәннәрен белдек. Алар 1937 елның ахырында бу лагерьга партия һәм хөкүмәтнең иң эре эшлеклеләренең егерме меңнән артыграк хатыннарын җыюлары хақында хәбәр иттеләр. Бу вакытта аларның ирләре атып үтерелгән була инде. Бу лагерь соң дәрәҗәгә җитеп тула. Күп кенә хатынны илнең төрле җирләренә урнашкан лагерьларга җибәрәләр, шактыен Воркутпечлагка китерәләр һәм аның лагерьларына таратып чыгалар. Безнең белән бергә эшләгән хатыннар да шул рәвешле Кочмеска элгәләр. Ләкин соңгы вакытта хатыннарны совхоздан да җибәрә башлаганнар икән. Моңа аларның авыр хезмәткә яраксыз һәм авыру булулары сәбәпче түгелме икән, дигән сүзләр йөри.

Без монда килер алдыннан гына Кочместан В.И. Ленин үлгәннән соң Халык Комиссарлары Советы рәисе булып торган А.И. Рыковның хатынын һәм кызын, шулай ук Г.Л. Пятаковның хатынын алып киткәннәр. Күп миһнәтләр күргән бу олы яшьтәге хатыннар үләр дәрәҗәгә җиткән булганнар.

Ләкин бу хатын-кызлар сөйләгәннәрдән фин эшчеләр хәрәкәте, безнең партиянең һәм Коммунистик Интернационалның күренекле эшлеклесе О.В. Куусиненның хатынымы яки якин туганымы хақындагы хикәятә арада иң кызыгы һәм гыйбрәтлесе булды кебек. Мин кызыксынып:

— Аны Куусиненның туганы буларак кулга алдылармы, әллә моңа бәйсез рәвештә эләктерделәрме? Куусинен үзе репрессияләр корбаны булмагандыр бит? — дип сорадым.

— Әйе, ул да репрессияләр тәгәрмәче астында калды. Әмма күптән түгел генә аны азат иттеләр һәм СССР Югары Советы Рәисе урынбасары һәм Карел-Фин ССР Югары

Советы рәисе итеп билгеләделәр. Яңа союздаш республика оештырылуы да миңа яңалык иде.

— Карелия территориясендә финнар аз яши бит. Карел автономияле республикасын союздаш республикага, ул гына да түгел, Карел-Фин республикасына әйләндерүдә нинди мәгънә бар? — дип сорыйм.

— Куусиненның хатыны, сезнеңчә, туганы бу хакта ишеткәч, Кареллар автономиясен Карел-Фин республикасына үзгәртүнең СССР территориясендә Финляндия хөкүмәте оештырылуын аңлата дип фараз итте. Тиешле вакыт килеп житкәч, ул Хельсинкига күчәчәк һәм Финляндия белән идарә итүне үз кулына алачак.

Балтыйк буе илләре белән әвеш-тәвеш китерү уены жирлегендә бу фаразны бөтенләй нигезсез дип булмый. Карелиядәге үзгәртеп коруларның башына Куусинен кебек популяр лидерны кую да юкка гына түгел. Карел-Фин республикасы башлыгы сыйфатында ул иң күренекле шәхес, билгеле. Аны шуңа күрә азат иткәннәр дә.

Мин әңгәмәдәшләремнән:

— Ә Куусиненның туганы белән эш ничек булып бетте? — дип сорадым.

— Карел-Фин республикасы төзелеп, аның башына Куусинен куелганнан соң, Кочмеска ГУЛАГ генераллары килделәр, аның азат ителүен әйттеләр һәм, бик зурлап, совхоздан якындагы аэродромга алып киттеләр, ә аннан Мәскәүгә очтылар.

Сталин үлгәннән соң Карел-Фин республикасы 1956 елда яңадан РСФСР составындагы Карелия автономияле республикасы итеп үзгәртелә. Ул чакта Финляндиянең мөстәкыйльлеге беркемдә дә шик уятмады. Ә менә аның исеменә килгәндә: ни өчен “Фин-Карел” республикасы түгел? Бәлки хатадыр? Юк, бу, ничшиксез, зур һәм мөһим планнарны яшерә торган япма гына булды, дип уйлыйм.

Кочмес төркеменнән безнең этапның шактый өлеше совхозда калды. Алар арасында жан дустым Эсселевич та бар иде. Без бик авырсынып аерылыштык. Хәер, миңа аның белән очрашырга туры килде әле. Хөкем вакыты тулып килгәнгә һәм тәҗрибәле кеше булганга күрә, Эсселевичтан сакны алганнар һәм аны йөк ташучы итеп файдалана башлаганнар икән. Ике ел чамасы вакыт узгач, ул шушы сыйфатта Интага килеп чыкты, минем баракта кунарга калды һәм без туйганчы сөйләште. Бу элеккеге Эсселевич түгел иде инде. Күңеле төшенке, арыганлыгы әллә кайдан күренеп тора, күзе авыру кешенекә кебек ялтырый. Башка мин аны күрмәдем. Күп еллар узгач, Гомәр Вафа улы Яруллин, якташыбыз, Эсселевичның язгы ташулар вакытында юлга чыгуы, тундрада салкын сулы тирән чокырга төшөп китүе, бик нык суык тидерүе һәм вафат булуы хакында сөйләде. Шулай булганмы, башкачамы — белмим. Ләкин авыр туфрагы жиңел булсын! Әйбәт һәм саф күңелле кеше иде Алексей Алексеевич.

Безнең этапның икенче яртысын тагын алып киттеләр. Яңадан сазлыклар, тармаклар һәм көзгедәй саф сулы елгалар буйлап бәләкәй баржада йөздәк. Елгаларның берсен “Кась” дип атаулары исемдә калган. Бу кыска сәяхәт вакытында безне чебен-черки талап үтерә язды. Бу мәлгуньнәр безнең аяк-кулларны чеп-чи кан ясадылар, ә күзләребезне шеш каплады. Без мондый мәхшәргә күнекмәгән һәм чебен-черки белән көрәшү әмәлләрен белми идәк әле. Ләкин, ничек кенә булмасын, “35 нче чакрым” дип аталган тәэминат базасына килеп житкәч, сәяхәтебез тәмамланды. Баржаны причалда калдырып, берәз ял итеп алгач, Инта яры буйлап жәяүләп өскә таба күтәрелә башладык. Ара алай ерак булмаса да, безгә юл бик авыр тоелды. Өледән-әле сазлыклар, үтеп чыкмаслык вак агачлар һәм куаклар очрый, өстәвенә үрле-кырлы сикертеп, озынборынар һәм черки талады. Түзәр әмәлебез калмады. Коры һәм җиләс калкулыкка житкәч, сакчылар ялга туктаттылар. Миһербанлы бәндәләр икән, безгә хәтта елгага төшөп юынырга да рөхсәт ителәр. Көн кояшлы, җылы, һәм без анадан тума чишендек, киём-салымнарыбыздан бетләргә каттык, ә кайберәүләр эчкә киёмнәрен юып киптерергә дә өлгерде. Монда ике сәгатьтән артык ял иттек, хәл көрәп китте. Моңа өстәп, ипи кыерчыгы белән берәр шакмак шикәр дә бирсәләр, нинди шәп буласы да бит, юк шул, бирмиләр.

Воркутпечлагның 1 нче Инта лагерь бүлекчәсенә кояш баеганда килеп життек. Шулай да тикшерергә дә, хәтта кичке аш ашатырга да өлгерделәр. Администрация безне көткән һәм тиешле азык-төлекне алырга өлгергән икән. Хәер, аш дигәннәре торма һәм берәз арыш оны болгаткан куе су иде. Ипи кисәгә дә алдык. Жыеп кына әйткәндә, “шартлаганчы ашадык”.

Чынлыкта лагерь пункты юк иде әле. Бараклар да, кухнялар да күренми, аның урынына хәрби кухнядан файдаланалар икән. Тоткыннар белән идарә итү өчен штаб та һәм хәтта карцер да юк иде. Вакытлы зона һәм аннан аерым — жиңел кулдан әвәләп куелган берничә агач өй, болары сакчыларның башлыклары өчен икән. Төнне без зонада — ачык һавада, учак янында уздырдык. Ө иртә белән... Хәер, монысы инде башка тормыш, көчем житсә, ул хакта соңрак сөйләрмен.

Казанның хезмәт белән төзәтү колониясеннән Интага “сәяхәтебез” шунда тәмамланды. Бу хәл 1940 елның 31 августында булды.

(Дәвамны бар)

©Журнал “Казан-Казань”.№ 9—10, 1995.

ӨЧ ТУГАННЫН КЕЧЕ ЭНЕСЕ

Татар халык әкиятә

Борын-борын заманда, кәжә — команда, саескан — сотник, үрдәк — үрәтник, бака — балта остасы, чикерткә — көй остасы, тычкан — көтүче, тилгән чеби кара-вылчысы булган чакларда яшәгән ди, булган ди бер бай морза. Ул морза гажәеп бер затлы пулатта яшәгән, ди. Бик тә чибәр бер хатыны, күндәм генә өч улы булган моның.

Һаман саен кесәгә кәргән акчаны исәпләп ятып кына булмый бит инде — морзаның да борчылыр сәгатъләре суккан.

Көннәрдән бер көнне моның капкасы төбенә бик зур башлы аждаһа — елан-нар патшасы үзе килеп төшәп кунган. Аның канат жилпүеннән үләннәр жиргә сәнгән.

— Һәй, морза! — дип кычкыра икән бу. — Кызымны кияүгә бирмәкче булам, төмам өлгереп житте! Синәң дә улларың көч-куәткә тиенде. Минем кызга өйләнергә кайсы риза? Чакыр!

Морза өнсез калган. Шундый да коточкыч хәшәрәткә каршы сүз әйтеп кара әле син!

Морзаның улы шунда ук баш тарткан.

— Кара син аны! Боерып маташкан була тагын! Юк инде, елан кызына үлсәм дә өйләнәсем юк!

Уртанчы малай куркуыннан сырхауга сабышкан, аксак-туксак булып кылана икән. Янәсе, ул — кылый, теле дә көтек.

— Өйдән китәргә иртә әле миңа, әткәй, — дип әйткән була ди бу. — Аждаһа елан патшалыгында шуышып-очып яшәргә мәжбүр итәрләр, ә мин аякта басып торырга, сандык өстенә утырып кәефләнәргә яратам. Аннары, аз гына уйлый башласам да башым авырта. Юк, кияү булырлык түгел мин!

Менә сиңа мә!

Ярар, кече улыма әйтеп тә тормам инде, мәгънәсе юк, дип төмам кайгыга баткан морза. Эти кеше буларак, үземә жавап тотарга кала инде...

Чыккан бу Аждаһа янына.

— Синәң белән туганлашып булмый инде, бигайбә, кияү егетен бүтән төшләрдә эзләштереп кара. Улларымның өйләнәсе килми.

— Ә кече малаеңа әйтеп карамадыңмы соң? — дип шикләнә калган Аждаһа.

— Бакчада кош сайраганын тыңлап йөри ул.

— Менә шул улың үз сүзен әйтсен әле, — дип тискәреләнә икән көтелмәгән кунак. Үзе ачуы чыкканны сиздерми икән.

Әтисе кече малае янына киткән. Ә кече малай ал чәчәкләр сыйпап, тирән күккә хәйран булып йөри икән. Дөнья гүзәл, дөнья киң моңа!

— Менә шундый-шундый хәлләр, — дигән морза. — Абыйларың тискәреләнде, ә Аждаһаның бүтән чыдар хәле калмады. Янында басып тормалы түгел — бөтен тәнненнән ут бәрки. Ачуыннан бөтен йорт-жиребезне харап итмәгәс... Әллә берәр кая качырып торыйммы үзеңне?

— И эти, беркемнән дә, бернидән дә курыкмыйм мин, — ди икән улы. — Сиңа гына авырлык килә күрмәсен. Хатынлыкка алырга риза мин ул Аждаһа кызын. Аннары күз күрер әле. Кызык хәлләр яратам мин бу дөньяда.

— Ходай ярдәм бирсен инде үзеңә, — дип ризалашкан ди әтисе. — Аждаһа синең хакта юкка гына сорашмагандыр инде, күрәсең... Ярар, киттем, сөөндерим инде үзен. Кыяфәте хәшәрәт булса да, кем белә бит, үзе әлләни яман да түгелдер әле ул. Әнә, кызын ничек кайгыртып йөри!

Аждаһа янына чыккан да ди морза, кече улының ризалыгы хакында әйткән ди. Күңелендәге шик-шөбһәсен дә яшереп тормаган. Ә Аждаһа морзаның кайгысын сизмәмешкә салышкан. Ничек кайгырмасын инде морза — кече малай карт көннәрендә бердәнбер таянычы булырга тиеш бит!

Аждаһа очарга әзерләнеп кукрайган, куанычыннан бөтен тәне ялык-йолык килеп тора ди моның.

— Кече улың Кызыл тау янына килсен, мәгарәмне юллап тапсын, мәгарә төбөндә көтеп торсын, — ди икән Аждаһа.

Әйткән дә бу, очып та киткән.

Морза урап килүгә, кече улы билбавын тартып бәйләп, ат иярләп үк маташа икән инде.

— Мин әзер, әткәй, озаклап сабуллашып тормыйк, — ди икән бу.

Абыйлары бу хәлне күреп унайсызлана, әлбәттә. Берсе атның дагаларын караштырган була, икенчесе иярне төзәткәләп куя... Әниләре исә яулык чите белән үзенң күз яшьләрен сөрткәли.

— Үзеңне саклабрак йөр инде, улым, — ди.

— Нишләп шулкадәр кайгы-хәсрәткә баттыгыз соң әле сез? — дип елмая морзаның кече улы. — Борчылмагыз, кайтмый калмам! Чибәр хатыныма бер генә күз салып алыым да, кайтып та житәрмен! Озак тормам, бакчада эшлисе эшләрем күп — куакларны кыркыр вакыт житте. Буш кул белән барып булмас, кәләшемә дип өч чәчәк кисеп алдым әле менә... Сау булып торыгыз, борчылмагыз, мин кайтып житкәнче шушы чәчәкләр дә шинәргә өлгөрмәс әле...

— Чәчәк дигәнең кылану галәмәте инде ул, — дигән моның өлкән абыйсы.

— Артыгын кылана, — дигән уртанчысы.

Ә энеләре атка менеп атланган да:

— Янда чәчәкләр барында эчем пошмас ичмасам! — ди икән. Һәм юыртып та киткән.

Озак барган бу. Тамагы ачкан. Чикләвек жыеп ашаган, чишмәгә ятып су эчкән. Тагын көч кергән моңа. Чәчәкләренә дә су бөркегән. Атын да ашатып-эчертеп алган.

Бара икән бу, бара икән, матур көйләргә сызгыргалап та ала икән. Ничек кайтыры хакында уйлап та карамый икән. Әгәр дә мөгәр юлларым уңса, беркайчан да шинмәс чәчәкләр үстерер идем, дип хыяллана ди егет.

Юл читеннән пешеп өлгөргән җиләк-җимешләр сыгылып-сыгылып тора икән. Егет юырткан атын туктатып, Ходай биргән җиләк-җимештән авыз иткән, рәхәтләнеп сыйланган.

Ат үзе егетне қояш инде икенче тапкыр баеган чакта Кызыл тауга илтеп житкергән. Ә ул чакта егет иярдә йокымсырап бара икән. Йокысыннан айнып киткән бу, як-ягына каранып алган.

Танып алган, ялкын шикелле балкып тора икән тау!

Шул арада бер кеше килеп чыккан.

— Исән-саумы, жайдак! Юлларың имин булдымы?

Егет сәламне алган, ят кешенең ипле сәламенә ипле иттереп жавап биргән.

— Хәлләрем әйбәт, — дигән ул. — Юл һич тә арытмады.

— Алай булса, беләсеңме нәрсә: әнә теге мәгарәне күрәсеңме?

— Күрәм, әлбәттә!

— Куркып кала күрмә, хәзер синең янга еланнар шуышып килер. Синең туган-тумачаларың алар. Берсе дә сиңа зыян салмас. Ә мин беразга китеп торырман.

Шуны әйткән дә юкка чыккан бу кеше.

Теге мөгарәдән елтыр ярганаclar шикелле шуышып чыккан еланнар. Егетне чорнап алганнар. Жиңнәренә дә шуышып керәләр икән, якадан аркасына да үрмәлиләр ди. Муенына да чорналар икән. Әмма егеткә зыян итмәгәннәр болар.

Тагын теге ят кеше килеп чыккан.

— Атыннан төш тә миңа ияреп бар.

Мөгарәгә барып кергәннәр. Авыр ташлар өскә төшәрдәй булып тора икән. Ниндидер ерактагы кошның канат жилпегән тавышын хәтерләтеп, су чылтыраганы ишетелә. Әчкәрәк кергән саен яктыра бара, ди. Бик якты бер зур куышка килеп чыккан болар. Монда исә бөгәрләнеп-бөгәрләнеп бик зур кара елан ята икән.

Теге ят кешенең тимер таяк белән жиргә өч тапкыр сугып куюы булган, бөтен тирә-як нурга күмелгән. Егет караса — ифрат та затлы пулат эчендә тора икән болар! Ә каршыларында — елан кабыгы түшәлгән гажәеп гүзәл тәхет. Һәрбер якта шәмнәр балкый. Татлы жимеш исләре аңкый. Жем-жем килеп торган затлы киёмнәр киеп алган, чәчләре энже-зөбәржәтләр белән бизәлгән бер хатын-кыз атлас мендәргә таянып, ятып тора... гажәеп зур китапны ачкан да укый да укый икән бу. Башын да күтәреп карамый. Ятагының баш очындагы мәрмәр касә эченнән фонтан челтерәп тора икән.

— Еланнар Патшабикәсә үзе бу, — дигән теге ят кеше. — Борчырга ярамый аны.

— Мин аңа бер чәчәк калдырам, — дигән егет.

— Чәчәгенә энә шул салкын сулы касәгә утырт, — дигән ят кеше.

Моннан да узып киткәннәр, ефәк чаршауны ачып, ары үткәннәр. Аяк тавышларын ташлар йота тора икән. Бераздан ак елан очраган боларга. Ят кеше баягы тимер таягын иң әүвәле еланга тидереп алган, аннары жиргә өч тапкыр суккан. Карасалар — бүтән бер ташпулатта икән болар. Алтын тәхеттә ак сакаллы бер ир кырын яткан. Якындагы өстәлдә — шәраб. Бик зур бер савыттан йөзем тәлгәшләре салынып-салынып тора. Аксакалның кулында — зурайткыч пыяла. Бик зур энжене шул пыяладан карый бу. Үзе карый, үзе шакката, үзе тел шартлата.

— Күрдеңме, Еланнар Патшасының эше күп шул, — дигән ят кеше.

— Аңа да чәчәк калдырам мин, — дигән егет.

Тагын бер чаршауны ачып жибәргәннәр.

— Ә нишләп аерым-аерым ташпулатларда яши соң алар? — дип шаккаткан егет.

— Һәрберсенең үз уе бар, — дигән ят кеше. Өченче тапкырында да елан очраган боларга. Бусы алсу төстә икән. Ят кеше таягы белән тагын өч тапкыр жиргә сугып алган. Карасалар — кызлар гына яши торган затлы бүлмәдә икән болар! Йөзеннән нур балкып торган кыз урыныннан калкынып боларның каршысына килгән. Үзе килә икән, үзе энже-мәржән чөеп уйный икән. Янәсе, күрдегезме, нинди елгыр мин!

Үзе уйный икән дә, үзе сорый икән:

— Юл югалтып адашып йөрдегезме әллә?

— Исән-имин генә килеп життек, — дигән ят кеше.

— Синең әти-әниңне күрдек, — дигән егет. — Менә шушы бүлгемне кабул итеп ала күрчә!

— Искиткеч! — дип, кызыл чәчәккә таң калган ди бу кыз.

Ә егет исә кызны күреп таң калган, дөньясын оныткан. Сый тулы табын әзерләнгәнән дә, икәүдән икәү калганнарын да сизмәгәннәр ди болар. Кыз белән егет шуннан соң әлегә затлы бүлмәдә гомер итә башлаганнар. Боларның көнен кояш түгел, жәүһәрләр яктыртып торган. Йә, мөгарәдә нинди кояш булсын инде?

Бервакыт кыз егеткә әйтә икән:

— Әтием сине күрергә, карарга дип, безгә кунакка килер. Бүләк бирә башласа, бүтән нәрсә сорама — алтын кайрак, көмеш касә һәм акбүз ат сора. Кара аны, бутый күрмә!

Чынлап та, Еланнар Патшасы кунакка килеп төшкән. Сыйланып алгач, болай дип әйтә икән:

— Әллә нинди чәчәк үсеп утыра минем ташпулатта. Үсә дә үсә, шиңми. Хатынымның ташпулатында да шундый чәчәк үсеп чыккан. Минем чәчәк — ак, хатының чәчәге тере бәрхет шикелле кара.

— Мин төшереп калдырганмын аларны, — дигән егет. — Юлда күнеллерәк булсын дип, өйдән алып чыккан идем.

— Бәй, кызыма да чәчәк алып килгәнсең икән бит! Төшереп калдырганмын, дисеңме? Ярар, алай булгач, жаның ни тели, шуны сора!

— Миңа күп кирәкми лә... Алтын кайрак, көмеш касә, акбүз ат бирсәң, шул житә, — дигән егет.

Еланнар патшасы егет әйткәннәренә шунда ук бүләк итеп биргән, ди. Көннәр уза торган. Егетнең эче поша башлаган. Кая барырга, нишләргә дә белми икән бу. Алсу чәчәк тажларын койган.

— Ниләр уйлап кайгырасың, жаным? — дип сорый икән кыз.

— Өемне сагындым, — ди икән егет. — Мин карамагач, бакчаны алабута басып китмәгәе. Әти белән әниемне ничек сагынганымны әйтеп тә торасы юк инде...

Хатыны ирененң иңенә башын салган:

— Китсәк, бергә китәбез! Өйләнгәч, без бер жанга әверелдек бит инде. Үлгәнче аерыласы түгел. Әнә, күрәсеңме, чәчәгең дә таж коя... Синен сагышыңны сизә.

— Әтиң жибәрерме соң? — дип шиккә калган егет.

— Жаен табып, ачкыч жайлармын әле, — дип әйтә икән хәйләкәр кыз. — Барып чыкмаса, качып китәрмен.

Һәм кыз әтисененң иң затлы энже-мәржәннәрен бәрхет өстенә таратып ташлап, сокланып утырган чагын туры китереп, ялварып әйтә икән:

— И әтием! Ирем белән жибәр мине. Безгә бернинди байлык та кирәкми. Ирем әйтә, бакчабызда гөлләр шиңгәннен сизәм, ди. Әти-әниемнең елашканын тоям, ди. Үзе ашамый да, йокламый да — изалана бичаракаем!

— Бар, кызым, бар, жанкисәгем, — дип юата икән аны әтисе. — Бәйләп тотмам бит инде сине. Ирен янында тагын да чибәrrәк булып чәчәк атарсың... Күрче, кызым, бу энже-мәржәннәрен! Күзеңнең явын алырлык бит, ә?! Бакча үстерергә өйрәнәрсен. Миңа кунакка килеп йөрәрсен. Хатын кеше ир эзеннән атлый инде ул.

Яшьләр сөөнечләрәннән кочаклашканнар һәм шунда ук юлга да жыена башлаганнар.

— Әтием нык иттереп әйтте: барып житмичә торып, артыңа борылып карыйсы булма, — дип кисәткән хатыны ирен. — Анладыңмы?

— Әлбәттә! — дигән күнеленә тулган шатлыктан чыдый алмаган яшь ир.

Аларны озатырга мәгарәдән барлык кардәш-ыру еланнар шуышып чыккан, ди.

“Ай-һай күп икән болар!” — дип шаккатып уйлап куйган яшь ир.

Хатынын үз атына утырткан, ә үзе акбүз атка атланган ул.

Әти-әнисененң йортына юыртып кайтып житкәнче егет бер тапкыр да артына борылып карамаган. Ә алар артыннан бик күп байлык төялгән олау килә икән.

— Морзаның кече улы кайта! — бу хәбәр күз ачып-йомганчы тирә-юньгә таралган. Һәм әти-әни йортына килеп ирешкән. Ә монда егетнең әтисе белән әнисе кайгыдан ут йота икән: “Аһ, юкка гына үгәдек без Елан Патшаның гозерен! Харап иттек улыкаебызны! Исәнме ул, елан өендә һәлак булганмы — берни дә белмибез...” Шулчак сөөнечле хәбәр килеп житкән һәм аларның күз яшьләрен киптергән.

Аерылышу газаплары кайчан да булса бер бетәргә тиеш бит инде.

Яшьләренә зур, якты бүлмәләргә керткәннәр. Алар шунда яши башлаганнар. Бакча да янда гына. Балконны үрмә гөлләр сарып алган. Манара көрнизенә карлыгачлар оя корган. Иртә таңнан ук кошлар сайрашырга тотына.

Күчтәнәч мал бик мул булып чыккан. Хәер, морза болай да бай булган.

Елан Патшаның кызы шулкадәр дә гүзәл булып дип кем уйлаган! Андый чакта көнчелектән кытыкланучылар табылмыйча калмый инде ул. Кече малайның абыйлары да шайтан коткысына бирелгәннәр ди: “Ачыгавызлар без! Оттырдык бит! Ни

буласын чамаласак, өлкөнрөклөргө татисе иде бит бу бөхөт. Кулга керөм дип торган алтынны ычкындырдык!"

Ә кече малай иртө таңнан чөчөк бакчасында өвөрө килгән. Нәрсөгә кирәк аңа жыен имеш-мимеш?

Бервакыт Елан Патша кызы ике өлкән абыйның яман ният белән йөргәннәрен белеп алган.

— Бөлөкөч сандык эчендә нәни сакчы еланнар алып килгән идем мин, — дигән ул иренә. — Килгәч мин аларны сандыктан чыгарып жибәрдем. Шуларның берсе бүгөн минем янга шуышып килеп кисәтте: абыйларың үтерергә чамалый сине.

— Юкны сөйләмә! — дип кул гына селти икән кече туган. Иштергә дә теләми.

Морза да ниндидер яманлык якынайганын сизеп алган. Ташпулатта чышынпышын киләләр, юктан гына тавыш чыга, ике өлкән туган каш жыерып йөри. Ә нидер сизенгән күңел күпне ишетә, күпне күрә. Астыртын дошманлашып яшәүнең кешегә кайчан файда иткәне бар? Ничек котылырга бу хәлдән?

— Падишаһ катына бар, улым, — дип куша морза кече малайга.

— Ярар.

Падишаһ хәйләкәр, чуалган мәсьәләләргә чишәргә ярата икән. Кешенең башын бутау — аның өчен иң күңелле шөгыль: котыламы кеше, тотыламы — шуңа карап торуы да гажәп кызык бит! Шулай күңел ача икән падишаһ.

— Куркып калтыранма, — дип киңеш биргән кече малайга падишаһ. — Үз шикләреңне беркемгә дә сиздермә. Син менә болай ит: бодайны өч көндә өлгерерлек итеп чөч. Шуның оныннан кабартма пешереп, миңа китер.

— Мондый эш кемнең кулыннан килсен инде? — дип баш кашыган морзаның кече улы.

Падишаһ күзләрен кысып астыртын елмая гына икән.

Күрә Елан Патша кызы: ире төмам кайгыга батып кайтып килә. Падишаһның нинди эш кушканын белгәч, уйга калган ди ул. Һәм ирен болай дип юаткан:

— Һич тә борчылма! Кайрак белән касәне жиргә күм дә, бодайны шулар өстенә чөч. Өч көн көтеп карыйк.

Хатыны ничек әйтсә, шулай эшләгән кече малай. Өч көннән бодай өлгереп житкән. Малай бодайны жыеп, тегермәндә тарттырып алган һәм кабартма пешергән. Кайрак белән касәне куенына яшереп куйган.

Гажәпләнүдән падишаһның күзләре шакмак булган, ди.

— Ай-һай елгыр егет икәнсең!

Шуннан соң өйдә ыгы-зыгы тукталган кебек булган. Әмма, тынлык дигәнең алдаучан бит ул.

Атна да узмый, Елан Патша кызы иренә әйтә икән:

— Иртән нәни елан шуышып килде. Абыйларың бик явыз эш кылмакчы була. Алардан яхшылык көтәсе юк. Куркыт әле шуларны бер, тагын падишаһ янына барып кайт. Падишаһтан яклау эзли икән бу, дисен тегеләр.

Ә падишаһ үзе үрти, үзе артка куйган кулларын уа, ди.

— Курыкканга — куш, койрыгы белән биш, егеткәй! — ди ул. — Күзенә генә күренәдер синең! Шулай да, бөлөкәй генә бер эш кушам сиңа. Калганын үзем кайгыртырмын. Жиде көнлек юл узгач, урманга барып керерсең. Коры агач үсеп утырган аланны эзләп тап. Агач куышында алтын йөзек булыр. Шуны ал да миңа китер.

Елан патша кызы бу юлы иренә болай дип киңеш биргән:

— Юкка кайгырма! Каты тояк таштан курыкмый. Таң атуга ук юлга чыгарсың. Юлга чыгар алдыннан көмеш касә белән су эч. Акбүз ат кайда тукталса, бөтен сер шунда булыр.

Бу четерекле йомышны да үтәгән ди кече туган. Жиде көн урынына өч көндә урап кайткан: менә, падишаһ, син әйткән йөзек!

— Ут егет икәнсең! — дигән хөкемдар.

Ә олы туганнарның көнчелеге көн саен арта бара. Кая ул сабырланып кеше шикелле тыныч кына яшәү! Һаман астан гына пычак кайрыллар, тозак жайлылар. Ә кече туганның бар белгәне — чәчәкләрнең хуш исен иснәү, сайрар кошларга жим сибү. Бакчачыда явызлык кайгысы буламыни?

Тагын нәни елан шуышып килә.

— Гөһәнтан курыкмаса курыкмый икән синең олы абыйларың! — дип кисәтә ирен Елан Патша кызы. — Падишаһ үзе сине үз пулатында сыйлый, хәтта синең белән тәхет янында киңәш-табыш итә дип уйлап чыдаша алмый бугай алар. Синең тапкырлыгың чыгырдан чыгара аларны. Ә барыбер үзләренең кара эшләрен ахыргача эшләп бетерергә телиләр.

— Чәчәк түтәлләрен таптыйлар, куакларны йолкып ташлылар, тамырларын кисәләр, — дип зарлана кече туган. — Кайчан гына зыян салырга өлгерәләрдер? Түгәрәк чәчәк түтәлен актарып ташлаганнар...

Ата белән анага балалары кайгы өстенә кайгы өсти тора. Йортка бозык сихер бер килеп керсә, тиз генә чыгара алмыйсың шул. Явызлыкка ни чара бар?

Дөньяда ни барын падишаһка туктаусыз хәбәр итә торалар. Падишаһ ташпулатына ерактан да чапкыннар килә, якыннан да. Мәкерле өлкән туганнарның морза өендә яман эшкә жыелулары хакында хәбәрләр өзлексез килә тора.

Падишаһ кече туган белән тагын очрашасын белеп әзерләнәп тора икән. Кеше башына килмәстәй мәкерле уеннар уйлап таба падишаһ. Аның һәр уе үткер кылыч сыман ялтырый: “Эләктерәм бу юлы мин сине капкыңга! Котыла алмассың! Нык эләктерәм мин сине!” Үзе мыск астыннан астыртын гына көлә, үзе җае чыккан саен теләсә нинди әшәкелек эшләргә әзер. Үрмәкүч шикелле мәкерле пәрәвезен үрә, шылт иткән тавышка да муенын суза.

— Әһә! Аяк тавышын ишетәм! Килә!

Морзаның кече улы алдында инде ничәнче тапкыр ачыла бу падишаһ ташпулатының ишекләре!

— Беләм, беләм нинди бәлага юлыкканыңны! — дип халат жиңнәрен жилфердәтеп кул чабып куйган падишаһ. — Һаман үзләренекен итәмә теге башкисәрләр? Борчылма, фаш итәрбез аларны! Мин сиңа тагын бер эш кушам. Мин зур казан тутырып су кайнатырмын, шул суга син алып кайткан йөзекне ташлармын, су быкырдый башлауга ук, казанга чумарсың да миңа йөзекне алып чыгып бирерсең. Шул чагында өегездә тынычлык урнашыр, теге явызлар тиешле жәзасын алыр. Үзара дошманлыкны тамырыннан йолкып ташларга кирәк! Барысын да әйбәтләп уйла да иртәгесе көнгә әзер булып кил.

Сүз дә юк, үлем тозагын корган бу юлы падишаһ. Ә нигә кирәге бар аңа мондый әшәкелекнең — беркем дә белми. Шөрәпләре какшаган, күрәсен. Әмма ул кушканны үтәмичә дә ярамый. Өлкән абыйлары моны белсә, төмам азыначаклар. Алай уйласаң да, болай уйласаң да үлемнән котылу юк.

Морзаның кече улы үз бакчасында тамыры кискәләнгән куак янында чарасызлыктан елап жибәргән: котылу юк!

Куак өстендә кошлар әйләнә-әйләнә оча. Ә өлкән туганнар посып кына күзәтеп яталар икән: төмам хәлдән тайды энәкәшләре, шул куак өчен кара кайгыга батты. Төртеп кенә жибәрәсе — хәзер барып төшәчәк!

Ә Елан Патша кызы көнен дә, төнен дә уяу. Кара кайгыга баткан ирен назлы итеп кочып алган ул.

— Башың исән бит әле, жаным! Мә, минем чигүле кулъяулыгым белән күз яшьләренне сөрт. Әйдә, аулак бүлмәгә кереп сөйләшик әле.

Ә аулакка кәргәч, болай дигән:

— Чишен!

Ире чишенгәч, хатыны аның тәненең һәр төшен кайрак белән сыйпап чыккан, ди.

Ю. Бердников рәсеме

— Су быкырдап кайный башлауга ук, ике дә уйлап тормастан казанга сикер. Беренче чумганында йөзеккә кагылма, казаннан чыгып сулыш ал. Шуннан соң тагын чум. Бу юлы йөзеккә кулыңны гына тидер. Ә өченче тапкыр чумгач, йөзекне чәнти бармагыңа киеп алып чык. Уен гына уйнаган шикелле кылан.

— Менә сиңа мә! — дип елмая икән ире.

— Тыңлап бетер. Падишаһ йөзекне алырга үрелер, ә син бирә күрмә! Мин өч тапкыр кайнап торган казанга чумып чыктым, пешмәдем, диген. Күрәсенме, мунча чабынып чыккан шикелле булдым, диген. Ә син бер генә тапкыр булса да чумып кара, диген. Хәзер мин йөзекне яңадан казанга ыргытам, шуны алып чыгып кара, синен кодрәтең чиксез бит, диген.

— Их, син әйткәнчә барып чыкса иде дә бит! — дип көрсенә икән кече туган. — Әйтергә генә ансат!

— Ташла юкка өтәләнүенне! Һәлак булуы авыр түгел — каймак ялау белән бер ул. Көрәшкәндә жиңелмичә калуы катлаулырак.

— Сөйлә, сөйлә, һичбер каршы сүзем юк, — дип дәртләнеп киткән кече туган.

— Падишаһның ачуы чыгар, әмма үзеңнең үч алырга жыенганыңны сиздермә. Үз сүзеңдә нык тор: хаклык бөтен кеше өчен дә — бөекләр өчен дә, иң бәләкәй кешеләр өчен дә тигез булырга тиеш, диген. Менә шушыны эш белән раслап күрсәт — йөзекне казан төбеннән алып чык, диген. Син чумганны көлә-көлә тамаша кылып өчен падишаһ бик күп халык жыйган булыр. Күрерсен, синен сүзләрдән соң аксакаллар сакалларын селкетә башлар, яшьләреннән кайнар каны уйнарга тотыныр. Падишаһ өчен иң дәһшәтле сүзләр бу: хаклык һәркем өчен дә бертигез! Бу сүзләрдән кая качмак кирәк? Качар урын юк. Йә, чиштекмә инде төенне? Чиштек.

Морза улы соңгы тапкыр мыскыллы әмерне үтәргә киткән. Йөрәге тигез генә тибеп тора икән моның. Аяк-куллары да калтырамый икән.

Падишаһның ташпулатына килеп житсә, монда дөмберләр кагалар, быргы-сорнай кычкырталар — халыкны күз күрмәгән тамаша карарга мәйданга чакыралар, ди. Яше-карты шул тарафка агылган.

Падишаһ халатын жилфердәтеп, кояшта ялтырап торган биниһая зур бакыр казан тирәсендә йөрәнә, ди. Үзе шулкадәр әсәрләнгән ки, хәтта башындагы тажы очып төшәр шикелле тоела икән. Йөз-битендә яшеннәр уйнаклап торган.

Казан астында чартлап учак яна, ялкыннары казан өстенә чаклы күтәрелеп уйнаклай.

Кече туган ут янына килеп туктаган, үзе нигәдер елмая икән. Күзләрендә ялкыннар чагылып биешкән. Зәңгәр күлмәгән кызыл билбау белән буып куйган, ди.

Түземсезлектән падишаһ бер якка авышып, очлы жилкәсен уйната, кулы ук тигән кош канаты шикелле чайкалган. Аннары, кинәт кенә йодрыгын бөөренә терәп, хөкемдарларга хас булганча күзләреннән янаулы очкыннар сирпергә тотынган. Кылычлы сакчылар йөрәп торган.

Ә халык авызын ачып, шаккатып калган: чая егет жәзага үзе килгән!

Падишаһның әмерен кычкыра-кычкыра сөрәнче тавышсыз калган, ди. Иң гажәбе — морзаның кече улы кайнап торган казан төбеннән йөзекне алып чыгарга үзе риза булган!

Мәйдан гүлөгән, чайкалган, сакаллар өскә чөөлгән: йа Хо́да, ниләр генә күрмәссең бу гөнаһлы дөньяда!

Су быкырдап кайнап чыккан. Кече туган казанга сикергән. Су аны шунда ук күбек шикелле итеп өскә атып чыгарган. Егет өстендәге су тамчыларын кагып төшергән дә, казанның читенә тимичә генә тагын кайнаган суга сикергән. Һавада үкчәләре генә ялтырап калган моның.

Мәйдан өнсез калган. Быкырдап су кайнаганы гына ишетеләп торган.

Кече туган тагын казаннан сикереп чыгып, таш түшөлгән жиргә баса. Йа Хо́да, нинди могжиза бу?! Бәй, куллары буш түгелме соң?

Ә кече туган исә юләр шикелле учларын шапылдатып куйган да кайнап торган казанга тагын чупырдап чумган.

Ул судан чыгып, жиргә төшөп басып, чәнти бармагындагы йөзекне күрсәткәч, мәйдан төмам шашынган, шат тавышлардан гөр килгән.

Ябык кына гәүдәдә булса да булыр икән шулкадәр куәт!

Падишаһ шыпан-шыпан гына йөзеккә якынак елышкан. Әмма кече туганның керфеге дә селкенми икән. Төненә яңа көч тулган баһадир басып тора падишаһ алдында! Һәм аның тавышы мәйдан гөрелтесен басып киткән:

— И падишаһ! Син миңа кайнап торган казанга бер тапкыр чумып чыгарга әмер бирдең, ә менә мин өч тапкыр чумып чыктым. Менә ул — синең йөзегең. Мин аны яңадан казанга ташлыйм. Зинһар, казан төбенән ал шуны. Хаклык һәркем өчен дә — бөекләр өчен дә, иң бәләкәй кешеләр өчен дә тигез булырга тиеш. Аллаһе әкбәр!

— Аллаһе әкбәр! — дип кабатлаган ди мәйдан.

Падишаһның моңа жене чыккан.

Морзаның кече улы үзенә бер читтә торган абыйларын да күреп алган.

— И ил картлары һәм яшь-жилкенчәк! Зирәкләр һәм тинтәкләр! Һәммәбездә дә бер үк тән. Ул тән кайнап торган судан курка, әмма эссе чакта салкынга кинәнә. Мин үз сүземдә тордым. Хәзер нәүбәт — падишаһта. Казан төбөндә аны йөзек көтә.

Халык падишаһны сырып алган, ди. Затлы кошлар мамыгыннан тукулган халатның жөйләре шытырдап ертылган.

Эткәләп-төрткәләп казан янына илткәндә падишаһны баштарак оялтып караганнар. Падишаһ каз кебек, дөя кебек төкеренә икән. Башындагы чәчләре үрә баскан, ди моның.

Ә аңа һаман кычкыралар икән:

— Барысын да үзең уйлап тапкан килеш, баш тартырга ни хакың бар синең?! Мондый өтек песигә карап торуы да оят! Ирек бирсәң, кызык өчен син һәркемне кайнап торган казанга ыргытырсың. Үзең читтән көлеп карап торырсың!

Һәм мәкерле падишаһның жанын жәһәннәмгә олактырганнар, ди.

Ә морзаның кече улын ташпулат мунчасына алып барып, хуш исле сулар белән юындырганнар, хөкемдарлар бәйрәмдә кия торган киёмнәр кидерткәннәр, үзенә һәм тәхеткә ял итәргә утыртканнар.

Ул арада инде ике олы туган, шау-шулы халыктан аерылып калып, пар бөркеп торган казан тирәсендә чуалалар икән.

Үзләре болай дип сөйләнәләр ди:

— Аңа берни дә булмады ләбаса. Киресенчә, пәһлеванга әверелде! Тәне дә пешмәдә хәтта. Юк, без барыбер аңардан өстен калырга тиеш!

Иң беренче булып кем сикерә? Бәхәсләшәп киткән ди болар.

— Минем куллар тиз эләктереп алучан, — ди икән өлкәне.

— Йөзекне эләктерми калмам!

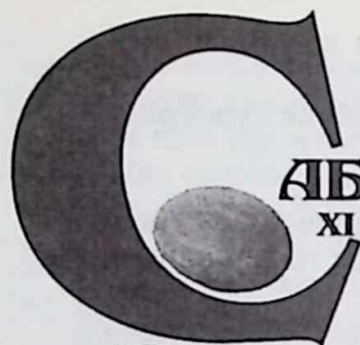
— Аның каравы, мин чыдамрак, — ди икән уртанчы туган. — Су күпме генә пешерсә дә йөзекне кулдан ычкындырмам!

Берсен-берсе йолкый-этә торгач, казанга икесе бергә мәтәлеп төшкән ди болар. Икесенә дә ни булганын сөйләп торуның кирәге бармы икән?

Беркем дә, бернәрсәне дә аңышмый калган, ди. Ата белән ана гына кайгыдан сыгылып төшкәннәр. Хәтта юлдан язган балалары да алар өчен газиз шул.

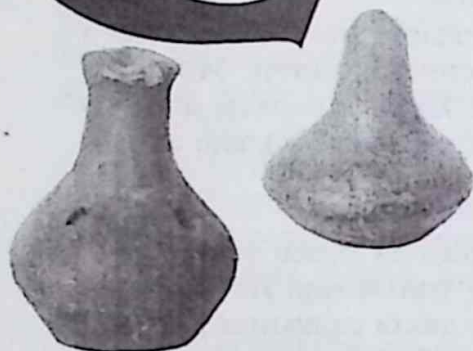
Кеше, бүтәннәргә жәтмәнең ниндиен генә кормасын, барыбер үз жәтмәсенә үзе барып элөгә.

Йа Тәңре, вөждан капкаларыңны киереп ача күр, яман-явыз ниятләрдән саклый күр безне!

АБЫЙЛАР НӘРСӘ БЕЛӘН ЮАНГАН

XI гасырда һәм XX гасыр башында халык уенчыклары

Бәләкәчме ул, үсмерме яки сакаллы сабиймы — һәркемнең яраткан уенчыгы бар. Дөрес, ул төрлө кешедә төрлечә була. Аларга шулкадәр күнегәләр ки, уенчыкларын тартып алсаң, күз яшьләре түгеп кенә калмыйча, чын-чынлап кара кайгыга баталар. Ә менә югалган уенчык табылганда, авыру бала еш кына терелеп аякка да баса. Уенчык менә шундый нәрсә инде ул. Бәләкәй кеше шуның белән олы дөньяга аяк баса да. Ул аның юлдашына, ә күп очракта хәтта ата-анадан да яшереп саклаган иң мөһимдәс хисләрен һәм хыялларын тормыш, яшәү дигән гүзәл дөнья белән тоташтыручы асыл нәрсәгә әйләнә.

Бала уйный торган уенчыклар, әкият белән чынбарлык, бүгенге көн белән әүвәлге горелга-гадәтләр янәшә яши башлыйлар. Ул уенчыклары ярдәмендә өлкәннәр тәҗрибәсен үзләштерә. Бу гына да түгел әле: ул үз уенчыкларында халык тормышы, көнкүреше, халык-фигыле һәм йолалары белән таныша.

Уенчыклар бик борынгы заманнарда бирле билгеле. Алар нинди булган соң?

Татарстанның Берләштерелгән дәүләт музеенда, артык зур булмаса да, гажәеп төстә кызыклы уенчыклар тупланмасы саклана. Аларның иң борынгы дигәннәре белән әле XI — XIV гасырларда ук уйнаганнар. Күбесе — Болгар, Биләр, Жүкәтау шәһәрләре урыннарында казу эшләре алып барылганда табылган шалтыравыклар. Шуларны XIX гасырның икенче яртысында яшәгән күренекле Казан коллекционеры А.Ф. Лихачев табып, музейга бүләк иткән, дигән фараз бар. Бу һәвәскәр галим жанытәне белән археологиягә гашыйк кеше була һәм үзенең күп кенә хатларында Болгар һәм Биләр төбәкләрендә эзләнүләр алып баруы хакында хәбәр итә. Археологларның уенчык булырдай башка әйберләр табулары да мәгълүм. Тик аларны уенчыклар булган дип кистереп әйтүе кыенрак. Чөнки бик борынгы заманнарда ук аларның ырым-эсбаплары төсәндә булулары ихтимал. Күп кенә халыклар уенчыкка ыру сакчысы, баланы “яман күздән” саклаучы нәрсә дип караганнар. Әлегә шалтыравыкның бишкәкә куелуы да юкка гына түгелдер. Ул үз тавышы белән зәхмәтне, чирләрне куарга, “күз тиюдән” сакларга тиеш булган.

Соңгы елларда музей хезмәткәрләре Богдашкино шәһәре урнашкан төбәктә казу эшләре алып барганда кызыл балчыктан ясалган ике ат сурәте һәм балчык савыт-саба кисәкләре таптылар. Бу әйберләргә балалар уйнарга өчен үзләре ясаган, күрәсәң. Уенчыкларның нәфис, күркәм, күзгә иркәләрдәй итеп эшләнүләре сокландыра. Ихтимал, уенчыкларны ясаганда кызыл балчык кына түгел, ә чыбык-чабык, агач ботаклары, яфрак, чәчәк, жимешләр — жыеп кына әйткәндә, мохиттагы барча матдәгә дә файдаланганнардыр. Әлегә уенчыклар озакка чыдамагандыр, чөнки бик нәзберек чималлардан ясалган: балалар туйганчы юангач, ватылып юкка чыкканнар.

Музейда сонрак чорларга караган уенчыклар юк. Ә документлар алар хакында күп нәрсә белдерә. Мәсәлән, патшаның чыгымнар китабыннан Петр I балаларының нәрсә белән уйнауларын белеп була. XVIII гасырда алар өчен: “өч сыер, ике ат, ике болан, дүрт сарык, ике пар аккош сатып алына...” Кызганыч, бу язмалардан барлык жанварларның һәм кошларның нәрсәдән ясалышын ачыклап булмый. Шунысы да өстәргә кирәк: уенчыкларны гаилә хәзгәтләре өчен генә түгел, ә бәлки сату максаты белән дә эшләгәннәр.

Музейдагы XIX гасыр ахырына — XX гасыр башына караган уенчыклар тупланмасы аеруча күп төрле. Игенче балаларының уенчыклары аеруча кызыклы һәм үзгәчлекле. Алар ярдәмдә бала-чага беренче хезмәт күнекмәләре алган, игенче тормышын үзләштергән.

Бәләкәй кызлар күбрәк хатын-кызлар, “әниләр” хезмәткә белән бәйлә уеннар уйнаган: ашсу әзерләгәннәр, жеп эрләгәннәр, теккәннәр һәм чиккәннәр... Жеп эрләгәч арада кинәл таралган уенчыклардан була. Музейда аларның ике төрлесе — гадәти жеп эрли торган каба һәм үзгәч жеп эрли торган машина бар. Кызлар уйнаганда өлкән апаларының, зуррак ахирәтләренә хәрәкәтләрен кабатлаганнар һәм жеп эрләү күнекмәләре алганнар. Тегү һөнәренә өйрәнгәндә курчакларның әһәмияте зур булган. Аларны гадәттә кызлар үзләре теккән һәм киендергән. Берничә шундый курчак музейның уенчыклар тупланмасында да бар. Болар — татар, рус, мордва курчаклары. Тукума курчакларны аеруча ярат-

Курчак.
XIX гасыр
ахыры—
XX гасыр башы

“Нерп” дигән курчак.
XX гасыр башы

Шылтыравыклар. Болгар

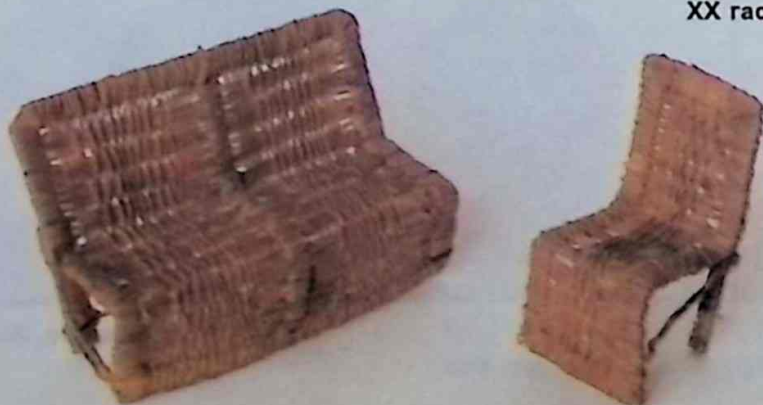
Аны фәкать киендерәсе генә калган. Киёмнәрне корамалап жыелган чәчәкле ситцы, кучкыл-комач, ак киндер кисәкләрәннән теккәннәр. Курчак киёмнәре бизәлеше, тегелеше

каннар. Күп кенә халыкларда, шул исәптән русларда, курчак нәсел калдыру мәгънәсенә ия булган һәм баланың ата-анасы кызларын әни-бәби уенына өйрәткәннәр. “Рус уенчылары” дигән китап иясә Г. Дайн Ярославль ягындагы авылларның берсендә яшәүче туксан яшьлек кешедән ишеткән гажәеп гыйбрәтле бер хикәят китерә: “Минем әбием 14 яшендә кияүгә чыга һәм үзе белән кияү йортына бер әржә курчаклар алып килә. Алар белән уйнау өчен яшь кәләш еш кына чардакка яшәренә. Ә өйдәгеләрнең берсе дә аның бу гамәлен күзәтергә тиеш булмый, чөнки бу хакта кайнана бик нык кисәтеп куя...”

Ләкин курчак уенын барлык халыклар да хуплап бетермәгән. Ислам дине кануннары адәми зат сынын ясауны тыйганга күрә, татарлар үз балаларының ошбу шөгыләненә өнәп бетермичәрәк караганнар. Ләкин сабыйлар үз дөньялары белән яши. Шуңа күрә алар курчакларын да берсеннән-берсе матуррак итеп ясаганнар. Аларны тегү артык катлаулы түгел: кул астында булган корылмаларны алганнар. Курчакларның күбесен тукумадан ясаганнар. Гәүдә өлеше караңгырак төстә икән, аны жете төстәге тукума белән төргәннәр, жеп белән тегеп чыкканнар.

Курчак.
XIX гасыр ахыры

Курчак өчен мебель: эскәмия, урындык. Саламнан үрәп ясалган. XX гасыр башы

белән чын киём-салымны хәтерләткән. Сүз уңасеннан әйтеп китик: киёмнәрдәге кайбер борынгы чалымнар нәкъ менә курчак күлмәкләрендә сакланып калган, шуңа күрә гап-гади курчак күлмәгендәге һәм итәгендәге чуклар безгә борынгы әби-бабайларыбызның киём-салымнары хақында әлегә кадәр мәгълүм булмаган нәрсәләрне сөйләсә, бу нич тә гажәп түгел.

Музей тупланмасындагы татар курчагының йөзе юк: мөселманнар йөзе-чырае булган курчакларга жан керә һәм ул балага да, аның гаиләсенә дә хәвеф китерә, дип санаганнар. Йөзе сурәтсез курчак жансыз, шуңа күрә һичкемгә зарар китерә алмый, дип уйлаганнар.

Йөз сурәтләүне тыю татарларда гына түгел, ә бәлки рус,

Рус киеме кигән курчак.
XIX гасыр ахыры—
XX гасыр башы

Татар киеме.
XIX гасыр ахыры—XX гасыр башы

мордва һәм башка халыкларда да булган... Әлегә тыю узган гасыр ахырына таба юкка чыга һәм дини ышанулар йогынтысында фәкать мөселман-татарларда гына сакланып кала.

Сигез-ун яшькә житәрәк, кызлар, малайлар аерым-аерым уйный башлыйлар: кызлар аналарына, ә малайлар ир-атларга охшарга тырышкан. Малайлар игенчелек кораллары — тырма, сука ясап уйнаган. Музейда үрәчәле чана, тәртәле арба уенчыклары аеруча күп. Аларны ясау түземлек, чималның үзлекләрен аңлау, балта, пычак һәм башка кораллар белән эш итә белү таләп иткән. Улларына әти-ләре булышкан, моны мөһим тәрбия, тәҗрибә дип санаганнар.

Эшкәртүе жиңел, уңайлы булганга күрә, уен-

чыкларны башлыча агачтан ясаганнар. Кайчакта мал-туар, кош-кортның желеге алынган сөякләрен файдаланганнар. Башкорт жирендәге татар балалары арасында каз сөякләреннән ясалган уенчык арбалар, мичәүле арбалар киң таралган була.

Бала-чага әүвәлге заманнарда ук хыялга бай булган һәм бу жәһәттән бүгенге малайлардан һәм кызлардан бер дә калышмаган. Адәм әйтеп, адәм ышанмаслык әллә нинди әкәмәт уенчыклар ясау аларга берни тормаган. Тик аларның бик азы гына безнең көннәргә кадәр исән-имин калган. Алар хәзер дә сокландыра. Белгәнәбезчә, уенчыклар өлкәннәр дөньясын чагылдыра, ул балачакның аерылгысыз гүзәл бер өлеше бит. Әтиләр һәм әниләр, аларга жентекләбрәк карагыз әле. Шунда сез балаларыгызны да, үзегезне дә яхшырак аңларсыздыр. Ә узган гомерләрдән калган әйберләр, истәлекләр һәм язма чыганаclar арасында уенчыклар ихласлыгы, самимилеге, гөнаһсызлыгы белән аерылып торалар. Алар гасырлар төпкелендә

Шәһәр кәржине

Авыл букчасы

Арба

калган бик күп сихри серләрне башкачарак күрергә ярдәм итәрләр.

Зөлфия Габделхак кызы Нәбиуллина, Татарстан Берләштерелгән дәүләт музейның этнография бүлегә мөдире вазифаларын башкаручы.

Саламнан һәм юкә мунчаласыннан үрәп ясалган. XX гасыр башы

ФОТОЭКСКУРСИЯ № ...

АРНОЛЬД БРЕНИНГ ФОТОРӘСЕМНӘРЕНДӘ — ЭЛЕККЕГЕ КАЗАН

“Казан” журналының беренче санында Иске Татар бистәсенең гадәти булмаган фоторәсемнәре басылган, әмма, кызганычка каршы, аларның авторы күрсәтелмәгән иде. Хатабызны төзәтеп, аның белән таныштырыйк: Арнольд Иванович Бренинг. Ул — шунда туган кебек якин иткән шәһәрә өчен күпне эшләгән кеше. Хәзер инде казанлылар өчен аның күпкырлы сәләтенә тагын бер ягы — фоторәсемгә төшерү остасы булуы ачылды. Ул безне сирәк очрый торган фоторәсемнәр белән баетты. Аларның әһәмиятен, мөгаен, без бүген дә тиешенчә бәһаләп бетерә алганыбыз юктыр әле.

Гаилә күренешләреннән тыш, яннарыннан һәвәскәр фотограф, Старопроломная урамындагы даруханә хужасы Арнольд Бренинг тыныч кына үтеп китә алмаган төрле вакыйгалар сурәтләнгән, пыялага төшерелгән, нигездә революциягә кадәр фотопластинкалар — бик тә үзенчәлекле негативлар аның балалары яши торган йортының чормасында, аннары квартирларының мичендә сакланган. Ольга Арнольдовна һәм Рудольф Арнольдович Бренинглар сөйләгәнчә, аларның әтиләре һәр ял көнне фотография экскурсияләренә барган (кайбер пластинкаларга нәкъ шулай дип — фотоэкскурсия N... дип язылган да).

Бренинглар гаиләсе безнең шәһәрдә узган елның уртасыннан — Иван Бренинг бирегә килеп төпләнгәннән бирле яши. Яхшы беләм алган, өстәвенә провизор (фармацевт) дипломы булган унжиде яшьлек Иван Иванович үз әти-әниләренә йортынан еракта мажаралар һәм бәхет эзләргә чыгып китә. Аның йөз чалымнарында күпмедер дәрәжәдә монголга охшашлык бар — бәлкәм нәкъ менә шуның өчен дә Казанны сайлагандыр ул?

Пароходта безнең шәһәргә килгән вакытта ул Казан минераль сулар заводы хужасы Юнг белән очраша. Соңыннан әлегә танышлык өлкән һәм яшь ике кешенең ныклы дуслыгына әверелә, һәм бу хәл Иван Ивановичның һәм аның балаларының тормышында мөһим роль уйный.

Казанда Иван Иванович Грахе даруханәсендә кече провизор булып эшкә урнаша.

Бервакыт Юнг Бренингны чакыртып ала һәм үз йорты каршындагы даруханәне сатып алырга тәкъдим итә, моның өчен яшь дустаны акча бирә. Иван Иванович баш тартмый. Шулай итеп, шәһәрнең Старопроломная урамында урнашкан иң өлкән даруханәләренә берсе Бренинг милкенә әверелә. Яшь хужа үз эше белән бик тә җитди шөгыльләнгәнлектән, берникадәр вакыттан соң әлегә даруханә шәһәрдә иң яхшыларның берсе булып әверелә.

Иван Ивановичка кырык яшьләр булганда, ул өйләнергә уйлый. 1879 елда Арнольд Иванович Бренинг туа. Нәкъ менә аның аркасында без бүген XX гасыр башы атмосферасы белән танышу мөмкинлегенә алдык та.

Университетны тәмамлаганнан соң, 1904—1905 елларда Арнольд Бренинг Харбинда хәрби хезмәттә була, шул вакытта фотога төшерә башлый.

Өйгә кайтканнан соң Арнольд Бренинг, абыйсы Артур Иванович кебек, фән белән ныклап шөгыльләнә алмый. Берничә ел элек әтиләре үлсә, ә управляющийлар эшнә бик начар алып бара. Әнисе — Иоганна Васильевнаның үтенече буенча, Арнольд

Бренинг Старопроломнаядагы даруханәнең арендаторы, ә инде 1916 елда, әниләре үлгәч, аның хужасы була.

Даруханәдә эшләсә дә, Арнольд Иванович фотоаппаратын онытмый. Һәр ял көнне, мөмкинлек булганда эш көннәрендә дә, ул күптөрле һәм кызыклы тормыш күренешләрен фотопластинкаларга төшерә.

Бренинглар Лихачевлар гаиләсә белән бик дус була. Әлегә гаилә әгъзаларының берсе — Андрей Федорович Лихачев Казан шәһәр музейе фондларына нигез сала. Шунлыктан Арнольд Иванович фотопластинкаларында Лихачевлар гаиләсенен үзенчәлекле рәсемнәре очрый. Ә Андрей Федоровичның хатыны ире үлгәннән соң үзенен вафатына кадәр Бренинглар йортында яши.

1918 елда даруханәне дәүләтнеке итәләр. Казанда калу хәвәфле була, дусларының киңәшен тотып, Арнольд Иванович гаиләсә белән шәһәрдән китә. Әмма берникадәр вакыттан соң аны Рус азатлык армиясенә алалар, ул анда медикаментлар складына житәкчелек итә. Поездда кызлары Нина туа, әмма Казанга әйләнеп кайт-кач, ул үлә.

Аларның частыләре Себердә тулысынча жиңелгәч һәм чит илгә китәргә мәжбүр булгач, Арнольд Ивановичка үзләре белән китәргә тәкъдим итәләр, әмма гаиләсез генә. Ул, әлбәттә, баш тарта. Кызыллар килгәч, медикаментлар складын саклап калганы өчен Арнольд Ивановичка рәхмәт әйтәләр һәм аны Кызыл Армия сафларына алалар.

Аннары ул өч ел башта Новониколаевскида (Новосибирск) һәм Томскида эшли. Ул вакытта зур галим булган абыйсы Артур Иванович булышлыгы белән, “Татаптекоуправление” аны гаиләсә белән бергә Казанга чакыртып ала. Биредә ул “Татаптекоуправление”нең коммерция эшләре буенча директоры, аннары Каргополь казармаларында (танк училищесы) тәржемәче булып эшли, ахырдан инде фәнгә әйләнеп кайта. Химия-технология институтында үзенен элеккеге группадасы профессор А.Е. Арбузов белән бергә, аның ассистенты булып эшли, алар бергәләп уку дәрәслеге эзерлиләр. Әмма планнары тормышка ашмый кала.

1937 елда ялган әләк буенча, Арнольд Иванович белән бергә эшләүче барлык кешегә фашизмны пропагандалау гаебе тагалар. Академик А.Е. Арбузов үзе төрмәдән өч көннән, аның улы өч айдан чыга, ә Арнольд Ивановичка аннан чыгу насыйп булмый. Жинаять билгесе булып, ике фоторәсем хезмәт итә. Аларның берсендә — аның даруханәсендә 1914 елда эшләгән немец хәрби әсирләре, ә икенчесендә 1905 елда Арнольд Иванович рус офицерлары белән бергә үзе төшкән була. Шул ук 1937 елда аны аталар.

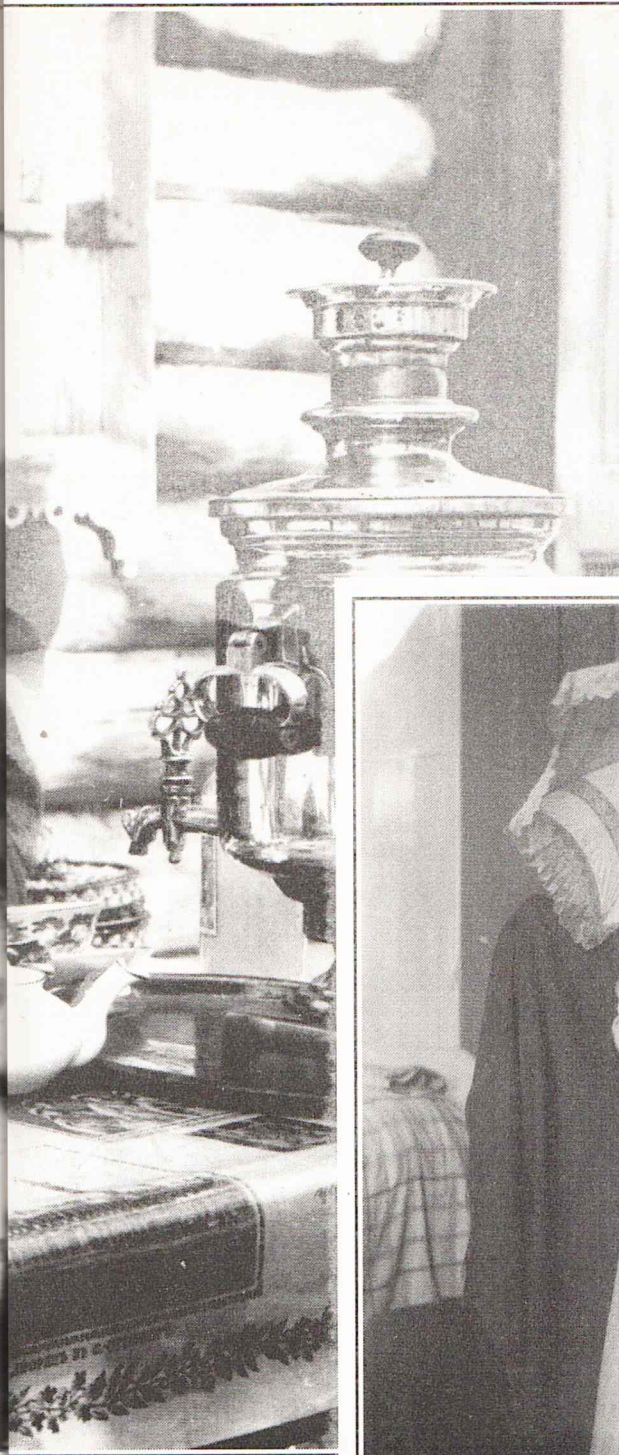
Ольга Арнольдовна белән Рудольф Арнольдович Бренинглар пыяла фотопластинкаларның кадрлар хәзинәсен саклап кала алганнар (әлегә рәсемнәрнең күчәрмәләрен сөз журнал битләрендә күрәсез). Ә элегрәк А.И. Бренингның эшләре белән казанлылар “Идел” галереясендә фото күргәзмәдә таныша алдылар. Алар өчен тагын бер фото остасы, талантлы һәм зыялы кешене ачарга Георгий һәм Андрей Фроловлар, шулай ук бу юлларның авторы ярдәм итте. Галерея хезмәткәрләренә “Крис” газетасы редакциясе һәм шәһәр администрациясенен мәдәният идарәсе булышты. Һәм, әлбәттә инде, Арнольд Ивановичның балаларыннан башка (чөнки бит кечерәк нәрсәләр өчен дә атканнар, ә монда — “халык дошманы”ның фотоархивы), алар саклаган фотопластинкалардан башка күргәзмә була алмас иде.

Ярослав ФРОЛОВ

Ольга Арнольдовна һәм Рудольф Арнольдовичның, шулай ук ике фотографияләргә икенче тормыш биргән Георгий, Андрей һәм Ярослав Фроловларның ризалыгын алып, редакция аларның иң яхшыларын журналының киләсе саннында бастырырга ниятли. Чөнки әле сөз хәзер күрә торган рәсемнәр — без тапкан байлыкның кечкенә бер өлеше генә.

Ленин бакчасындагы “түгәрәк эскәмия”

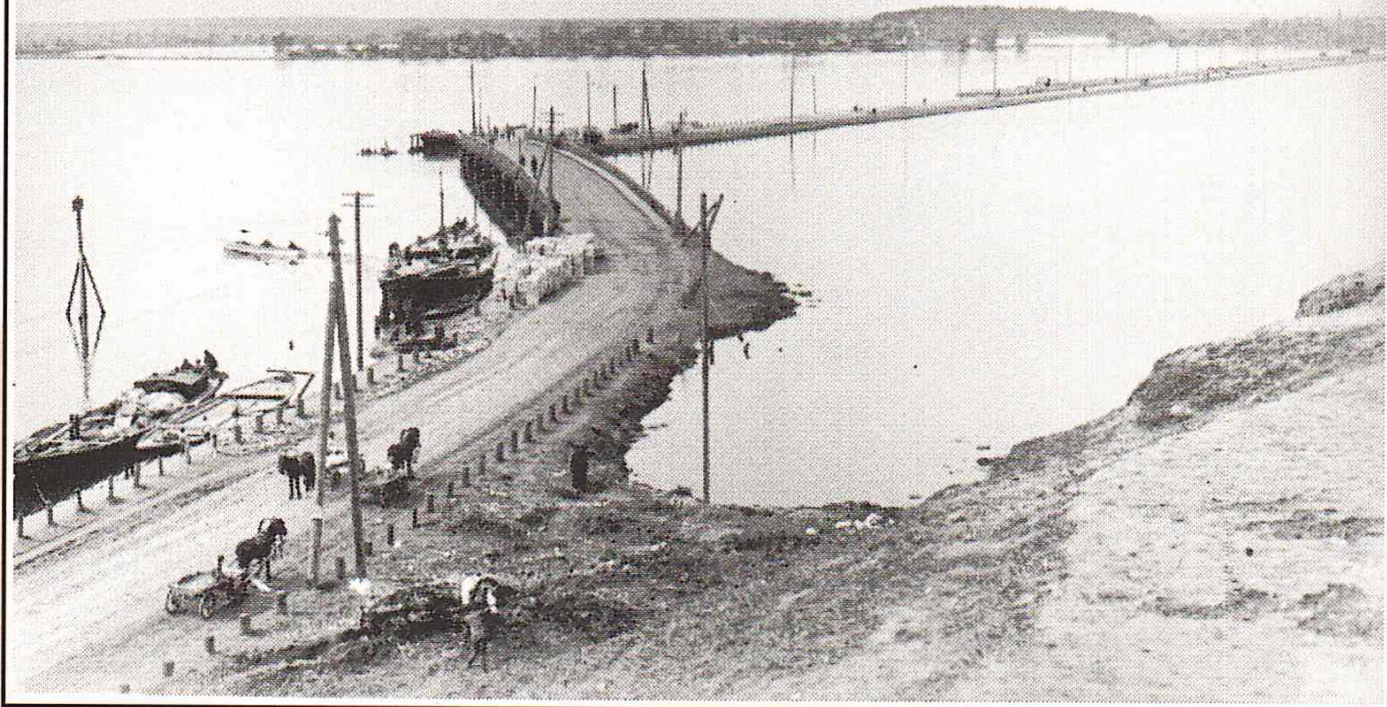

Аларың кызы
Ольга Арнольдовна
Бренинг бала чакта

А.И. Бренинг хатыны Ольга Федоровна белән Зәя шәһәрәндә. 1915 ел

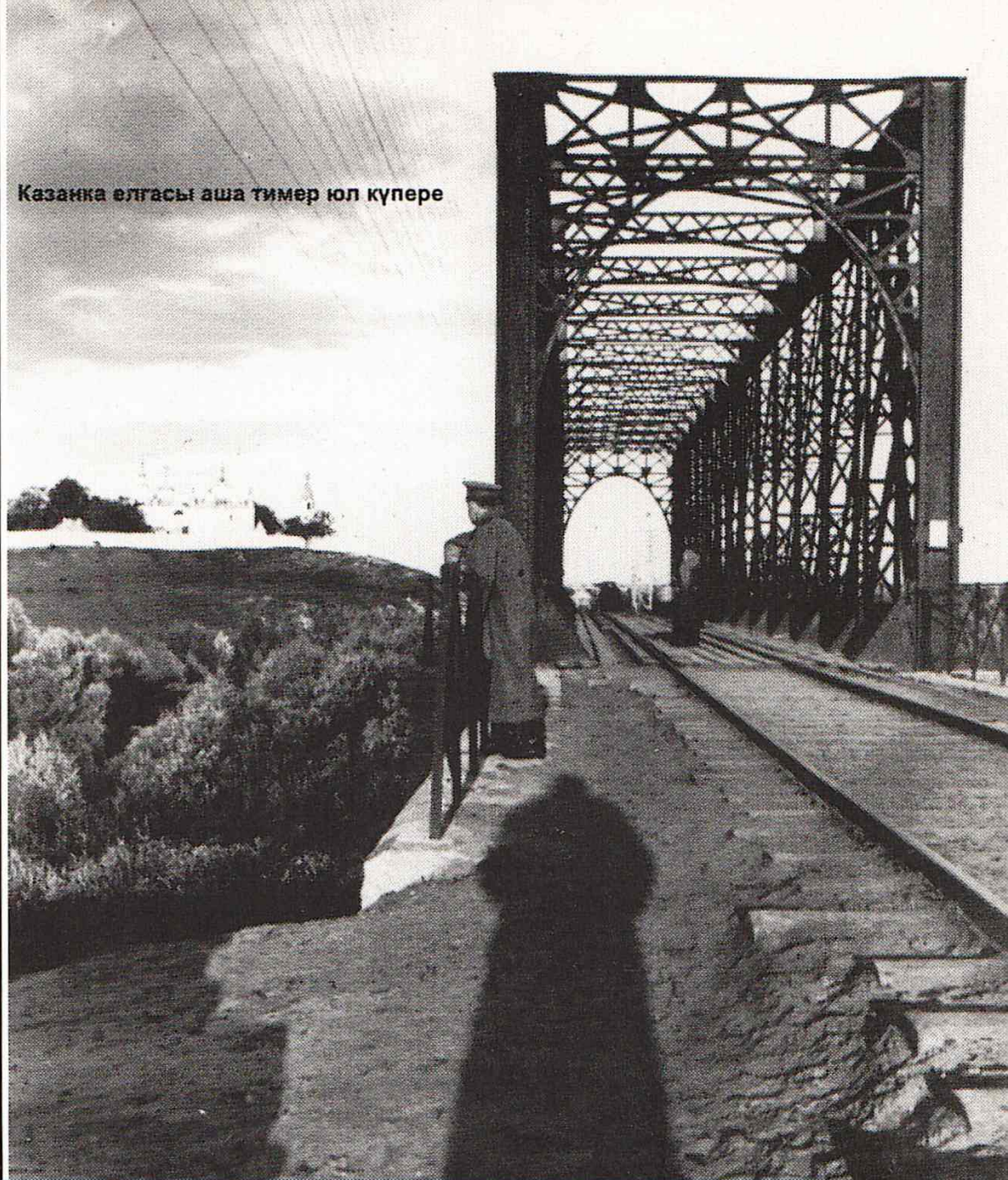
“Хижицкий” (Ленин районы) күпере язгы ташу вакытында

Зеленодольскида Идел аша күпер төзү вакытында килеп чыккан катастрофа. 1912 ел

Казанка елгасы аша тимер юл күпере

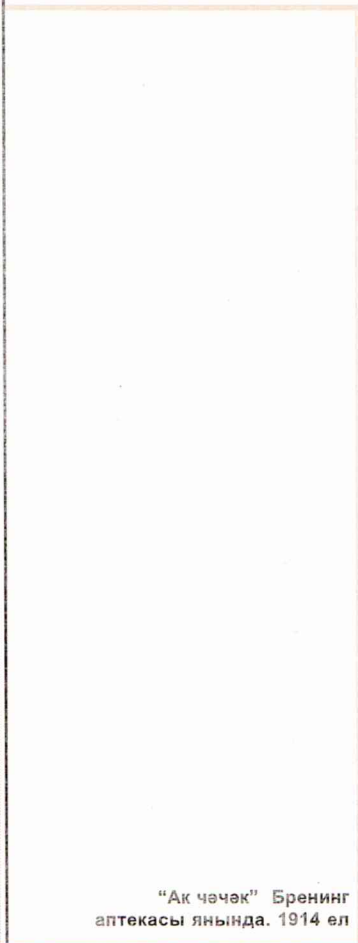

Елан тавы янында Казанка аша салынган күпер. 60 нчы елларда юк ителгән

"Ак чечәк" (чахотка авыруы белән көрәшү өчен иганә жыю) Кунак йорты янында. 1912 ел

"Ак чечәк" Бренинг аптекасы янында. 1914 ел

Проломный урамы Бренинг аптекасы тәрәзәсеннән. 1912 ел

Бренинг аптекасы үзгәртеп төзелүгә кадәр. 1912 ел

Иске Проломный урамындагы Бренинг аптекасы. 1912 ел

Шул ук аптека 1912 елдан соң

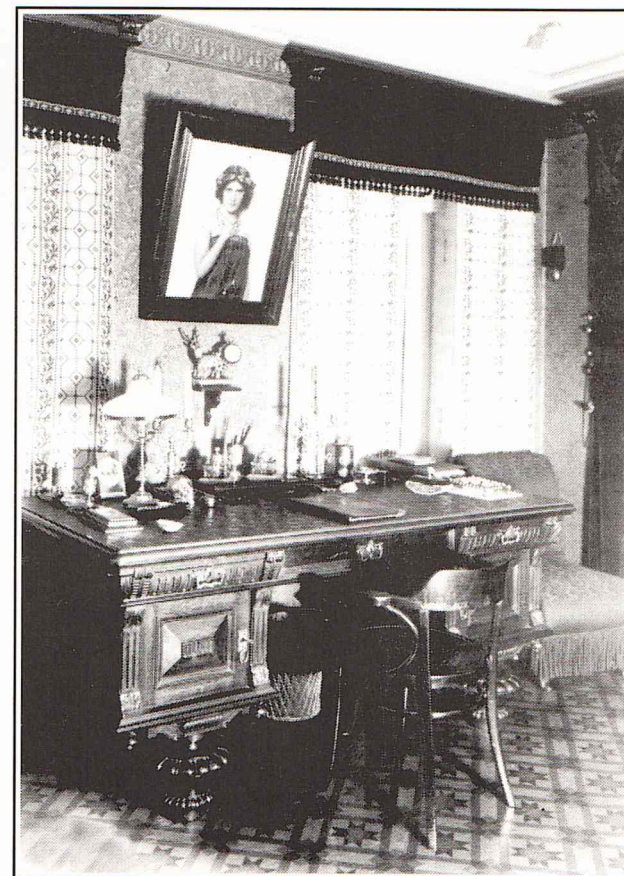

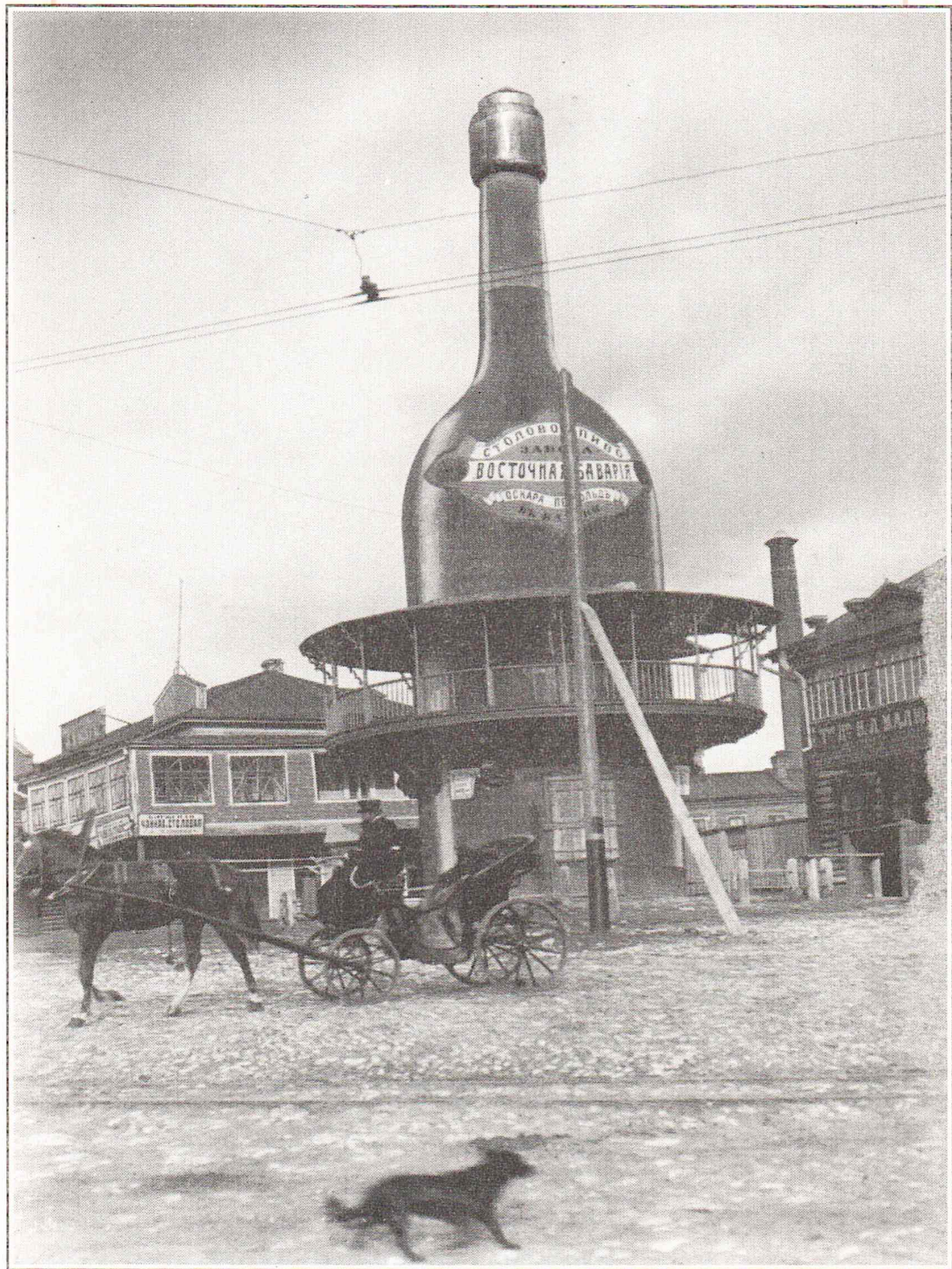

Бренинг аптекасының лаборатория бұлмәсе

А.И. Бренингның эш естәле

Оскар Петцольдның Усиядеге сыраханәсе

1909 елда уздырылган күргәзмәгә парадный керү капкасы
(хәзерге вакытта Үзек культура һәм ял паркында "Хезмәт резервлары" стадионы)

